

# Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΖΑΧΑΡΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ  
"ΙΩΝΙΑ"  
ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΛΗ &  
ΧΑΪΛΑΝΔ  
ΝΕΟΝ ΦΑΛΗΡΟΝ



ΚΑΡΑΜΕΛΑΙ  
ΑΙ  
ΑΝΩΤΕΡΑΙ  
ΟΛΩΝ



ΚΑΘΑΡΙΟΤΗΣ ΗΓΕΤΗΡΗΣ  
ΑΡΘΡΗΣΤΙΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΙ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ  
Μηνιαία Έπιθεώρηση  
Οκτώβριος 2003  
τεύχος 115 • 4 €

### ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

#### Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €  
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €  
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €  
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

#### Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

#### Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

#### Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης  
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος  
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού  
401740-48 (παρακαλούμε να  
αναγράφεται τό όνομα του  
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή  
στή διεύθυνση του περιοδικού

### ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης  
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472  
τηλ. 210-6470079 &  
fax: 210-6470696  
e-mail: poliths@otenet.gr  
Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.  
Άγαθίου 3,  
Αθήνα

## Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιώργος Μαργαρίτης, Ίράκ. Τό σημείο βρασμού .....5

Στρατής Μπουρνάζος, Πολιτική μέ σημαία  
εύκαιρίας; .....9

Άγγελος Έλεφάντης, Έλληνας - Έλλαδίτης,  
Έλληνικός - Έλλαδικός .....12

Όμέρ Λατινέρ, Τουρκία: ή συναίνεση στρατού -  
Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης  
στό θέμα του Ίράκ .....18

Άγγελος Έλεφάντης, Η ιστορία καταργείται .....22  
Αϊγλη Γκρέτσιου, Για τό «πετσόκομα»  
της ιστορίας .....26

Βίκυ Έλεφάντη, Η ιστορία δέν αντικαθιστά  
τήν προϊστορία, τή διαδέχεται .....29

Θανάσης Τζαβάρας, Συμπόσιο:  
Έγκέφαλος - Συνείδηση .....38

Έλένη Κωδαίου, Έλληνες των νησιών  
και μυθολασίες των Γερμανών Φιλελλήνων  
τήν έποχή της Έλληνικής Έπανάστασης .....42

Άγγελική Κωνσταντακοπούλου, Μνήμη  
Έλλης Σκοπετέα (1951-2002) .....51

Άθηνά Δημητριάδου, Τζών Μ. Κουτού .....57

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις .....65

Έξώφυλλο: Άπό τό βιβλίο Έλληνικές άφίσεις, Σπύρος Κα-  
ραχρήστος (έπιμέλεια), εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2003.



## Ἰράκ. Τό σημείο βρασμοῦ

**Ἡ** πρόσφατη ἔξαρση τῆς βίας στό κατεχόμενο Ἰράκ συνέπεσε μέ τήν ἔναρξη μιᾶς φορτισμένης θρησκευτικά περιόδου γιά τόν μουσουλμανικό κόσμο, τοῦ Ραμαζανιοῦ. Ἀπό μόνη της ἡ σύμπτωση αὐτή ἀφήνει νά διακρίνεται ἡ ὑπαρξη σχεδίου καί, ὡς ἐκ τούτου, πολιτικῆς, πίσω ἀπό τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιθέσεις. Ἡ μορφή τῶν τελευταίων καθὼς καί ἡ ἐπιλογή τῶν στόχων ἀποκαλύπτει, στά βασικά του σημεία τουλάχιστο, τόσο τίς συνιστώσες, τούς στόχους αὐτῆς τῆς πολιτικῆς, ὅσο καί τίς ὀργανωτικές καί τεχνικές της δυνατότητες.

Στόν πρῶτο τομέα ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἐπιθέσεων, πού ἀγγίζουν πλέον τίς τριάντα τήν κάθε ἡμέρα, συνοδεύτηκε ἀφ' ἑνός ἀπό ἕνα σαφῶς διευρυμένο, σχετικά μέ τούς προηγούμενους κατοχικούς μῆνες, ρεπερτόριο σεναρίων καί μέσων, ὅσο καί ἀπό μία αὔξηση τῆς καταστροφικῆς τους ἰσχύος ἢ ἔστω τῶν καταστροφικῶν τους φιλοδοξιῶν. Τήν ἀρχική «ἐπίδειξη ἰσχύος» πού ἀποτέλεσε ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ ξενοδοχείου-φρουρίου ὅπου διέμενε ὁ ὑφυπουργός Ἀμυνας τῶν ΗΠΑ καί πρωτεργάτης στόν σχεδιασμό τοῦ πολέμου, Γούλφοβιτς, μέ τηλεχειριζόμενες ρουκέτες, ἀκολούθησε ὀρμαγδός βομβιστικῶν ἐνεργειῶν μέ τή μέθοδο τῶν ἐπιθέσεων αὐτοκτονίας γιά νά ἐπανέλθουν οἱ ἐπιτιθέμενοι στό κλασικό ρεπερτόριο μέ χρήση φορητῶν ἀντιαεροπορικῶν πυραύλων πού αὐτή τή φορά βρῆκαν, ἐπώδυνα γιά τούς ἀμερικανούς, τό στόχο τους. Μέσα σέ τρεῖς-τέσσερις ἡμέρες ὁ ἀπολογισμός τῶν θυμάτων ἀγγίξε ἐπίπεδα πού μόνο στίς χειρότερες στιγμές τῆς καθαρᾶ πολεμικῆς περιόδου εἶχαν σημειωθεῖ.

Τό πρόβλημα γιά τήν ἀμερικανική διοίκηση δέν βρίσκεται ἀκόμα στή συσσώρευση ἀπωλειῶν καί στίς παρενέργειες πού κάτι τέτοιο θά δημιουργοῦσε στίς ΗΠΑ. Στήν πλειοψηφία τους ἐξάλλου, τά θύματα ἀνήκουν στίς μειονοτικές ὁμάδες τῶν ΗΠΑ (μεγάλο τό ποσοστό τῶν ἰσπανίζοντων ὀνομάτων στούς καταλόγους τῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου) καί ὄχι στά μεσοαστικά στρώματα πού ἔχουν εἰδικό βάρος στήν ἀμερικανική κοινωνία καί πολιτική. Τό πρόβλημα εἶναι ἄλλοῦ. Βρίσκεται στή διαπίστωση ὅτι, ἕξι μῆνες μετά τήν ὀλοκλήρωση τῶν καθεαυτο στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁ ἀόρατος καί ἀδιευκρίνιστος ἀντίπαλος χρησιμοποιεῖ μέ ἐπιτυχία στρατιωτικά μέσα γιά νά πετύχει τούς πολιτικούς του στόχους. Αὐτό προϋποθέτει ὅτι αὐτός ὁ ἄγνωστος ἐχθρός —τό γεγονός ὅτι εἶναι ἄγνωστος ἀποτελεῖ τεράστιας σημασίας ἀποτυχία γιά τήν ἀμερικανική πολε-



μική μηχανή— ἔχει συγκεκριμένη πολιτική καί ὅτι μεθοδικά δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά τήν προώθησή της.

Ὁ ἄμεσος στόχος τῶν ἐπιθέσεων εἶναι προφανής. Ἀποσκοποῦν στή δημιουργία κενοῦ γύρω ἀπό τίς ἀμερικανικές δυνάμεις κατοχῆς στό Ἰράκ. Οἱ ἐπίμονες βομβιστικές ἐπιθέσεις ἐναντία στήν ἰρακινή ἀστυνομία ἡ ὁποία, ἐκ τῶν πραγμάτων καί σέ προοπτική, μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ σέ σημαντικό στήριγμα τῶν ἀμερικανικῶν δυνάμεων κατοχῆς, ἀποσκοποῦν στόν περιορισμό καί τήν ἐξουδετέρωσή της ὅπως συνέβη καί στίς ἀνάλογες ἐπιθέσεις ἐναντία σέ στελέχη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἢ καί τῆς «κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς» πού συνεργάζονται μέ τούς κατακτητές. Οἱ ἐπιθέσεις στούς διεθνεῖς ὀργανισμούς, στόν ΟΗΕ ἢ στόν Ἐρυθρό Σταυρό, εἶχαν προφανή στόχο τήν ἐξουδετέρωσή τους ὡς φορέων ἀρωγῆς καί ἀνοικοδόμησης τοῦ Ἰράκ σέ τρόπο ὥστε ὁ ἀμερικανικός στρατός νά βρεθεῖ ἀναγκασμένος νά ἐπωμισθεῖ καί τέτοιου εἴδους ἀποστολές ἀπλώνοντας περισσότερο τίς δυνάμεις του. Κάτι ἀνάλογο συνέβη καί μέ τό χτύπημα διπλωματῶν ἢ ἀποστολῶν κρατῶν πού μετέχουν ἢ ἐτοιμάζονται νά μετασχουν στήν κατοχή τοῦ Ἰράκ.

Ὁ στρατός κατοχῆς δείχνει παγιδευμένος ἀνάμεσα σέ ἀποστολές ἀντιφατικές ἀναμεταξύ τους. Γιά εὐνόητους πολιτικούς λόγους στήν προεκλογική περίοδο τῶν ΗΠΑ, πρέπει νά προστατεύσει τόν ἑαυτό του, νά περιορίσει δηλαδή τίς ἀπώλειές του. Αὐτό τόν ὑποχρεώνει νά διατηρεῖ τίς δυνάμεις του συγκεντρωμένες καί σέ μεγάλο βαθμό στατικές σέ τρόπο ὥστε νά μὴν ἐκτίθενται ὑπερβολικά στίς ἐχθρικές ἐνέργειες. Ἡ καταπληκτική ἔλλειψη πληροφοριῶν γιά τήν ἀντίσταση ὀφείλεται μᾶλλον σέ αὐτή τήν διάρθρωση ἡ ὁποία παραχωρεῖ μεγάλες ἐλεύθερες ζῶνες στόν ἀντίπαλο καί τοῦ ἐπιτρέπει νά ὀργανώνει τίς κινήσεις του ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς. Οἱ ἐπιθετικές ἐξοδοί τῶν Ἀμερικανῶν ἀπό αὐτούς τούς περιχαρακωμένους χώρους γίνονται μέ τόν τρόπο αὐτό στά τυφλά καί συνήθως προκαλοῦν ἐκατόμβες ἀμάχων ἢ καί φιλικῶν πρὸς τό κατοχικό καθεστῶς ἀστυνομικῶν. Ἡ τακτική αὐτή, εἴτε στήν πρώτη της ἐκδοχή, τῆς περιχαρακώσεως, εἴτε τῆς δεύτερης, τῆς τυφλῆς ἀντίδρασης, ἔρχεται νά ἐνισχύσει τόν τακτικό στόχο τῆς ἰρακινῆς ἀντίστασης, τήν ἀπομόνωση δηλαδή τῶν δυνάμεων κατοχῆς ἀπό τά πιθανά στηρίγματά της καί ἐν τέλει ἀπό τήν ἴδια τήν ἰρακινή κοινωνία.

Ἐπιπλέον, οἱ ἐκλεκτές μάχιμες μονάδες τοῦ ἀμερικανικοῦ στρατοῦ πού κατέκτησαν τήν ἀνοιξη τό Ἰράκ καί τό κατέχουν ἀκόμα, εἶναι ἀπόλυτα ἀκατάλληλες γιά τήν ἀποστολή πού τούς ἔχει ἀνατεθεῖ. Ἐνδεικτική ἦταν



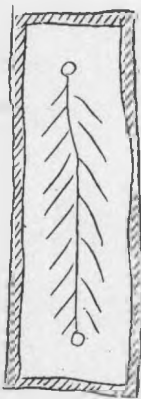


ἡ πρόσφατη εἰκόνα ὅπου πεζοναῦτες ἢ μέλη τῶν ἐπίλεκτων τεθωρακισμένων ἢ ἀερομεταφερόμενων μεραρχιῶν τῶν ΗΠΑ ἐκπαιδεύονταν στή χρήση ταπεινῶν ἀσπίδων καί ξύλινων γκλόμπ ἐναντίον διαδηλωτῶν. Θυμήθηκαν ἄραγε παλαιότερες ἀναλύσεις τῆς ΣΙΑ καί ἄλλων ὑπηρεσιῶν σχετικά μέ τήν πτώση τοῦ Σάχη στό γειτονικό Ἰράν; Τότε πού οἱ «εἰδικοί» εἶχαν καταλήξει ὅτι ὁ Σάχης ἀπέτυχε καθώς δέν διέθετε μία κατασταλτική μηχανή ἐνδιάμεσου βάρους καί ὅτι, μπροστά στίς διαδηλώσεις, ἀνάμεσα στούς ἀναποτελεσματικούς ἀστυφύλακες καί τά τάνκς τοῦ στρατοῦ δέν ὑπῆρχε τίποτα τό ἐνδιάμεσο. Ὅπως καί νά ἔχει, διακρίνεται σέ αὐτή τήν κίνηση μία ἀπόπειρα τῶν Ἀμερικανῶν νά ἐλέγξουν καταστάσεις χωρίς νά προκαλοῦν ἐκατόμβες πυροβολώντας κάθε διαδήλωση ἰρακινῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ ἴδια εἰκόνα ἀποδεικνύει τό πόσο ἔχει προχωρήσει ἡ ἀπομόνωση τῶν Ἀμερικανῶν στή χώρα καθώς βρίσκονται ὑποχρεωμένοι νά ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι ἀποστολές «ἡπιας» καταστολῆς ὅπου θά μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐγχώριες ἀστυνομικές δυνάμεις.



Τό χειρότερο σέ αὐτή τήν κατάσταση εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει διέξοδος, ἀνώδυνη ἢ ἐπώδυνη, ἐκτός ἀπό τήν ἀποχώρηση τῶν ἀμερικανικῶν δυνάμεων —μετά ἴσως ἀπό κάποιο μεγάλο πλήγμα ἐναντίον τους, ὅπως ἔγινε πρῖν ἀπό μερικά χρόνια στόν Λίβανο— πού θά ἄφηνε πίσω της μία χώρα σέ κατάσταση ἀπόλυτης ἀναρχίας καί ἀνοικτοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Κάτι τέτοιο δέν εἶναι δυνατό νά συμβεῖ σέ μία χώρα τόσο πλούσια σέ πετρέλαια καί ἐνταγμένη ταυτόχρονα στό σύνθετο καί εὐθραυστο πλαίσιο τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου. Σέ μία τέτοια περίπτωση τό παλαιό ἀμερικανικό σχέδιο γιά μετατροπή τῆς χώρας σέ σημεῖο σταθερότητας στόν ρευστό αὐτό περίγυρο καί σέ ὑπόδειγμα γιά τίς γύρω χῶρες, θά λειτουργοῦσε ἀντίστροφα, συμπαρασύροντας στή δίνη τῆς ἀναταραχῆς τίς γειτονικές πρὸς τό Ἰράκ χῶρες.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τυχόν συνέχιση τῆς σημερινῆς κατάστασης γιά μακρὺ χρονικό διάστημα κινδυνεύει νά δημιουργήσει μία εὐφλεκτὴ ἐστία σέ περιοχές ὅπου εἶναι ἐπικίνδυνο νά παίξει κανεὶς μέ τή φωτιά. Ἡ ἰρακινή ἀντίσταση, ἰδιαίτερα ὅσο ταπεινώνει τοὺς ἰσχυροὺς τοῦ κόσμου, μπορεῖ νά γίνει σημεῖο ἀναφορᾶς, παράγοντας ἐνοποίησης καί κινητοποίησης εὐρύτερων δυνάμεων στόν ἀραβικό κόσμο θέτοντας σέ κίνδυνο τή σταθερότητα καθεστώτων καί συνόρων σέ ἐξαιρετικά κρίσιμες ζῶνες. Δέν εἶναι



## Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ



μόνο ἡ ζώνη τοῦ Περσικοῦ πού στίς περιπτώσεις αὐτές κινδυνεύει μέ ἀποσταθεροποίηση. Παρατεταμένη κρίση στήν Μέση Ἀνατολή σημαίνει, γιά παράδειγμα, ἀναβάθμιση τῆς σημασίας τῶν πετρελαίων τῆς Κασπίας καί τοῦ Καυκάσου καί, ὡς ἐκ τούτου, δημιουργία ἐστίας ἔντασης ἀνάμεσα σέ ρωσικά καί ἀμερικανικά συμφέροντα σέ αὐτό τό θερμό σημεῖο. Ἡ δέ αὔξηση τῶν τιμῶν τοῦ πετρελαίου, ἀπειλεῖ νά ἐπιβραδύνει τούς ρυθμούς ἀνάπτυξης τῶν δυτικῶν κρατῶν —πού δέν εἶναι καί σπουδαῖοι τά τελευταῖα χρόνια— καί τῶν ΗΠΑ, ἐνισχύοντας ἔτσι κράτη τῆς περιφέρειας ὅπως ἡ Κίνα. Δέν εἶναι ἀκίνδυνες τέτοιου εἴδους ἀνατροπές



Στήν οὐσία ἡ μόνη διέξοδος γιά τούς Ἀμερικανούς εἶναι νά κερδίσουν αὐτόν τόν πόλεμο καί νά ὑποτάξουν τούς ἀντιπάλους τους, ὅποιοι καί ἂν εἶναι αὐτοί. Ὁ ἀπερχόμενος πρόεδρος τῶν ΗΠΑ καί κυρίως ὁ νέος, πού θά προκύψει ἀπό τίς ἐκλογές τοῦ 2004 θά βρεθοῦν ἴσως στή δυσάρεστη θέση νά αὐξήσουν μέ ἐντυπωσιακό τρόπο τίς στρατιωτικές τους δυνάμεις στήν περιοχή καθῶς καί τίς οικονομικές, διοικητικές καί ἄλλες δεσμεύσεις τους ἐκεῖ. Εἶναι ἓνα σενάριο πού ἤδη ἀκούγεται. Αὔξηση δυνάμεων σημαίνει ὅμως χρησιμοποίηση σέ μεγαλύτερα ποσοστά μονάδων τῆς Ἐθνοφρουρᾶς καί ἐφεδρων, στράτευση δηλαδή στήν ὑπόθεση τοῦ Ἰράκ τῶν παιδιῶν τῶν μεσοαστικῶν καί μικροαστικῶν στρωμάτων τῶν ΗΠΑ καί ὄχι μόνο τῶν ἐπαγγελματιῶν στρατιωτικῶν. Στήν ἐφαρμογή τῶν προθέσεων αὐτῶν θά μάθουμε ὡς πού μποροῦν νά φτάσουν οἱ δυνατότητες τῆς ἀμερικανικῆς οικονομίας καί τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας, πού μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο θά κληθεῖ νά πληρώσει τόν φόρο τοῦ αἵματος ὅπως ἀπαιτεῖται σέ κάθε πόλεμο. Καί ἐπειδή τό σενάριο αὐτό ἔχει πολλά παρακλάδια, τό χειρότερο —ἂν καί πιθανό— θά εἶναι ἡ ἐπιλογή τῆς «φυγῆς πρὸς τά ἔμπρός», μέ διεύρυνση τοῦ πολέμου πρὸς τήν πλευρά τῆς Περσίας ἢ τῆς Συρίας.

Ποιός εἶπε ὅτι ἡ τρέχουσα ἀμερικανική πολιτική τέχνη —ἡ ὁποία παρεπιμπτόντως θαυμάζεται καί διδάσκεται τόσο στό ἡμέτερο ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ὅσο καί στά ἡμέτερα Πανεπιστήμια— δέν φέρνει ἀποτελέσματα;

Γιώργος Μαργαρίτης

# ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΕ ΣΗΜΑΙΑ ΕΥΚΑΙΡΙΑΣ;

Ἡ παραίτηση Τσενάι καί ἡ παραίτηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας

τοῦ Στρατῆ Μπουρνάζου

**Π**ολλά γράφτηκαν τίς τελευταῖες μέρες σχετικά μέ τή Νέα Μηχανιώνα· λιγότερα, ἀλλά πιό σημαντικά, εἶναι αὐτά πού ἔγιναν. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο περιστατικά. Τό πρῶτο εἶναι ἡ ἀντίδραση τῆς τοπικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἀνοίγει τόν χορό, τό δεύτερο ἡ δήλωση μέ τήν ὁποία ὁ Ὁδ. Τσενάι παραιτεῖται ἀπό τήν ιδιότητα τοῦ σημαιοφόρου, δήλωση μέ τήν ὁποία οὐσιαστικά πέφτει ἡ αὐλαία. Γιά τό πρῶτο, τήν ἐναντίωση τῶν Νεομηχανιωτῶν, δέν ἔχω νά προσθέσω κάτι σέ ὅσα γράφτηκαν, τό δεύτερο ὅμως γεγονός, ἡ παραίτηση τοῦ Ὁδ. Τσενάι νομίζω ὅτι χρήζει συζητήσεως: ἡ παραίτηση αὐτή καθαυτή εἶναι γεγονός σημαντικό, καί γίνεται ἀκόμα σημαντικότερο ἐπειδή, μέ λίγες ἐξαιρέσεις (πού ἐντοπίζονται στό χῶρο καί τά ἐντυπα τῆς Ἀριστερᾶς), ἀντιμετωπίστηκε θετικά: μέ ἐνθουσιασμό, μέ ἐπαίνους ἢ, ἔστω, ὡς κάτι ἐπιβεβλημένο. Κατά τή γνώμη μου, αὐτή ἡ ἐξέλιξη τίποτα θετικό δέν ὑποκρύπτει, ἀλλά, ὅπως ἀντιθέτως, πολλά ἀνησυχητικά.

1. Ὁ Ὁδ. Τσενάι ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ. Ὁ Ὀδυσσεύς θά εἶχε παρελάσει κανονικά, ἂν δέν ἐκδηλωνόταν ὅλη αὐτή ἡ ἔντονη ἀντίθεση. Ἡ ἀπόφασή του λοιπόν εἶναι ἀποτέλεσμα πίεσης καί ἀντίθετη μέ τή θέλησή του. Κι αὐτό εἶναι φανερό τόσο ἀπό τήν καθυστέρηση μέ τήν ὁποία παραιτήθηκε ὅσο καί ἀπό τό περιεχόμενο τῆς δήλωσής του.

Ἄν συμφωνήσουμε σέ αὐτό (κάτι πού ὑποδεικνύει ἡ κοινή λογική, ἀλλά εἶναι βασικό, βασικότατο, γιά τήν ὀρθή ἀνάγνωση τῶν γεγονότων), μπορούμε μετά νά συζητήσουμε δευτερεύοντα ζητήματα σχετικά μέ τή στάση τοῦ Ὁδ. Τσενάι: ἂν δηλαδή δείχνει ἀνωτερότητα, διάθεση συμπίεστος, ἂν ἐνέχει κάποια ἀπαξία πρὸς τοὺς ἀντιδρῶντες, ἂν εἶναι ἀτολμη κ.ο.κ. Εἶναι πάντως σφάλμα, καί ἐνίοτε ἐνοχλητικό, νά ἀρχίζουμε νά πανηγυρίζουμε, λέγοντας ὅτι ἡ ἀπόφαση αὐτή δείχνει τό «ἀνώτερο ἦθος» του, ὅπως εἶπαν πολλοί («Ἀριστα καί στήν... ἀξιοπρέπεια ὁ Τσενάι»: *Τά Νέα* «Καί νέο μάθημα ἀπό τόν Τσενάι», *Ἐλευθεροτυπία* «Μαθήματα ἀξιοπρέπειας»: *Ἀπογευματινὴ κ.ἄ.*). Κι αὐτό διότι ἡ ἀπόφαση ἴσως δείχνει «ἀνώτερο ἦθος», τό νά σπεύδουμε ὅμως νά τήν υἱοθετήσουμε μέ ἀνακούφιση, ὡς σανίδα σωτηρίας, ὄχι ἀνώτερο, ἀλλά μᾶλλον ψοφοδεές δικό μας ἦθος φανερώνει. Γιατί τό ἐρώτημα, βέβαια, εἶναι: Καλά, ὁ Ὀδυσσεύς ἔδειξε τό «ἀνώτερο ἦθος» του, οἱ ὑπόλοιποι ὅμως τί ἔπραξαν;

2. Ἡ ἀπογοητευτικὴ στάση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας. Κατά λογική συνεπαγωγή, προχωράμε στό μεγάλο θέμα: τῆ στάση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, ἐν προκειμένῳ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καί τῶν ἄλλων ἐμπλεκόμενων φορέων, λ.χ. τῆς διεύθυνσης δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Γιατί ἡ συγκεκριμένη ὑπόθεση δέν εἶναι μόνο, καί δέν εἶναι πρῶτιστα, ἀτομικὴ ὑπόθεση. Μέ λίγα λόγια, ἓνα ζήτημα εἶναι ἡ στάση τοῦ Ὁδ. Τσενάι, καί ἄλλο, ἐντελῶς διακριτό ζήτημα, ἡ στάση τῆς πολιτείας. Ἡ δεύτερη δέν μπορεῖ νά ἐξαρτᾶται, μέ κανέναν τρόπο, ἀπό τήν πρώτη: ἀλίμονο ἂν θεωρήσουμε ὅτι τὰ δικαιώματα μπορεῖ νά ἀναστέλλονται, ὅταν ὁ «δικαιοῦχος» ἀναγκάζεται νά παραιτηθεῖ ἀπὸ αὐτά. Τὰ δικαιώματα δέν εἶναι γοῦστα ἢ προτιμήσεις, οὔτε μπορεῖ νά γίνονται λάστιχο, νά ἀσχοῦνται κατά τό δοκοῦν τῆς πλειονότητας – καί γιά νά ἀντιληφθοῦμε πῶς ἀνοίγει διάπλατα ὁ ἀσκός τοῦ Αἰόλου, ἄς σκεφτοῦμε τήν περίπτωση πού μιὰ μειοψηφικὴ ὁμάδα ἀναγκάζεται νά παραιτηθεῖ λ.χ. ἀπὸ τό δικαίωμα τῆς ψήφου, τῆς περιθάλψης ἢ τῆς πρόσβασης σέ κάποιους χώρους ἐπειδὴ πολλοί, ἢ ἡ πλειονότητα, ἀντιδρῶν. Ἐπαναλαμβάνω ἀπλῶς τὰ λόγια τοῦ Γιώργου Τσιάκαλου, πού ἐξαιρετικά εὐγλωττα ἐπίσημανε τήν οὐσία: «Ἡ ὑποχώρηση τοῦ Τσενάι πρέπει νά μᾶς ἀφυπνίσει. Ἡ παραίτηση τῶν ἀδύναμων ἀπὸ τὰ κατοχυρωμένα δικαιώματά τους ἀποτελεῖ τόν ἀσφαλέστερο δείκτη τῆς ἀδυναμίας τῶν πολιτῶν νά ὑπερασπιστοῦν στήν πράξη τίς βασικὲς ἀρχές τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτισμοῦ». (*Ἐλευθεροτυπία*, 23.10.2003).

Βέβαια, αὐτό πού παρακολούθησαμε εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία, μέ ὅλους τοὺς κλάδους καί τὰ παρακλάδια της (ὑπουργοὺς, βουλευτές, τοπικούς ἀρχόντες) καθὼς καί ἡ «τετάρτη ἐξουσία» θεώρησαν τήν ὑποχώρηση Τσενάι ὡς «σολομώντεια λύση», ὡς χρυσὴ εὐκαιρία. Εὐκαιρία, τήν ὁποία ἀδραξάν, ἀφοῦ ἔτσι ἔχουμε «καί τήν πίτα ὀλόκληρη καί τό σκύλο χορτάτο»: μπορούμε νά μιλάμε περὶ ἰσότητας, νά διατρανώσουμε τήν πίστη μας στήν ἀνοιχτὴ κοινωνία κ.λπ. κ.λπ., ἀλλά ταυτόχρονα δέν χρειάζεται νά συγκρουστοῦμε ἢ νά κάνουμε τό παραμικρό, ἀφοῦ, ὡς διὰ μαγείας, ὁ Ὀδυσσεύς παραιτήθηκε... Ἄρκει νά διαβάσει κανεὶς τὴν δήλωση τοῦ κυβερνητικοῦ ἐκπροσώπου Χρ. Πρωτόπαπα –ἀθάνατο ΠΑΣΟΚ!– ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ συνεχάρη τὸν μαθητὴ «γιά τήν ιδιαίτερα ἀξιοπρεπὴ στάση του», ἔσπευσε νά καταγγεῖλει τόν «ἀπαράδεκτο ρατσισμό»

γιά να σαλπίζει, αμέσως μετά, ένα φλογερό θούριο καλώντας σέ «*κινητοποίηση τής πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις*»!

Άς σημειωθεί μόνο, γιά να φανεί ή ύποκρισία τής έν λόγω στάσης, ότι τά συντεταγμένα όργανα τής έλληνικής πολιτείας δέν έχουν δείξει τήν ίδια χαλαρότητα και «έξω καρδιά διάθεση» σέ περιπτώσεις όπου μαθητές ή καθηγητές άρνήθηκαν να παρελάσουν, να προσευχηθούν κ.ο.κ. Είναι αρκετά πρόσφατος, λ.χ., ό πειθαρχικός έλεγχος τής καθηγήτριας Φρ. Ρωμανού έπειδή άρνήθηκε να προετοιμάσει τούς μαθητές γιά τήν παρέλαση τής 28ης Οκτωβρίου.

3. *Σέ τέτοιες περιπτώσεις ή ρήξη είναι αναγκαία.* Η άνοιχτή δημοκρατική κοινωνία, πού τόσο άρέσκονται πολλοί να επικαλούνται, άπαιτεί συγκεκριμένα μέτρα, στάσεις αλλά και συγκρούσεις, άλλως μένει γράμμα κενό. Και ίσως είναι προβληματικό κάποιος έξ άποστάσεως να μιλάει περί ρατσισμού και να καταδικάζει τή στάση τών κατοίκων, αλλά μου είναι άδύνατον να φανταστώ τί άλλο θα μπορούσε να κάνει: μιά τέτοια στάση, προβληματική, ακόμα και χονδροειδής ή άνακλαστική, παραμένει, έλλείψει πιό έκλεπτυσμένης, άπολύτως αναγκαία. Πολύ πιό επικίνδυνη είναι ή σιωπή και οι ύπεκφυγές. Σίγουρα θα ήταν καλό να βρισκόμαστε στή Νέα Μηχανιώνα, να μπορούσαμε να μιλήσουμε με τούς ανθρώπους, να έχουμε πιό διαναγή εικόνα, να θέσουμε τά όσα σκεφτόμαστε υπό τή σκληρή βάσανο τής συζήτησης και άντιπαράθεσης κ.ο.κ. Σίγουρα, αλλά με δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, δικαιούμαστε να έχουμε άποψη, και χωρίς να ζούμε ή να πάμε εκεί (άλλως, άλίμονο, θα έπρεπε να μετατραπούμε σέ σύγχρονους Καίσαρες Κασκαμπέλ, διατρέχοντας όλο τόν πλανήτη, γιά να μπορούμε να μιλήσουμε γιά ότιδήποτε). Και, δεύτερον, όσο βαθύς γνώστης και να γίνει κανείς τής περιοχής, όσο και να έγκύψει στήν καθημερινότητα τών κατοίκων, όσο άξιαγάπητοι και να είναι, όσα κρασιά και να πιει μαζί τους (κάνουν και μιά «γιορτή τής σαρδέλας» τόν Ιούλιο, νομίζω), αυτό δέν άναιρεί τόν χαρακτήρα και τήν άπαξία τής στάσης τους: όπως και να τό κάνουμε, πρόκειται γιά σαφή εκδήλωση ρατσισμού, και αυτό δέν μπορεί ούτε πρέπει να σχετικοποιηθεί.

4. *Τά «παιδιά» πού δέν είναι «παιδιά».* Η πιό έντυπωσιακή από τίς άντιδράσεις είναι, γιά μένα, ή αντίδραση τών μαθητών, πού κορυφώθηκε στήν κατάληψη. Δέν ξέρω πώς να τή σχολιάσω, πιστεύω όμως, μετ' έπιτάσεως, ότι δέν πρέπει να τήν ύποβαθμίσουμε, να πούμε, όπως πολλοί είπαν αυτές τίς μέρες, ότι τούς «έβαλαν οι γονείς τους». Αυτό μπορεί να ευσταθεί πραγματολογικά, όχι όμως και έρμηνευτικά: όταν μιλάμε γιά λυκειόπαιδες (και λυκειοκόριτσα), αύριανούς ψηφοφόρους και άκαδημαϊκούς πολίτες, έ, τότε φέρουν τό βάρος τών έπιλογών τους. Και από τή στιγμή πού τοποθετούνται δημόσια, έτσι πρέπει να κριθούν, δέν μπορούν να άντιμετωπίζονται σαν «ένεργούμενα» – άλλως διολισθαίνουμε, άντιστρόφως, στήν

όχι μόνο συντηρητική αλλά και άνόητη, θεωρία τών «ύποκινητών» και «ύποκινούμενων», όπου ό,τι δέν μās άρέσει τό άνάγουμε σέ «έξωσχολικά» στοιχεία.

5. *Τά παιδιά πού, παρά ταύτα, είναι και «παιδιά».* Και είναι παιδιά, έφηβοι στόν ψυχισμό, στά συναισθήματα, στίς εύαισθησίες τους. Κι εδώ οι γονείς και οι πάσης φύσεως πατριωταράδες έγκληματούν, με όλη τή σημασία τής λέξης. Έγκληματούν όχι μόνο έπειδή τσαλαπάτανε τίς ακριβές έννοιες τής ίσονομίας, τής δημοκρατίας, τής άνεκτικότητας: αλλά, και έπειδή, πρωτοστατώντας σέ άνευθυνότητα, ένσταλάζουν τό μίσος, τήν καχυποψία και τόν ρατσισμό στίς έφηβικές ψυχές. Δέν μιλάω μόνο γιά τήν πικρία του Όδυσσέα Τσενάι και τών φίλων του ή όσων διαφώνησαν (ύπήρξαν και τέτοιοι, μαθητές και μαθήτριες, πού διαφώνησαν, πού βγήκαν με παρησία και μίλησαν στό ραδιόφωνο, ύπήρξε και ή πρώτη έπιλαχούσα Κατερίνα Καρφάκη πού άρνήθηκε να πάρει τή θέση του Όδυσσέα: άς τούς μνημονεύσουμε γιά να τούς άπονεύουμε τόν μέγιστο έπαινο, γιατί είναι γνωστό τί κουράγιο χρειάζεται όταν βρίσκεσαι σέ τέτοιο κλοιό) – δέν μιλάω λοιπόν γιά τούς παραπάνω, γιατί αυτοί ύπάρχει περίπτωση να πούν, γιά όλους τούς κήρυκες του μίσους: «Άφες αυτούς, ου γάρ οίδασι τί ποιούσιν». Μιλάω, πολύ περισσότερο, γιά τήν πλειονότητα τών μαθητών, πού διαπαιδαγωγήθηκαν έμπρακτα στόν άποκλεισμό, στήν καχυποψία και στόν ρατσισμό, πού άγωνίστηκαν –και κέρδισαν– γιά να ύψώσουν ένα τείχος ενάντια στόν συμμαθητή τους. Και τό μάθημα αυτό είναι πιό βαρύ και μεγάλο από τά σχολικά μαθήματα, είναι ένα μάθημα πού χαράσσεται βαθύτερα από τίς γνώσεις τής έγκύκλιας παιδείας. Όπως και ένα άλλο μεγάλο μάθημα: ότι εκείνος πού παραιτήθηκε, έν τέλει, δέν είναι ό Όδυσσέας αλλά ή ελληνική πολιτεία, ή ελληνική δημοκρατία, άπεμπολώντας βασικές, θεμελιώδεις άρχές τής

ΥΓ. Έν κατακλείδι, τρία μικρά σχόλια με άφορμή κάποια από τά πολλά πού γράφτηκαν και ειπώθηκαν επί του θέματος:

α) «*Εάν άρίστευσε και δέν τό άρίστευσαν, εάν άρίστευσε και έχει ελληνικό φρόνημα και τό δηλώνει άπερίφραστα, να τήν κρατήσει τή σημαία. Νομίζω ότι τό δικαιούται. Έξάλλου, καλύτερα με έμās τέτοιοι άνθρωποι, παρά με τούς άπέναντι*». (Γ. Σκαμπαρδώνης, *Τά Νέα*, 22.10.2003, οι ύπογραμμίσεις δικές μου). Άχ, Γιώργο Σκαμπαρδώνη πού κάποτε διαβάσαμε τά διηγήματά σου και μās άρεσαν (και τώρα μās άρέσουν, δηλαδή), ποτέ δέν φανταζόμουν ότι έν έτει 2003 θα μετέτρεπες τό ρήμα «άριστεύω» σέ μεταβατικό, γιά να εκφράσεις τήν έμπάθειά σου εναντίον ενός παιδιού πού, στό τέλος τέλος, δέν έφταιξε σέ τίποτα.

β) Τήν Κυριακή 2.11.2003, στό *Βήμα*, ό Θ. Λιανός, με τόν χαρακτηριστικό τίτλο «*Η τρίχα και ή τριχιά*» (κατά τόν άρθρογράφο τό θέμα «*θα έπρεπε να είναι, τό πολύ πολύ, είδηση στή μαθητική ή τήν τοπική έφημερίδα*»), ύποστηρίζει ότι είναι «*παράλογο ένας άλλο-*





Ἀνάτροποι, σχέδιο Γιώργου Σικελιώτη, 2001

δαπός μαθητής νά φέρει τήν ἑλληνική σημαία». Συγκρατῶ τό σχετικό ἐπιχείρημα, πού μέ ποικίλες παραλλαγές ἀκούστηκε κατά κόρον ὄλο τό τελευταῖο διάστημα: «Γιά τούς περισσότερους Ἕλληνες ὅμως ἡ σημαία εἶναι ἓνα ἱερό σύμβολο πού ἐκφράζει τούς ἀγῶνες, τίς θυσίες, τήν ὑπερηφάνεια καί τίς ἐλπίδες τοῦ λαοῦ [...] δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ παρελάσεις [...] γίνονται τήν 28η Ὀκτωβρίου καί τήν 25η Μαρτίου».

Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι αὐτό ἀκριβῶς τό ἐπιχείρημα βασίζεται σέ μιά μεγάλη παρεξήγηση (καί μιλάω πάντα ἀπό τή σκοπιὰ τῆς ἐθνικῆς ἐπετείου, ὄχι τῆς ἀμφισβήτησής της). Αὐτό τό ὅποιο γιορτάζουμε καί τιμᾶμε δέν εἶναι, βέβαια, τό πόσους Τούρκους καθάρισαμε στήν Τριπολιτσά ἢ πόσους Ἴταλούς στήν Ἀλβανία, ἀλλά κάποιες ιδέες καί ἀξίες, τίς ὁποῖες ὑπερασπίστηκαν οἱ πρόγονοι: τήν ἐλευθερία, τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία, τήν ἀντίσταση στόν εἰσβολέα, τόν ἀπελευθερωτικό ἀγῶνα κ.ο.κ. Γι' αὐτό ἀκριβῶς πανηγυρίζουμε, ἐμπνεόμαστε καί τιμᾶμε τή μνήμη τους. Ὅποτε, ἂν

ἔχουν ἔτσι τά πράγματα, κάλλιστα μπορεῖ καί ἓνας «ἀλλοδαπός» νά σηκώσει αὐτήν τή σημαία, νά ἐμπνεῖται ἀπό αὐτές τίς ιδέες καί ἀξίες – ὅπως ἀκριβῶς δέν ἀπαιτεῖται νά εἶναι κανεῖς Γάλλος ἢ Γαλλίδα γιά νά μπορεῖ νά ἐπικαλεῖται τό τρίπτυχο «Ἐλευθερία - Ἰσότητα - Ἀδελφότητα».

γ) Ὅσον ἀφορᾷ τή στάση τῆς Ἀριστερᾶς, ὑπάρχει, ἐκτός ἀπό ὄλα τά παραπάνω, καί μιά ἄλλη πτυχή: ἡ ἀνάγκη ἀμφισβήτησης τῆς λογικῆς τῶν παρελάσεων, τῶν «ἐθνικῶν ἐορτασμῶν», τῆς ἐπιβράβευσης τῶν καλῶν μαθητῶν κ.ο.κ. Ἐπειδή τό ζήτημα εἶναι ἀρκούντως σοβαρό καί ὄχι χωρίς δυσκολίες, περιορίζομαι σέ μιά παραπομπή (στό ἄρθρο τοῦ Χρήστου Λάσκου «Ἡ ἀριστερά καί οἱ καλοί βαθμοί», *Ἡ Ἐποχή*, 2.11.2003) καί σέ μιά μόνο παρατήρηση: ἀκόμα καί ἂν θεωρήσουμε δεδομένη τήν κριτική μας στάση ἀπέναντι στοῦς ἐορτασμούς καί τίς παρελάσεις, στή δεδομένη συγκυρία ἦταν σωστό καί ἐπιβεβλημένο (γιά ὄλους τούς λόγους πού ἀναπτύχθηκαν) νά ὑποστηρίξουμε, ὡς ἀριστεροί, ὅτι ὁ Ὁδ. Τσενάι *ἔπρεπε* νά παρελάσει.

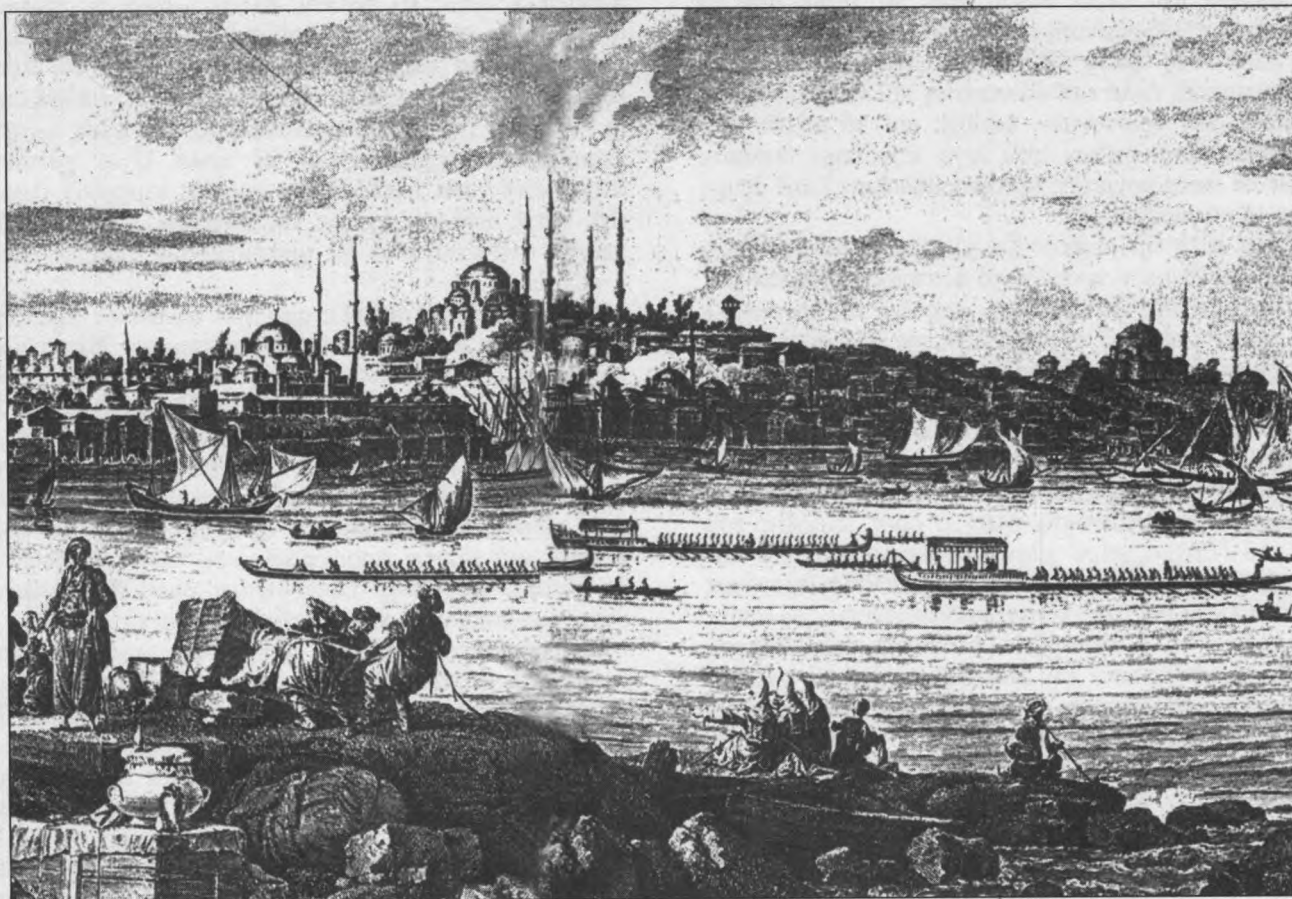
# ΕΛΛΗΝΑΣ - ΕΛΛΑΔΙΤΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ - ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ

του Άγγελου Έλεφάντη

**Η** πρόσφατη διένεξη Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλου και του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κ. Βαρθολομαίου, —μιά διένεξη που προς στιγμήν έμοιαζε ότι τείνει προς τό σχίσμα— εκτός από τό πρόβλημα τής εκλογής μητροπολίτη στή χηρεύουσα μητρόπολη Θεσσαλονίκης, εκτός από τή δεσμευτικότητα ή μή τής πατριαρχικής Πράξης του 1928 (πού προσυπέγραψαν ή Εκκλησία τής Ελλάδος, τό Οικουμενικό Πατριαρχείο και ή ελληνική Πολιτεία), εκτός από διάφορα ευτράπελα που διανθίζουν πάντοτε τά ζητήματα έξουσίας, ακόμη και τής εκκλησιαστικής έξουσίας, αυτή ή έριδα λοιπόν που διχάζει τήν Εκκλησία τής Ελλάδος και τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, άλλως τούς κ.κ. Χριστόδουλο και Βαρθολομαίο, έχει ένα βαθύτερο, ιστορικό και ιδεολογικό υπόστρωμα: τήν ιστορική διαφορά ανάμεσα στό γένος ή τό έλληνορθόδοξο έθνος (τών Έλλήνων ορθοδόξων χριστιανών) και τό ελληνικό έθνος. Αυτή ή βαθύτερη ιστορική διαφορά, ύστερα από μία έθνική Έπανάσταση που υποστασιοποίησε τό ελληνικό έθνος ως κρατική οντότητα εντός μιας ορισμένης και μικρής, τότε, επικράτειας, ύστερα από διακόσια, σχεδόν, χρόνια έθνο-κρατικής συγκρότησης και λειτουργίας τής ελληνικής κοινωνίας, αυτή λοιπόν ή βαθύτερη διαφορά σήμερα πιά μοιάζει φαιδρή κι ανυπόστατη ως προς τό πρώτο της σκέλος, τό έλληνορθόδοξο. Όστόσο, κάποτε δέν ήταν. Και τοῦτο διότι ένα μικρό μόνον μέρος του προεπαναστατικού ελληνισμού, ή του γένους κατά τήν κυρίαρχη πατριαρχική ορολογία, εντάχθηκε μέσα στό μικρό ελληνικό Βασίλειο. Τό μεγάλο τμήμα των ορθοδόξων, έλληνοφώνων και ελληνικής έθνικής συνείδησης Έλλήνων, έμεινε απ' έξω. Ήταν οι αλύτρωτοι Έλληνες. Χρειάστηκαν πολλά —Ένωση των Έπτανήσων μέ τήν Ελλάδα, προσάρτηση τής Θεσσαλίας, Βαλκανικοί Πόλεμοι κι επέκταση τής

Ελλάδας *manu militari* στις «νέες χώρες», προσάρτηση των νησιών του ανατολικού Αιγαίου και τής Κρήτης, προσάρτηση τής Δωδεκανήσου— ώστε τό ελληνικό κράτος ν' αποκτήσει τήν επικρατειακή έκταση που έχει σήμερα. Όλες αυτές οι επεκτάσεις του ελληνικού κράτους είχαν ως αποτέλεσμα τήν απομείωση του γένους, των εκτός Ελλάδας Έλλήνων που τελούσαν υπό τήν ήγεμονία του Πατριαρχείου τής Κωνσταντινουπόλεως. Η δέ Μικρασιατική Καταστροφή, μέ τήν ανταλλαγή των πληθυσμών είχε ως αποτέλεσμα τήν οριστική απώλεια, για τήν Ελλάδα, των μικρασιατικών εδαφών, αλλά και τήν ενσωμάτωση των Έλλήνων τής οθωμανικής (τουρκικής πλέον) επικράτειας μέσα στο ελληνικό κράτος. Έκτοτε, «αυτόχθονες» και «ετερόχθονες», Πελοποννήσιοι και Πόντιοι, Κυκλαδίτες ή Ρουμελιώτες, Ήπειρώτες ή εκ Καπαδοκίας ενσωματώθηκαν οριστικά, όλοι επί ίσους όρους, στο ελληνικό κράτος, ως πολίτες του.

Τί απέμεινε μετά απ' όλα αυτά, και αναντίστρεπτα, στο έλληνορθόδοξο γένος που αποτελούσε τον «λαό» του Πατριαρχείου; Λίγα πράγματα: οι Έλληνες τής Κωνσταντινούπολης, οι όμογενείς των ελληνικών παροικιών, Βαλκανίων και Μέσης Ανατολής, και ο απόδημος ελληνισμός: Αμερική, Αυστραλία και μερικές χιλιάδες μεταναστών στην Ευρώπη και τήν Αφρική. Και οι μόνον παροικίες, μέσα στις πολιτικές περιπέτειες του 20ού αιώνα, εξαφανίστηκαν ή συρρικνώθηκαν, ο δέ απόδημος ελληνισμός, Έλλήνων πρώην μεταναστών δεύτερης, τρίτης και τέταρτης πλέον γενιάς, ενσωματώθηκε στις χώρες υποδοχής: είναι πολίτες π.χ. των ΗΠΑ, τής Αυστραλίας, τής Σουηδίας, τής Γερμανίας, ή εθνικότητά τους είναι αντίστοιχα αμερικανική, σουηδική, αυστραλιανή, γερμανική, και μόνον πολιτισμικά αυτοαναφέρονται —όσοι αναφέρονται— στην ελληνική τους καταγωγή. Εκκλησιαστικά, βέβαια, ο απόδημος έλλη-



νισμός υπάγεται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο με ad hoc διοικητικές ρυθμίσεις των σχέσεων Πατριαρχείου και τοπικών Ἐκκλησιῶν.

Ἀπό ἐκκλησιολογική ἀποψη θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχει ἀρραγῆς ἐνότητα στήν ὀρθόδοξη πίστη (ὅπως ὁ Ἅρτος πού δέν μοιράζεται ἀλλά μελιζέται, λένε οἱ θεολόγοι) ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ «πρώτου» τῶν πατριαρχῶν καί ἀρχιεπισκόπων, πού εἶναι ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὅσο δέ γιά τήν Αὐτοκεφαλία, σύμφωνα μέ τόν Συνοδικό Τόμο τοῦ 1850 (ἀποτέλεσμα συμβιβασμοῦ Πατριαρχείου καί Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εὐνοϊκοῦ γιά τό Πατριαρχεῖο) ἀναγνωρίζει μέν στήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος τό δικαίωμα νά αὐτοδιοικεῖται ὄχι ὅμως νά εἶναι παντελῶς αὐτόνομη ἔναντι τοῦ Πατριαρχείου ἢ αὐτονομία θά ἦταν, λένε, προτεσταντισμός. Ὡς πρός τά δογματικά, λοιπόν, τό Πατριαρχεῖο διατηρεῖ τόν πρῶτο ρόλο, ἕνα εἶδος οἰονεί πρωτείου, ἀλλά καί γιά «ἄλλα πράγματα» ὑπάρχει ὀργανική σχέση μεταξύ Πατριαρχείου καί Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Τουτέστιν μία ἀσαφῆς καί ὑπό ἀναδιαπραγμάτευση ἀλληλεξάρτηση πού ἀποσαφηνίζει τόν ἐκάστοτε ρόλο τοῦ Πατριαρχείου. Ποιά εἶναι τά «ἄλλα πράγματα»; Μέ τά λόγια τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850 εἶναι ἐκεῖνα τά ὁποῖα «ἐν τοῖς συμπύπτοναι ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασι, ἅτινα δέονται συσκέψεως καί συμπράξεως πρός κρείττονα οἰκονομίαν καί στηριγμόν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας». Διότι καλή εἶναι ἡ δογματική σύμπνοια ἀλλά ἀκόμα καλύτερη ἡ ἐπιτήρηση καί ἡ κηδεμονία μέ πῖο χειροπιαστούς ὄρους. Αὐτή δέ εἶναι ἡ ὀργανική σχέση, μιά ἀκατάλυτη σχέση τῆς ὁποίας τό ὀργανωτικό περιεχόμενο «χρηζει συσκέψεως καί συμπράξεως». Θεόπνευστοι εἴμαστε, ἀλλά νά τό συζητᾶμε κιόλας τό πράγμα.

Ἔτσι βρέθηκε μιά «κατ' οἰκονομίαν λύση» —πού ἀκύρωσε τίς διαφωτιστικές ἰδέες τοῦ Φαρμακίδη, —λύση βυζαντινοῦ τύπου, πού δέν ἀπένευμε στόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τά ἀπόλυτα πρωτεία, ὅπως ἀναγνωρίζονται στόν Πάπα τῆς Ρώμης γιά τήν Καθο-

λική Ἐκκλησία, ἀλλά καί ἐξοβελίστηκε ἡ ἀρχή τῆς ἀνεξαρτησίας πού προσιδιάζει στό κατά Φαρμακίδη Αὐτοκέφαλο τοῦ 1833. Αὐτά τότε, τό 1850, πού ὑπῆρχε ἀκόμη Ὁθωμανική Αὐτοκρατορία, τό Πατριαρχεῖο, κατά τούς ὅρους τῆς Κατάκτησης, ἦταν ἡ ἀρμόδια πνευματική ἀλλά καί διοικητική καί δικαστική ἀρχή ἐναντι τῶν χριστιανῶν, ὑπῆρχε καί τό μιλιέτ τῶν χριστιανῶν-γκιαούρηδων πού λίγο ἀργότερα διασπάστηκαν σέ πατριαρχικούς (ἐλληνορθόδοξους) καί ἐξαρχικούς (βουλγαρίζοντες).

Γιά ὅλη αὐτή τήν περίοδο ὡς τή δημιουργία στή Βαλκανική τῶν ἐθνικῶν κρατῶν, τό Πατριαρχεῖο ἦταν δομικό στοιχεῖο τῆς Κατάκτησης, παρῆχε τόν συγκεκριμένο τρόπο ἀσκησης τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἐπί τῶν χριστιανῶν, οἱ ὑπόδουλοι χριστιανοί ἦταν πεδίο ἀσκησης αὐτῆς τῆς κυριαρχίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ Κατάκτηση ἦταν ὁ ὅρος ὑπαρξης τοῦ ρόλου καί τῆς λειτουργίας τοῦ ἴδιου τοῦ Πατριαρχείου. Αὐτός ὁ ρόλος κι αὐτές οἱ λειτουργίες (καί ἐξουσίες) δέν ἦταν νοητές χωρὶς τήν Κατάκτηση, ἦταν ὁ ὅρος ὑπαρξης τοῦ ἴδιου τοῦ Πατριαρχείου χάρη στά ἐκκλησιαστικά, πολιτικο-διοικητικά, οικονομικά καί δικαστικά προνόμια πού οἱ Ὁθωμανοί τοῦ εἶχαν παραχωρήσει. Ἄλλωστε καί τό ἴδιο τό Πατριαρχεῖο οὐδέποτε ἀμφισβήτησε τούς ἀπορρέοντες ἀπό τήν Κατάκτηση ὅρους –γνωστή ἡ σκληρή καταπολέμηση ἐκ μέρους του των διαφωτιστικῶν καί ἐθνεγερτικῶν προσπαθειῶν τῶν προεπαναστατικῶν διαφωτιστῶν, γνωστός ὁ ἀφορισμός καί τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη καί τῶν Ἐπαναστατῶν ἀπό τόν πατριάρχη Γρηγόριο τόν Ε΄ μέ τό ξέσπασμα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21, γνωστή καί ἡ πλήρης ἀπόρριψη τῆς Αὐτοκεφαλίας τοῦ 1833. Ἀλλά καί ὅταν ὁ Μεγάλος Ἀσθενής ἐπῆρε τήν κάτω βόλτα τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα, καί σφοδροί οἱ ἀνταγωνισμοί τῶν βαλκανικῶν ἐθνικῶν κρατῶν καί τῶν Μεγάλων Δυνάμεων γιά τήν τύχη τῶν βαλκανικῶν ἐδαφῶν, τό Πατριαρχεῖο δέν ὑπέθαλπε τόν διαμελισμό τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας οὔτε συμβιβάστηκε μ' αὐτόν. Καί τοῦτο διότι, σέ μιά τέτοια περίπτωση, οἱ ὀρθόδοξοι τῶν Βαλκανίων καθῶς θά ἐντάσσονταν στά ἐθνικά τους κράτη θά ἐντάσσονταν, ἀντίστοιχα, καί στίς ἐθνικές τους ἐκκλησίες: τό Πατριαρχεῖο θά ἔχανε τό «λαό» του. Ὅποιαδήποτε ἄλλη προοπτική –π.χ. ἡ ἀνάδειξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως σέ ἕνα νέο πολιτικό πόλο τῶν ἀλύτρωτων ὀρθοδόξων– σκόνταφτε στό γεγονός ὅτι ὁ Πατριάρχης δέν εἶχε στρατό γιά νά διεκδικήσει μιά δική του ἐπικράτεια κι οὔτε κάτι τέτοιο ἦταν στίς βλέψεις του. Τόν στρατό τόν εἶχαν ἡμποροῦσαν νά τόν φτιάξουν τά ἐθνικά κράτη, ὅπερ καί συνέβη.

Ἔτσι ἡ Ἀθήνα, ἀπό κοντά καί ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἀδιακόπως καί ἐργαδῶς, λυσιτελῶς ἢ ἀτελέσφορα, ἐπιδίωκε τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀλύτρωτων Ἑλλήνων καί τήν ἐπέκταση τῆς ἐπικράτειας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Τό ἴδιο ἐπρατταν γιά λογαρισμό τους

καί ἄλλοι Βαλκάνιοι, οἱ Σέρβοι, οἱ Βούλγαροι, οἱ Ρουμάνοι. Ὡσπου ἦρθαν οἱ πόλεμοι γιά νά λύσουν τό πρόβλημα, ὅπως τό ἔλυσαν. Κι ὄχι μόνον οἱ πόλεμοι ἀλλά καί ἡ παρακμή, ἡ συρρίκνωση μέχρι διαλύσεως, τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν πού ἀποτελοῦσαν τό ὕλικό σῶμα τοῦ Πατριαρχείου, τή δύναμή του. Ἀκόμη καί οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλης, σέ σχέση μέ τόν μεσοπόλεμο, περιορίστηκαν σέ πολύ λίγες χιλιάδες ἄτομα εἴτε γιατί ἀπελάθησαν ἀπό τίς τουρκικές ἀρχές εἴτε γιατί, ὑπό τό κράτος τῆς συνεχοῦς τουρκικῆς ἀπειλῆς, ἀναγκάστηκαν νά μετακομίσουν στήν Ἑλλάδα ἢ ἄλλοῦ.

Ὡστόσο, κάθε μιά ἐπέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους συνεπαγόταν καί ἀντίστοιχη ἐπέκταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: ἔθετε ἐπομένως προβλήματα «ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασι» σχέσεων Πατριαρχείου καί Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, κυρίως ὡς πρός τίς νέες μητροπόλεις πού πρὶν ὑπάγονταν στήν ἀπόλυτη διοικητική ἐξουσία τοῦ Πατριαρχείου. Προσωρινά, ἡ διοίκησή τους γινόταν «ἐπιτροπικῶς» ἀπό τήν Ἑλληνική Ἐκκλησία, μιά μορφή προσωρινῆς καί «κατ' ἀνάθεσιν», θά λέγαμε, διοίκησης. Ὅπωδῆποτε ὅμως τό ἀνώτατο κανονικό δικαίωμα ἀνῆκε στό Πατριαρχεῖο.

Ἡ Πατριαρχική Πράξη τοῦ 1928 –μιά συνθήκη εἶναι αὐτή μεταξύ ἑλληνικῆς Πολιτείας, Πατριαρχείου καί Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος– δέν εἶναι μονομερῆς ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, ὅπως ὁ Συνοδικός Τόμος τοῦ 1850– ἀποσαφηνίσει ὀρισμένα σημεῖα τῆς «ἐπιτροπικῆς συνδιαχείρισης», πού ὡς τότε ἴσχυε ἐκ τῶν πραγμάτων. Ὡς τότε ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης καίτοι ἡ νῆσος ἦταν ἑλληνικό ἐδαφος ἀπό τό 1913, παρέμενε στή διοικητική ἀρμοδιότητα τοῦ Πατριαρχείου. Τό Ἅγιο Ὄρος τό ἴδιο, ὅπως καί τά Δωδεκάνησα –πού τότε ὅμως δέν ἦταν ἑλληνική ἐπικράτεια, ἀλλά ἰδιόμορφη, ἰταλική. Μέ τήν Πράξη τοῦ 1928 γιά τίς «Νέες Χῶρες» ὀρίστηκε ὅτι ναι μέν ὑπάγονται στήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀλλά σέ περίπτωση ἐκλογῆς νέου μητροπολίτη σέ χρεῦουσα θέση πρέπει νά ὑποβάλλει στό Πατριαρχεῖο πρὸς ἐγκριση κατάλογο ὑποψηφίων μητροπολιτῶν. Ἔτσι ἀποσαφηνίζεται ὑπέρ τοῦ Πατριαρχίου ἡ ὀργανική σχέση, ἡ «ἐν τοῖς συμπίπτουσι ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασι», πού ἔλεγε ὁ Συνοδικός Τόμος τοῦ 1850.

Τό τελευταῖο ζήτημα εἶναι αὐτό πού διχάζει τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καί τό Πατριαρχεῖο, ἕνα ζήτημα ἐξουσίας δηλαδή πού κάποτε τό Πατριαρχεῖο τήν εἶχε διότι τοῦ εἶχε δοθεῖ ἡ κηδεμονία τοῦ ἑλληνορθόδοξου γένους/ἔθνους καί τώρα δέν τήν ἔχει πιά. Γενικότερα ὅμως ἐκεῖνο πού πλήττεται εἶναι τό οἰκουμενικόν τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, διότι ἂν χάσει καί τίς «Νέες Χῶρες» δέν ἔχει καί πολλά πράγματα, ὕλικά ἐννοῶ, νά στηριχθεῖ. Οἱ «Νέες Χῶρες» δέν εἶναι πιά «νέες», εἶναι ἑλληνικότερες. Ἡ συνθήκη τοῦ 1928, ἡ ἀποκαλούμενη «Πατριαρχική Πράξη» δέν ἔχει σήμερα τά ἐρείσματα πού εἶχε τότε. Καταλαβαί-

νω τή δεινή θέση τοῦ Πατριαρχείου, ἀλλά κι αὐτό πρέπει νά καταλάβει ὅτι δέν μπορεῖ νά στηρίζεται σέ νομικά πλάσματα, σέ ιδεολογικές κατασκευές χωρὶς ἀντίκρισμα. Ἐχει ἀντιστραφεῖ ἐκεῖνο τὸ ὄδυνηρό γιὰ τοὺς εἰδωλολάτρεις, τοὺς ἔθνικους:

«οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβην  
οὐ μαντίδα δάφνην  
οὐ παγάν λαλέουσαν  
ἀπέσβετο καὶ λαῶν ὕδωρ».

Διότι οἱ ὅποιες ρυθμίσεις –ὁ πόλεμος, ἐνδεχομένως, εἶπε σέ κάποια στιγμή ὁ κ. Βαρθολομαῖος– δέν μπορεῖ νά διατηρήσουν ἢ νά δώσουν νέα ζωὴ στό ἑλληνορθόδοξο γένος/ἔθνος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, πιὸ σωστά νά ἀποδώσουν ἓνα γένος/ἔθνος στό Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο τοῦ τό στέρησε ἢ ιστορική εξέλιξη. Ἐπομένως, οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν, ἢ σχέση μεταξὺ τοῦ οἰονεῖ «πρωτείου» τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ Αὐτοκεφαλίας, ὅπως ἐπίσης τὸ ζήτημα τῆς ἐνοποίησης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου τῆς Ἑλλάδος (ὑπάρχουν πέντε διαφορετικά ἐκκλησιαστικά καθεστώτα: Κρήτη, Δωδεκάνησα, Ἁγιον Ὄρος, Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, Νέες Χῶρες), πρέπει νά βροῦν μιά νέα βάση, ἀντίστοιχη μέ τίς σημερινές πραγματικότητες.

Θά διατυπώσω στό τέλος μερικές σκέψεις γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα τὰ ὁποῖα δέν μέ ἀφοροῦν ὡς πιστό –κι ἄλλους πολλούς ἐπίσης– ἀλλά, ἴσως κακῶς, σχετίζονται μέ τὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ τίς σχέσεις του μέ τὴν Ἐκκλησία, ἄρα μᾶς ἀφοροῦν ὡς πολῖτες.



Ἐκεῖνο πού πρέπει νά κρατήσουμε ὡς κατάληξη μιᾶς περιπλοκῆς ιστορικῆς πορείας εἶναι ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως αἰωρεῖται στό κενό, χωρὶς οἰκουμένη. Δέν ἐννοῶ τὴν πνευματική –αὐτὴ ἀφορᾶ τοὺς πιστοὺς– ἀλλά, τὴν ἄλλη: τῶν ἐγκόσμιων ἐξουσιῶν καὶ τῶν προϋποθέσεων τους.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Πατριαρχεῖο –καὶ εἶναι ἀπολύτως κατανοητὸ αὐτό– πού φροντίζει νά διατηρήσει τὴν οἰκουμενικότητά του, φροντίζουν κι ἄλλοι νά τοῦ τὴν ἐξοικονομήσουν. Καὶ ἐπειδὴ δέν ἔχουν ἄλλο τρόπο, δηλαδή ἄνθρωπος μέ σάρκα καὶ ὀστά, ποιμνιοῦ ἔστω, προσφεύγουν σ' ἓναν ἰδιότυπο «ἀντιεθνικιστικό», θρησκευτικὸ κυρίως ἐθνικισμό, ὀρθόδοξο ἢ καλύτερα «νεοορθόδοξο». Πολλὰ τὰ ὀξύμωρα ἐδῶ «ἀντιεθνικισμός ἐθνικισμός» πού σημαίνει ὅτι προσπαθεῖ νά υπερβεῖ τὸ συγκεκριμένο, τὸ ὑπαρκτὸ ἔθνος, μέ βάση «ἀντιεθνικιστικά» ιδεολογήματα πού ἀντλοῦνται ἀπὸ τίς μεγάλες ἀγορές τοῦ μεταμοντέρνου ἀντιεθνικισμοῦ καὶ εἶναι συνάμα ἐθνικισμός μιά καὶ στὴ θέση του συγκεκριμένου ἀλλ' ἐξοβελιστέου ὑπαρκτοῦ ἔθνους θροιάζεται ἓνα ἄλλο ἔθνος/γένος. Ἀνασημασιοδοτώντας τὴν ἱστορία κατασκευάζουν ἓνα ὄντως φαντασιακὸ ἔθνος, τοῦ φαντασιακοῦ ἑλληνορθοδοξισμοῦ, τὸ «ἔθνος» τοῦ διαχρονικοῦ καὶ ἀκατάλυτου περιούσιου γένους

τῆς ὀρθοδοξίας. Ὡς περιούσιον, διαχρονικό, ἀπεφθό πνεῦμα/ιδέες τὸ ἔθνος αὐτὸ δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἄνθρώπους, κι ὅταν τοὺς βλέπει μπροστά του μορφάζει γιὰ τὴν κακομοιριά τους, ὡς τὸ σημεῖο νά μὴν τοὺς ὀνομάζει κἂν Ἑλληνες ἀλλὰ Ἑλλαδίτες. Λαῦροι πολέμοι τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἑλληνικοῦ καὶ «φράγκικου», δέν ἔχουν συμβιβάσει μέ τὴν ἐννοια τοῦ ἔθνους (καὶ τὴν πραγματικότητά του), μέ ὅλα ὅσα τὸ ἐδημιούργησαν καὶ ὅλα ὅσα αὐτὸ ἐδημιούργησε, μονίμως προβλέποντες σ' ἓνα ἰδαλγικό ἑλληνικὸ γένος καὶ μονίμως δδελυσσόμενοι τοῦ συγκεκριμένου ὑπαρκτοῦ ἔθνους: «χάσαμε τὸ γένος καὶ περιοριστήκαμε στό μίζερο κρατίδιο», «ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21 ἦταν τὸ μεγάλο πλῆγμα κατὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ», «τὸ ἔθνος εἶναι φράγκικη ἐπινόηση πού τὴ φόρτωσαν στό σῆρο τῆς Ρωμιοσύνης». Κι ἐπειδὴ, ὅπως λέγεται ἀπὸ κυρίαρχες ἀπόψεις, σέ ἀκαδημαϊκὸ καὶ πολιτικὸ ἐπίπεδο, τὰ ἔθνη εἶναι πλέον ἓνα ἀναχρονιστικὸ κατάλοιπο πού πνέει τὰ λείψια, χώρια πού τὰ ἔθνη εἶναι τὰ ἐργαστήρια τοῦ ἐθνικιστικοῦ μίσους, τοῦ πολέμου, τοῦ ρατσισμοῦ, γι' αὐτὸ θά υἱοθετήσουν τὴ φρασεολογία τοῦ ἀντιεθνικισμοῦ, προσπαθώντας νά διευρύνουν ἔτσι τὴν ἀκρόασή τους, λάθρα θηρεύοντας. Παρακάμπτοντας τὰ ἔθνη, τὰ ἔθνικὰ κράτη καὶ τίς ἀρχές πού τὰ οἰκοδόμησαν καὶ τὰ ἐμπνέουν ἀκόμη –κυρίως τὴ λαϊκὴ κυριαρχία– διασαλπίζουν τὴ μεγάλη ὑπέρβαση, μὴν ὑπέρβαση πρὸς διαχρονικὴς ἀφθαρτες ἀξίες, οἰκουμενικὴς, πεμπτουσία καὶ κλέος τῆς Ὀρθοδοξίας ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀείποτε ἑλληνισμοῦ, ἴδιου κι ἀναλλοιώτου, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων.

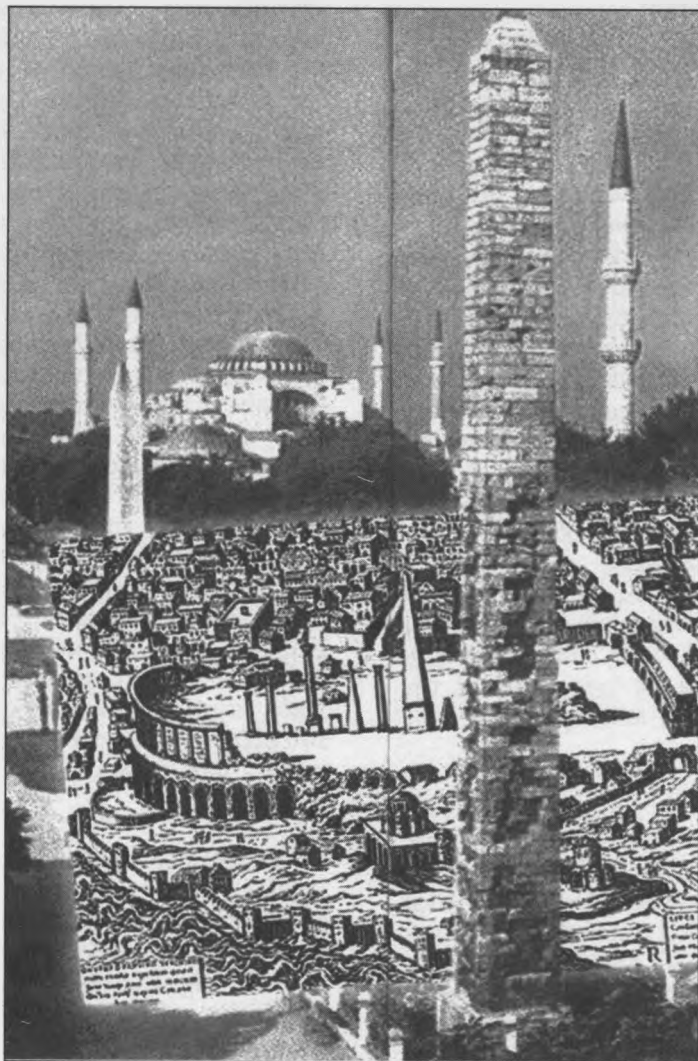
Θὰ σταθῶ λίγο μόνο σέ ἀπόψεις θεολογικῆς προελεύσεως πού, κυριολεκτικά, εἰσήλασαν τὸν τελευταῖο καιρὸ στό δημόσιο χώρο, ἀπ' ἀφορμὴ τῆς διένεξης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος - Πατριαρχείου. Προνομακὸ τὸ πεδίο τῆς Ἐκκλησίας καθ' ὅσον «καλύπτεται» ἀπὸ τὸ κράτος καὶ ἐγκιβωτίζεται στό ἔθνος.

«Τὸ ζήτημα εἶναι ἀπλό» λέει ὁ καθηγητὴς Μάριος Μπέσγος\* (Νέα, 8 Σεπτ. 2003), «γι' αὐτὸ φαίνεται δύσκολο». [...] Ἡ αἰτία ἐντοπίζεται στὴ διασταύρωση δύο στοιχείων, τοῦ ἑλλαδικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πού ἀφοροῦν τοὺς τρεῖς ἐταίρους

\* Ὁ κ. Μπέσγος στό ἐν λόγω ἄρθρο ὀνομάζει τὴν Πράξη τοῦ '28 Τόμο. Ὁ Τόμος εἶναι τελείως ἄλλο πράγμα, κατ' οὐσίαν εἶναι μονομερὴς ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου. Ὀνομάζει ἐπίσης τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, «Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία». Τέτοια ἐκκλησία δέν ὑπάρχει ὅπως δέν ὑπάρχει ἑλλαδικὸ κράτος, ἑλλαδικὰ νησιά, ἑλλαδικὰ κρασιά, ἑλλαδικὸ Πανεπιστήμιο, ἑλλαδίτες κ.ο.κ. Τὸ κακὸ δέν εἶναι ὅτι λαθεύει: ἀλίμονο θεολόγος αὐτὸς δέν γνωρίζει ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δέν λέγεται ἑλλαδική; Τὸ κακὸ εἶναι ὅτι βολεύει αὐτὸ τὸ παρατσούκλι γιὰ νά στοιχειοθετηθεῖ ἡ κλειστότητα τῶν ἐντὸς Ἑλλάδος περιλαμβομένων.

[Πατριαρχεῖο, Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἑλληνική πολιτεία πού προσυπέγραψαν τήν πατριαρχική πράξη τοῦ 1928] καί ὑφαίνου τήν ἱστορία τοῦ Νεοελληνισμοῦ ὅπως τό σπιμόνι τό ὑφάδι. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐκπροσωπεῖ τό ἑλλαδικό στοιχεῖο, ἐνῶ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο ἀντιπροσωπεύει τό ἑλληνικό στοιχεῖο. Λέγοντας ἑλληνικό ἐννοοῦμε τήν ἐπικράτεια τῆς Ἑλλάδος. [...] Ἀντίστοιχο τοῦ ἑλλαδικοῦ ἔθνους-κράτους εἶναι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος πού μέ τήν αὐθαίρετη Ἀυτοκεφαλία καί τή μονομερή διοικητική ἀπόσχιση ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο (1833-1850) αὐτοπεριορίζεται στή ἑλλαδικά ὅρια κινδυνεύοντας νά λησμονήσῃ τήν ἑλληνική παράμετρο. [...] Ὁ ἑλληνισμός συρρικνώνεται στόν ἑλλαδισμό κρατικά

καί ἐκκλησιαστικά. [...] Λέγοντας ἑλληνικό ἐννοοῦμε τό ἔθνος τῶν Ἑλλήνων, τό γένος τῶν Ρωμῶν (ἐκχριστιανισμένων Ἑλλήνων) ἢ ἀλλιῶτικα τή Ρωμιοσύνη (τό Ρωμαίικο) πού διακρίνεται πρωτίστως ἀπό τήν πίστη (ὀρθόδοξη χριστιανική) καί δευτερευόντως ἀπό τή γλώσσα (ἑλληνική). [...] Τό ἔθνικό κράτος εἶναι ξένο στήν αὐτοσυνειδησία τοῦ ἑλληνικοῦ-ρωμαίου. [...] Τό ἑλληνικό στοιχεῖο εἶναι ἀρχαιότερο καί οἰκουμενικότερο τοῦ ἑλλαδικοῦ στοιχείου. [...] Τό ἔθνος μένει καί παραμένει, ἀναγεννᾶται καί διευρύνεται πάντοτε ὑπό τήν σκέπη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχῆ. [...] Ἡ ἐνταση Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖου-Ἐκκλη-



Γραβούρα Κωνσταντινούπολης τοῦ 1450.

Νάτη, λοιπόν, πετιέται ἡ οἰκουμένη καί ἡ οἰκουμηνικότητα τοῦ Πατριαρχεῖου. Ἐδῶσα ἐπίτηδες ἐκτενή ἀποσπάσματα ἀπό τό κείμενο τοῦ καθηγητῆ Μπέσγου γιά νά ἔχει ὁ, πιθανόν, ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης μιά καλή εἰκόνα τῶν πραγματολογικῶν καί τῶν ἰδεολογικῶν συναρτήσεων αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων. Καί εἶναι ἐθνικιστικές αὐτές οἱ ἀντιλήψεις: ἀνοικτότητα, οἰκουμηνικότητα, πολιτιστική ἑλληνικότητα, μεταεθνικότητα, ὑπερεθνικότητα, ἕνα ἀλυσίδωμα ὑπερβατικῶν κενολογιῶν καί κοινοτοπιῶν πού θέλουν νά ὑποστασιοποιήσουν τήν περιουσιότητα του ἑλληνορθόδοξου ἔθνους/γένους, ἔτσι ὅπως αὐτό θά ὀρίζεται θεολογικῶς καί πολιτικῶς ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πα-

σίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι οὐσιαστικά ἐνταση ἀνάμεσα στό ἑλληνικό καί στό ἑλλαδικό, στό μόνιμο καί στό παροδικό, στή σταθερά καί τή μεταβλητή παράμετρο τοῦ Νεοελληνισμοῦ».

Καί συνεχίζει συμπεραίνοντας ὁ καθηγητής Μπέσγος ὅτι ὁποῖος προωθεῖ τήν νεωτερική ἐθνοκρατική ἀντίληψη, ὀξύνοντας τήν Ἀυτοκεφαλία ὀδηγεῖ, ἐνδεχομένως στόν ἐθνικισμό. Ἀντίθετα:

«ἐκεῖνος πού προτιμᾷ τό ἑλληνικό στοιχεῖο τάσεται ὑπέρ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖου, ἐντάσσει τό κλειστό, γεωγραφικά στενό καί ἱστορικά περιορισμένο ἑλλαδικό στοιχεῖο στόν ὀρίζοντα τῆς ἀνοικτότητας, τῆς οἰκουμηνικότητας καί τῆς πολιτιστικῆς ἑλληνικότητας. [...] Ὅποιος στοχάζεται ὑπερεθνικά καί μεταεθνικά, οἰκουμηνικά καί μελλοντολογικά, αὐτός ἐμπιστεύεται τό ἑλληνικό στοιχεῖο πού μέσα στό πλαίσιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης καλεῖται νά διαδραματίσει ἕνα νέο δυναμικό ρόλο πολιτιστικά ὑπό τή φωτισμένη αἰγίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖου».

τριαρχη. Διότι αυτό είναι, πού καταυγάει, φωτίζει και ζωοδοτεί ή Θεία Πρόνοια, ή κεφαλή της Έκκλησίας ο Οικουμενικός Πατριάρχης κι όχι κάποιο παπαδάκι στο Χιλιόμοδι. Η επίνευση της Πρόνοιας δέν πάει όπου νά 'ναι. Προτιμά τις κεφαλές. Ο πατριάρχης όμως, ο κάθε πατριάρχης, ενώ προσδιορίζει δέν προσδιορίζεται. Η μόνη σχέση του ποιμνίου προς τόν Ποιμένα είναι ή ύποταγή. Άλλά γιατί πρέπει οι άνθρωποι νά είναι πρόβατα, όταν μάλιστα ή μοίρα των προβάτων είναι ή σφαγή; Η νεωτερικότητα τούς άνοιξε τό δρόμο έξω άπ' τό μαντρί, στην άνοικτότητα εκείνη πού είναι και ονομάζεται αυτοπροσδιορισμός. Αυτός είναι ο δυναμικός τους ρόλος, αυτή είναι ή, δημοκρατικότατη, οικουμενική αξία για τήν όποια οι άνθρωποι πάλευαν και παλεύουν κι όχι ή άνοικτότητα του Πατριαρχείου πού άνοίγει στο παρελθόν και στο πουθενά. Τά περι έλλαδικού κράτους και έλλαδικότητας του καθηγητή Μπέσγου (όπως και του Γιανναρά κι άλλων πολλών, πού δέν είναι θεολόγοι) έχουν μία και μόνη άπάντηση: τήν πρώτη του μηνός άν εισπράττει ο καθείς τό μισθό του από τό έλλαδικό κράτος. Ξέρουμε όμως ότι δέν υπάρχει κανένα «έλλαδικό κράτος» νά τους πληρώσει. Στά έλληνικά δικαστήρια θά προσφύγουν άν νομίζουν ότι άδικούνται, δέν υπάρχουν έλλαδικά δικαστήρια, και ή εκκλησία δέν ονομάζεται έλλαδική, τή λένε της Ελλάδος. Κι άλλα πολλά, πληκτικό νά τά αναφέρει κανείς.



Μέ τόν Χριστόδουλο λοιπόν;

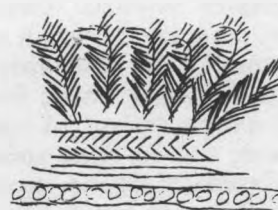
Υπό μία έννοια ναι, παρόλο πού έμεις οι άριστεροι έχουμε άπειρους πολιτικούς λόγους νά τόν άντιμαχόμαστε, λόγους πού ή δικιά του πολιτεία άνέδειξε και τόν κατέστησε άντιδραστικό ιεράρχη. Αν υπήρχε χωρισμός εκκλησίας και κράτους —για τόν όποιο ή Άριστερά από πάντα και τούτα τά χρόνια, πάλευε— τά πράγματα θά ήταν τελείως διαφορετικά. Οι πολίτες, ως πολίτες, θά καθόριζαν τά της πολιτείας μέ τά σύννομα και τά συνταγματικώς κατοχυρωμένα όργανά τους, χωρίς νά αναμειγνύονται στα των πιστών, χριστιανών ή άλλων. Και οι πιστοί θά καθόριζαν τά της πίστης τους και της εκκλησίας τους μέ βάση τις δικές τους εκκλησιολογικές και δογματικές άρχές, χωρίς νά αναμειγνύονται, ως πιστοί, στα της πολιτείας. Όποιοι ήθελαν άς εξέλεγαν μητροπολίτη Θεο/κης στή θέση του θανόντος, μέ υπόδειξη ή χωρίς υπόδειξη του Πατριάρχη, και κανείς, κράτος, άρχές, κόμματα, πολίτες νά μήν αναμειγνύεται.

Έδώ όμως τά πράγματα έχουν γίνει τραχανάς, γιατί θά έπρεπε νά μείνει και ή πίττα άκέρια και ο σκύλος χορτάτος: τό κράτος μέ τά ίδια του τά Συντάγματα εκκλησιαστικοποιήθηκε και ή εκκλησία κρατικο-

ποιήθηκε. Χάρη σ' αυτήν, ακριβώς, τή βυζαντινή σαλάτα, μπορεί ο κ. Χριστόδουλος νά θέλει νά όρίσει τήν ιδιότητα του Έλληνα πολίτη μέ τήν άναγραφή του θρησκευματος στις ταυτότητες, χάρη στην άνάμειξη του πιστού στα του πολίτη και του πολίτη στα του πιστού έγινε ή σχετική συλλογή ύπογραφών για τις ταυτότητες, και πολλά άλλα, όπως ή όνοματοδοσία διά βαπτίσεως, ο όρκος, ο (μή) πολιτικός γάμος, ή μισθοδοσία των ιερέων ως δημοσίων υπαλλήλων, ή προσευχή στα σχολεία, ή έλληνοχριστιανική ιδεολογία στην εκπαίδευση, οι άγιασμοί στα δημόσια ιδρύματα, ή διαχείριση του θανάτου κ.λπ.

Άπό τήν άλλη μεριά και ή εκκλησία είναι κατά κάποιο τρόπο κρατικοποιημένη. Ο Καταστατικός της Χάρτης ψηφίζεται στή Βουλή, είναι νόμος του κράτους κι όχι άπόφαση των όργάνων της ίδιας της Έκκλησίας. Άλλά και τήν Πατριαρχική Πράξη του '28 τήν έχει προσυπογράψει τό Έλληνικό Κράτος, πράγμα πού επαναλήφθηκε και σέ άλλες εκκλησιαστικές καταστάσεις, όπως ή ρύθμιση, τό 1961, μέ νόμο του κράτους του καθεστώτος της Έκκλησίας της Κρήτης. Έπομένως, τό έλληνικό κράτος είναι συνυπεύθυνο, θέλει νά είναι συνυπεύθυνο, για τά πράγματα της ελληνικής Έκκλησίας. Θά μπορούσε, έπομένως, νά εγείρει διαδικασία άναθεώρησης της Πράξης του '28, νά αλλάξει τό καθεστώς σύμφωνα μέ τις άρχές της ελληνικής επικρατειακότητας και κυριαρχίας και ν' άποδώσει στην Έκκλησία της Ελλάδος πλήρη δικαιώματα για τόσο σοβαρά θέματα, όπως ή εκλογή Μητροπολιτών.

Φαίνεται ότι έπισπεύδουσα, στην προκειμένη περίπτωση, είναι ή Έκκλησία της Ελλάδος, ώστε νά χειραφετηθεί πλήρως έναντι του Πατριαρχείου. Διότι δέν θά έπρεπε μιá έξω-επικρατειακή άρχή, μιá άρχή έξω από τό έθνικό κράτος, νά έχει τό πάνω χέρι. Μπορεί αυτή ή πράξη του κ. Χριστόδουλου νά θέλει νά τονίσει ή νά του άποδώσει έναν «έθναρχικό» ρόλο. Ίσως. Αυτό όμως είναι μιá άλλη συζήτηση. Σίγουρα δέν χρειαζόμαστε έθναρχες. Άλλά τότε γιατί νά αναγνωρίζεται μιá νεκρή έθναρχική ιδιότητα στον κ. Βαρθολομαίο; Κι εδώ συμπυκνώνεται όλο τό πρόβλημα: τό έλληνικό κράτος νά αναλάβει τις ευθύνες του, νά έπισπεύσει αυτό για τήν άλλαγή της Πράξης του 1928, καθ' όσον έχει βάλει και τό ίδιο τήν ύπογραφή του. Γιατί πρέπει σέ ένα τέτοιο ζήτημα ο κ. Χριστόδουλος νά σολάρει;



# ΤΟΥΡΚΙΑ: Η ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΣΤΡΑΤΟΥ - ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΙΡΑΚ

του Όμέρ Λατινέρ

Δημοσιεύτηκε στο τουρκικό περιοδικό *Birikim*, τεύχος 173, Σεπτέμβριος 2003

Άπόδοση: Ίλεάνα Μορώνη

**Τ**ό Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΚΔΑ) του Έρντογάν ήρθε στην εξουσία, στις 3 Νοεμβρίου 2002, πριν καλά καλά συμπληρωθούν δύο χρόνια από την ίδρυσή του. Γεγονός ούτως ή άλλως σπάνιο για ένα κόμμα στην περίπτωση του ΚΔΑ δέν μπορούμε νά πούμε καν ότι οφείλεται στην αξιολογή αντιπολίτευση πού άσκησε. Κατά την προεκλογική έκστρατεία πού τελικά τού εξασφάλισε τό μεγαλύτερο ποσοστό ψήφων από οποιοδήποτε κόμμα έχει κερδίσει τά τελευταία 10-15, χρόνια δέν είδαμε ούτε ένθουσιώδη πλήθη ούτε και φιλόδοξα συνθήματα πού θά μπορούσαν νά τά κινητοποιήσουν. Έπιπλέον, παρόλο πού μήνες πριν από τίς εκλογές όλες οι δημοσκοπήσεις έδειχναν ότι υπήρχε πιθανότητα νά εξασφαλίσει αυτόδυναμία, τό ΚΔΑ δέν συνάντησε σκληρό ανταγωνισμό από τά αντίπαλα κόμματα.

Κι αυτό ένώ, πριν από τίς εκλογές τού 2002, φαινόταν ότι στην Τουρκία υπήρχε άφθονο «ύλικό» πού θά άρκοϋσε για μία ήλεκτρισαμένη προεκλογική περίοδο. Οι «μετασεισμοί» τής κρίσης τού Φεβρουαρίου 2000 –τής σοβαρότερης οικονομικής κρίσης πού πέρασε ή Τουρκία τίς τελευταίες δεκαετίες– συνεχίζονταν, ή παρολίγο κατάρρευση τού τραπεζικού συστήματος έδειχνε ξεκάθαρα πώς ή χώρα καταληστευόταν για χρόνια μέ άπίστευτη άγριότητα και θρασύτητα, τό κρίσιμο «κουρδικό ζήτημα» παρέμενε άλυτο, ένώ ήταν γνωστό πώς άμέσως μετά τίς εκλογές ή ύποψηφιότητα τής Τουρκίας στην Ε.Ε. θά θρικόταν σ' ένα κρίσιμο σημείο. Άκόμα, ήταν ήδη σαφές ότι ό πόλεμος πού οι ΗΠΑ ήταν άποφασισμένες νά κηρύξουν εναντίον τού Ιράκ –έκτός τού ότι ήταν καθαντός σημαντικός– θά είχε αντίκτυπο σέ όλα τά προαναφερθέντα έσωτερικά ζήτσηματα. Τό ποιός άκριβώς θά ήταν αυτός

ό αντίκτυπος, όμως, θά τό καθόριζε ή συμμετοχή ή μή συμμετοχή τής Τουρκίας στόν πόλεμο στό πλευρό τών ΗΠΑ και έπομένως ή πολιτική έπιλογή σ' αυτό τό θέμα ήταν ένα ζήτημα πού θά καθόριζε τό μέλλον, θά επηρέαζε άμεσα και βαθύτατα τή ζωή όλων. Έν όλίγοις, ένώ «άντικειμενικά» κατά τίς εκλογές τού Νοεμβρίου 2002 θά έπρεπε τό ένδιαφέρον για τήν πολιτική, ή συμμετοχή τίς συζητήσεις, ή άγωνία και τό πάθος νά βρίσκονται στά πιο ύψηλά επίπεδα, αντίθέτως έπρόκειτο για τήν πιο ήρεμη, στερούμενη όχι μόνο πάθους αλλά και οποιασδήποτε ουσιαστικής πολιτικής συζήτησης εκλογική άναμέτρηση.

Άπό μία άποψη, αυτό δέν πρέπει νά μās εκπλήσσει. Έχουμε πιά συνηθίσει νά ακοϋμε –άπό έκπροσώπους όλων τών ιδεολογιών– τή διαπίστωση ότι από τή δεκαετία τού 1980 και μετά' ή τουρκική κοινωνία έχει άποπολιτικοποιηθεί. Άλλωστε, έδω και χρόνια ύπάρχει μία εύρεία βιβλιογραφία πού δείχνει ότι ή άπολιτικοποίηση είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο, ότι ή «κλασική πολιτική», ή ιδεολογία και τά προγράμματα έχουν αντικατασταθεί είτε από κοινοτικά κινήματα ή

1. Τό 1980 θεωρείται όρόσημο στην τουρκική πολιτική ιστορία. Μέ τό πραξικόπημα τής 12ης Σεπτεμβρίου 1980 έγκαθιδρύθηκε μία σκληρή στρατιωτική δικτατορία πού διήρκεσε ως τό 1983, ένώ οι συνέπειές τής εξακολουθούν νά ύφίστανται, άφου τό Σύνταγμα και οι νόμοι πού θεσπίστηκαν εκείνη τήν περίοδο ισχύουν ακόμα. Αυτό, σέ συνδυασμό μέ τή νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική πού άκολουθείται από τότε (μέ πρωτοπόρο σ' αυτόν τόν τομέα τόν Τουργκούτ Όζάλ), είχε ως άποτελεσμα τήν άπολιτικοποίηση τής τουρκικής κοινωνίας.



κινήματα ταυτότητας, είτε από τα ΜΜΕ και τις τεχνικές διαφήμισης και ότι τα κόμματα σταδιακά μετατρέπονται σε εταιρείες μάρκετινγκ, με τα προγράμματα και την προπαγάνδα να αντικαθίστανται από το «ίματζ».

Βεβαίως, τό μεγαλύτερο μέρος αυτής της βιβλιογραφίας στηρίζεται στην υπόθεση ότι η απολιτικοποίηση είναι ένα παροδικό φαινόμενο στη ζωή των κοινωνιών τό όποιο θά ξεπεραστεί χάρι στην ώθηση πού θά προσφέρουν τά προβλήματα ή ή εμφάνιση ενός νέου πολιτικού κινήματος. Απάντηση στό γιατί ή απολιτικοποίηση συνεχίζεται παρά τά όξέα προβλήματα πού παρουσιάζονται προσφέρει μόνο ή «μεταμοντέρνα» άποψη, σύμφωνα μέ την όποία όμως, ή απολιτικοποίηση όχι άπλως δέν αποτελεί πρόβλημα, αλλά πρόκειται μάλλον για μιά άλλου είδους «έκκοσμίκευση» της κοινωνίας, για έναν «έξαγνιασμό» από την υπερβολική σημασία πού είχε άποδοθεί στην πολιτική κατά την έναρξη της νεωτερικότητας. Υπάρχει βέβαια και ή «άντιπολιτευόμενη» πτέρυγα της μεταμοντέρνας πολιτικής βιβλιογραφίας, ή όποία είναι μάλλον ή πιό άπαισιόδοξη: παρόλο πού προσεγγίζει μέ συμπάθεια τό κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης ή της έναλλακτικής παγκοσμιοποίησης, συνειδητοποιεί ότι αυτά τά κινήματα δέν αποτελούν λύση στά άπειλητικά πολιτικά προβλήματα του καιρού μας αλλά άπλως ένα δυναμικό αντίδραση.

Τό ΚΔΑ, έλωφελούμενο, κατά ένα παράδοχο τρόπο, από την ιδιαίτερη μορφή πού παίρνει ή απολιτικοποίηση στις συνθήκες της Τουρκίας και βρίσκοντας άπήχηση πού δέν άνταποκρινόταν στην πραγματική προσπάθειά του, «προσγειώθηκε» στην έξουσία στις 3 Νοεμβρίου μέ μιά μεγάλη αλλά άθόρυβη έκλογική νίκη. Αυτή ή νίκη πρέπει να αξιολογηθεί ως ή τρίτη και τελευταία φάση της πορείας των τουρκικών μεσαίων τάξεων προς την έξουσία, μετά την άνοδο στην έξουσία του Δημοκρατικού Κόμματος τό 1950 και του Κόμματος Δικαιοσύνης τό 1965.<sup>2</sup> Αυτή ή άθόρυβη νίκη στηρίχθηκε κυρίως στα στοιχεία πού αυτοαποκαλούνται «συντηρητικά δημοκρατικά»: δέν πρόκειται για την «καθεστηκυία» αστική τάξη, για τά άνώτερα στρώματα της αστικής τάξης πού έχουν έρθει σε συμβιβασμό μέ τις παραδοσιακές έλίτ, αλλά για την αυθεντική τουρκική «μεσαία τάξη» πού, μαζί μέ τό πάθος του κέρδους και τον δυναμισμό της, διατηρεί και τον «έπαρχιώτικο» χαρακτήρα της. Αυτή ή μερίδα της κοινωνίας τράφηκε από τό νεοφιλελεύθερο κλίμα της μετά τό 1980 έποχής και, χάρι στην αυτοπεποίθηση πού της προσέφερε αυτό τό κλίμα, βγήκε από τό «καβούκι» των κλασικών κεντροδεξιών κομμάτων πού υπόκεινται στην έσωτερική ιεραρχία του κεφαλαίου και άνεξαρτητοποιήθηκε. Φαίνεται πώς μέ τό ΚΔΑ, πού εκπροσωπεί αυτή τη μερίδα, ή Τουρκία θά μπει στη φάση ολοκλήρωσης της αστικής δημοκρατικής επανάστασης. Τό κατά πόσο ό προαναφερθείς όρος, πού άνήκει στην πολιτική όρολογία της νεωτερικότητας,

μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σημερινή έποχή, όποτε ένισχύονται οι προϋποθέσεις μετάβασης στον μεταμοντερνισμό, είναι ένα άλλο ζήτημα: αυτό πού θέλουμε να πούμε είναι τό εξής: μέ την κυβέρνηση του ΚΔΑ, ή πάλη έξουσίας μεταξύ των τουρκικών μεσαίων τάξεων και των παραδοσιακών κυρίαρχων (δηλαδή της στρατιωτικής και πολιτικής έλίτ), πάλη πού έχει ξεκινήσει από την έποχή της ίδρυσης της Δημοκρατίας και του έθνους-κράτους, έχει μπει στην πορεία λήξης του μ' έναν τελικό συμβιβασμό – όπως ακριβώς στις «ολοκληρωμένες» αστικές επαναστάσεις. Η ένταση στα συμβολικά πεδία πολέμου της αντιπαράθεσης «λαϊκών» και «άντιλαϊκών» (υπέρμαχων του κοσμικού κράτους και «ισλαμιστών»), αντιπαράθεσης πού δέν αποτελεί παρά την ιδεολογική επένδυση του πολέμου θέσεων και συμφερόντων άνάμεσα στις μεσαιές τάξεις και τις κυρίαρχες τάξεις, μπορεί βέβαια να συνεχιστεί –έστω βαθμιαία μειούμενη– για ένα διάστημα ακόμα. Όστόσο, όπως ακριβώς στις «κλασικές» αστικές επαναστάσεις ή αριστοκρατία, καθώς μετέτρεπε τά πολιτικά προνόμιά της σε υλική δύναμη και καθώς –στό βαθμό πού τά μετέτρεπε– ένσωματωνόταν στα άνώτερα στρώματα της αστικής κοινωνίας, παραιτούνταν σταδιακά από τις πολιτικές φιλοδοξίες και την πολιτική βαρύτητά της, έτσι και οι –στηριζόμενοι κυρίως στον στρατό– πολιτικοί και στρατιωτικοί «έπιλεκτοι» της Τουρκίας έχουν ήδη αρχίσει να δείχνουν ότι είναι έτοιμοι και πρόθυμοι για μίαν άνάλογη προσαρμογή της πολιτικής βαρύτητάς τους.

Αυτή ή διαδικασία, στις κρίσιμες φάσεις της προαναφερθείσας πάλης έξουσίας/τάξεων, περιλαμβάνει όπωσήποτε και τη διάσταση της «ολοκλήρωσης», της «συνένωσης» της μεσαιές τάξης μέ τό «μεγάλο κεφάλαιο», τό όποιο ως τώρα κρατά άποστάσεις από τό κυρίως σώμα της μεσαιές τάξης. Φαίνεται πώς οι πόρτες της «λέσχης των πλουσιότερων» διστακτικά άνοίγουν και γι' αυτούς πού, παρά τη μεγάλη περιουσία τους, επειδή είναι «έπαρχιώτες» και «συντηρητικοί», δέν γίνονταν δεκτοί στην κατηγορία των έπιλεκτων

2. Τό Δημοκρατικό Κόμμα, μέ αρχηγό τον Άντνάν Μέντερες, κέρδισε τό 1950 τις πρώτες, ουσιαστικά, ελεύθερες εκλογές στην Τουρκία, νικώντας τό Λαϊκό Ρεπουμπλικανικό Κόμμα, πού, ως κόμμα του στρατιωτικού και γραφειοκρατικού κατεστημένου –ίδρυμένο από τον Κεμάλ Άτατούρκ– κυβέρνησε και διαμόρφωσε την Τουρκία από την ανακήρυξη της Δημοκρατίας τό 1923 ως τό 1950. Τό Δημοκρατικό Κόμμα θεωρείται ως αντίδραση, κυρίως των έπαρχιακών μεσαίων τάξεων, στην παντοκρατορία του Λαϊκού Ρεπουμπλικανικού Κόμματος.

Τό Κόμμα Δικαιοσύνης, πού ιδρύθηκε τό 1961, θεωρείται συνεχιστής του Δημοκρατικού Κόμματος, τό όποιο είχε απαγορευτεί μετά τό πραξικόπημα του 1960. Υπό την άρχηγία του Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ κέρδισε τις εκλογές του 1965 και συνέχισε τη δραστηριότητά του ως τό 1980.

του κεφαλαίου. Ο δρόμος της συνένωσης TÜSIAD<sup>3</sup> - MÜSIAD<sup>4</sup> υπό την ίδια στέγη ανοίγει. Έχει πιά αρχίσει να συζητείται το ένδεχομένο τό ΚΔΑ, πού ούτως ή άλλως είναι εύαισθητο στά σήματα πού προέρχονται από τό μεγάλο κεφάλαιο, μέ τίς επιδόσεις πού ως κόμμα και ως κυβέρνηση θά παρουσιάσει σ' αυτόν τόν τομέα νά μπορέσει νά «γεμίσει» τό «κέντρο» πού έδω και χρόνια τό μεγάλο κεφάλαιο θεωρεί κενό.

Διαφαίνεται πιά τό έξις: σ' αυτό τό σημείο, οι «έξετάσεις ώριμότητας» του ΚΔΑ και της κυβέρνησης θά είναι νά καταφέρει νά διευθετήσει τή «δουλειά» της άποστολής στρατιωτών στό Ιράκ. Άν καταφέρει –όπως επιθυμούν τό μεγάλο κεφάλαιο και τό σύνολο των ύψηλόβαθμων στρατιωτικών– νά υπερψηφιστεί στή Βουλή άπόφαση συμμετοχής (ή μάλλον μερίσματος) στην κατοχή του Ιράκ, άν μπορέσει νά περιορίσει στό ελάχιστο τίς έσωκομματικές αντιρρήσεις και, μέ τή βοήθεια και των «μεγάλων ΜΜΕ» πού υποστηρίζουν τή συνεργασία μέ τίς ΗΠΑ, νά κατευνάσει τήν κοινή γνώμη πού αντιτίθεται στην άποστολή στρατού ή τουλάχιστον άνησυχεί, τότε τό ΚΔΑ θά έχει «περάσει τήν τάξη», ή μάλλον θά έχει «άνέβει» (κοινωνική) τάξη.

Άν αυτή ή διαδικασία πραγματοποιηθεί σύμφωνα μέ τίς επιθυμίες του στρατού και της κυβέρνησης του ΚΔΑ, τότε κυβέρνηση και Γενικό Έπιτελείο μαζί θά προσπαθήσουν νά τά βγάλουν πέρα μέ τά ποικίλα άντιπολιτευτικά κινήματα πού θά δημιουργηθούν γύρω από τόν άξονα του «προβλήματος Ιράκ», τό όποιο θά καταλάβει τήν πρώτη γραμμή της επικαιρότητας της χώρας για μία περίοδο μέ άγνωστη ήμερομηνία λήξης. Τό ότι θά έχουν «συνδεθεί» μεταξύ τους θά ελαττώσει σημαντικά τήν ύποχρέωση πού νιώθει τό ΚΔΑ νά φέρεται προσεκτικά έναντι του στρατού και θά άπελευθερώσει τίς ως τώρα χαλιναγωγημένες άυταρχικές τάσεις του: αυτό θά είναι ένα σημαντικό «άφελος» της πολιτικής του ΚΔΑ και του στρατού στό θέμα του Ιράκ.

Η επίσημη προπαγάνδα –μέ τή βοήθεια των «μεγάλων ΜΜΕ»– θά προσπαθήσει νά παρουσιάσει τά προβλήματα και τίς άπώλειες των τουρκικών μονάδων (οι όποιες άναμένεται νά τοποθετηθούν σ' εκείνες τίς περιοχές του Ιράκ όπου παρατηρείται ή μεγαλύτερη αντίσταση στην άμερικανική κατοχή) ως «τίμημα πού θά πληρωθεί στό όνομα του έθνικού συμφέροντος», ενώ θά στραφεί και στην διεθνή κοινή γνώμη, ή όποια άναπόφευκτα θά άνακηρύξει τήν Τουρκία δεύτερη μετά τίς ΗΠΑ –και στην ύπηρεσία των ΗΠΑ– δύναμη κατοχής. Μ' αυτή τήν προπαγάνδα θά επιχειρηθεί ό καθορισμός του ιδεολογικού κλίματος στην Τουρκία των έρχόμενων μηνών. Ποικίλα κινήματα έτοιμάζονται ήδη από τώρα νά άντιπαρατεθούν σ' αυτό τόν έπίσημο έθνικισμό. Αυτά τά κινήματα, πού ή εμφάνισή τους θά έξαρτηθεί άμεσα και από τά «δολώματα» πού θά προσφέρουν οι ΗΠΑ, καλύπτουν ένα όλόκληρο φάσμα, από τόν άμιγή έθνικισμό (αυτόν του Κόμματος Έθνικιστικής Δράσης<sup>5</sup>) ως τόν άντιαμερικανισμό και άντι-

μπεριαλισμό πού ό συγκαλυμμένος έθνικισμός των άυτοαποκαλούμενων «άριστερών» και «κεμαλιστικών» κινήματων έχει καλλιεργήσει σέ άξιοσέβαστο βαθμό.

Έπομένως, από τό φθινόπωρο του 2003 και μετά, είναι πολύ πιθανό νά γίνουμε μάρτυρες μιας αύξησης του ένδιαφέροντος για τήν πολιτική και των πολιτικών συζητήσεων και έντασης στην Τουρκία. Σημαίνει, όμως, αυτό ότι θά ξεπεραστεί ή άπολιτικοποίηση – φαινόμενο στό όποιο άναφερθήκαμε στην αρχή αυτού του άρθρου; Αυτό είναι τό πραγματικό έρώτημα.

Πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε έξαρχής τό έξις: τά ρεύματα και κινήματα θρησκευτικών και έθνικιστικών άναφορών πού εμφανίζονται κατά τή νεωτερική έποχή –όποτε ή ιστορία της άνθρωπότητας, περνώντας μ' ένα άλμα ένα κατώφλι χωρίς έπιστροφή, μπήκε σέ μία νέα τροχιά– είναι κινήματα πού μπόρεσαν νά δώσουν μορφή όχι στις δυνατότητες άνάπτυξης της «άνθρωπότητας» σέ άτομικό και συλλογικό επίπεδο τίς όποιες προσέφερε ή νεωτερικότητα, αλλά στά προβλήματα και τίς αντιδράσεις πού αυτή άναπόφευκτα δημιούργησε: αυτά τά κινήματα έπαγγέλλονται ουσιαστικά κάτι άδύνατο: τήν έπιστροφή στην πρό της νεωτερικότητας κατάσταση. Κάτω από τήν πολιορκία των δυνάμεων και δυναμικών πού έθεσε σέ κίνηση ή νεωτερικότητα, αυτή ή έπαγγελία φαίνεται νά εκπληρώνεται μόνο ως μία έπένδυση της πραγματικότητας, υπό τή μορφή του λόγου, των ιεροτελεστιών, των συμβόλων ενός έξιδανικευμένου παρελθόντος. Γι' αυτό και στην νεωτερικότητα τά κινήματα «παλινόρθωσης», ξαναζωντανέματος οτιδήποτε παλιού, προσίδουν ύπερβολική σημασία σέ μία σχολαστική ρητορεία, σέ σύμβολα και ιεροτελεστιές πού τελικά άντικαθιστούν τό περιεχόμενο.

Οι εύρειες μάζες δέν έχουν μπορέσει νά έσωτερικεύσουν, νά ένσωματώσουν ενεργητικά στην ύπαρξή τους –δυνατότητα πού άπομακρύνεται όλοένα και περισσότερο–, τίς δυνάμεις και δυναμικές πού καθορίζουν τή νεωτερικότητα, ούτε και μπορούν νά έχουν άλλη σχέση μ' αυτές τίς δυνάμεις εκτός από μία «σχέση» στην όποια καθίστανται έξαρτώμενοι – καταναλωτές. Στο βαθμό πού οι εύρειες μάζες θεωρούν αυτή τήν κατά-

3. TÜSIAD: Σύνδεσμος Τούρκων Βιομηχάνων και Έπιχειρηματιών.

4. MÜSIAD: Άνεξάρτητος Σύνδεσμος Βιομηχάνων και Έπιχειρηματιών τά αρχικά της όνομασίας του, όμως, θεωρούνται και άναφορά στον ίσλαμικό προσανατολισμό των μελών του, ως λογοπαίγνιο μέ τίς λέξεις müstakil (ανεξάρτητος) και müslüman (Μουσουλμάνος).

5. Η ιστορία του Κόμματος Έθνικιστικής Δράσης ξεκινά από τή δεκαετία του 1960. Γνωστό για τίς άκραία έθνικιστικές και φασιστικές τάσεις του, τά τελευταία χρόνια, μέ τή συμμετοχή του και στην κυβέρνηση συνασπισμού της περιόδου 1999-2002, προσάθησε νά παρουσιάσει ένα πιο μετριοπαθές πρόσωπο.

σταση ως ένα άλλο πρόβλημα, ένα αδιέξοδο –και εδώ έγκνεται η πηγή της σύγχρονης άπολιτικοποίησης– διαφαίνονται δύο πιθανότητες: η άπολιτικοποίηση ή η θρησκευοκεντρική και έθνικιστική «πολιτικοποίηση», ή κατανάλωση συμβόλων και ιεροτελεστιών που υποκαθιστά την πολιτική. Αν αυτή η κατανάλωση περιλαμβάνει κι έναν ιστό ύλικής αλληλοβοήθειας, τότε αυτό το υποκατάστατο της πολιτικής παίρνει μιά πιο σταθερή μορφή, αυτή των κοινοτήτων. Δέν είναι τυχαίο ότι η προσέγγιση που θεωρεί ως «υπόδομή» της αυτού του είδους τις κοινότητες κατέχει ξεχωριστή θέση –ό «νεοσυντηρητισμός», για παράδειγμα, αυτό ακριβώς προτείνει– στην πολιτική προοπτική του νεοφιλελευθερισμού, ο οποίος δίνει τῷ στίγμα της μεταμοντέρνας εποχής.

Αυτό τό σημείο πρέπει νά εξετάζεται σέ συνδιασμό μέ τήν καχυποψία του νεοφιλελευθερισμού έναντι οποιασδήποτε «διεθνικότητας» πέραν αυτής των εταίρειών, των κανόνων και θεσμών που άπτονται τῆς διακίνησης αγαθών και χρήματος. Από τή δεκαετία του 1980 και μετά, στίς χώρες στῶν οποίων τῆ διαμόρφωση –μέ τήν κοινωνικοπολιτική έννοια– ο λαός ἡ δέν ἔχει κανένα ρόλο ἢ μέ δυσκολία, και μόνο τυπικά, κάνει αισθητή τήν παρουσία του, τά κινήματα ἔθνικῶν - θρησκευτικῶν δογμάτων παρουσιάζουν άνοδο, ἐνῶ σ' ὄλες τίς κοινωνίες ἐμφανίζονται «κοινοτιστικά» ρεύματα. Αν μπορούμε νά πούμε ότι ἡ παραπάνω πρόταση ἀντανανκλά τό «πνεῦμα τῆς ἐποχῆς», πρέπει ὀπωσδήποτε νά προσθέσουμε κάτι ἀκόμα: αυτό τό πνεῦμα εἶναι μέρος του νεοφιλελευθερισμού. Αν αυτό τό «πνεῦμα» μπόρεσε νά ἐξαπλωθεῖ τόσο γρήγορα κι εὔκολα, αυτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὁ σοσιαλισμός, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ –παρά τίς ἐλλείψεις και τίς ἀδυναμίες του– νά εἶναι ἡ μοναδική σφαῖρα ὅπου μπορεῖ νά παραχθεῖ σκέψη και νά ἀναζητηθοῦν λύσεις σέ διεθνές ἐπίπεδο, ἔχει εἰσέλθει σ' αυτή τήν περιβόητη φάση παρακμῆς. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι, σέ πείσμα τῆς παρακμῆς, και παρόλο πού μιά σειρά ἀπό ιδέες –μέ πρώτες και κύριες τήν οἰκονομική πολιτική και τό πολιτικό σύστημα– οἱ ὁποῖες στή συνείδηση του κόσμου ταυτίζονται μέ τόν σοσιαλισμό ἔχουν χάσει τήν ἀξία τους κι ἔχουν καταντήσει νά θεωροῦνται ἄχρηστα, ξεχασμένα λείψανα, παρόλα αυτά, τά ἀμιγῶς διεθνιστικά στοιχεία του σοσιαλισμού διατηροῦν τήν ἀξία τους για παράδειγμα, ὁ Τσέ Γκεβάρα, μιά μορφή πού συμβολίζει ἀκριβῶς αυτό τόν διεθνισμό, ὄχι ἀπλῶς δέν ἔχει χάσει τό παραμικρό ἀπό τῆ λάμψη του, ἀλλά ἀντιθέτως ἔχει γίνει ἀκόμα πιο διαδεδομένο σύμβολο.

Οἱ συνέπειες και τά προβλήματα πού, σέ παγκόσμια κλίμακα ἀλλά και στό ἐπίπεδο τῶν ἔθνικῶν κρατῶν, προκαλεῖ ὁ νεοφιλελευθερισμός δημιουργοῦν ἀντιδράσεις. Αν τό ζητούμενο εἶναι νά κατευθύνουμε αυτές τίς ἀντιδράσεις σέ μιά «χοάνη» πολιτικοποίησης ὅπου θά μπορέσει νά διαμορφωθεῖ μιά πραγματική ἐναλλακτική πρόταση, ὑπάρχει και μιά ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ προϋπόθεσης: ἡ κατεύθυνση αυτή πρέπει ὀπωσδήποτε

νά δίνει ἔμφαση στά διεθνή (διεθνιστικά) στοιχεία, νά εἶναι ἀνοιχτή σ' ἕνα τέτοιο περιεχόμενο.

Τά παραπάνω συνοψίζονται στό ἐξῆς: καθώς ἡ διεθνῆς ἐπικαιρότητα θά συνεχίσει νά διαμορφώνεται ἀπό τήν κατοχή του Ἰράκ και καθώς στήν Τουρκία φαίνεται πῶς ἡ κυβέρνηση του ΚΔΑ, στέλλοντας στρατό πρὸς ἐνίσχυση τῆς κατοχῆς, θά ἀποδεχτεῖ τῆ θέση ὑποτελοῦς τῶν ΗΠΑ, ἀναπόφευκτα θά διεγερθοῦν προβληματισμός και ἀντιδράσεις ἐναντι αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων εἶναι λοιπόν ἀπαραίτητο νά προσπαθήσουμε νά κατευθύνουμε αυτές τίς ἀντιδράσεις ὄχι πρὸς τίς ὁδούς τῶν διαφορῶν (ἀν και οἱ διαφορές τούς ἐγκνεται κυρίως στά σύμβολα και τίς ιεροτελεστίες) μορφῶν ἔθνικιστικῶν ἢ ἔθνικιστικῆς χροιάς ρευμάτων πού θά ἐμφανιστοῦν ἀκόμα και «αὐθόρμητα», ἀλλά ἀντιθέτως νά τίς κατευθύνουμε πρὸς τήν ἀντίπερα ὄχθη αὐτῆς τῆς «αὐθόρμητης» ροῆς, πρὸς τῆ σφαῖρα ἐνός διεθνιστικοῦ λόγου και στάσης.

Ἡ Ἀριστερά τῆς Τουρκίας, τό σοσιαλιστικό ρεῦμα, μόνο σ' αὐτή τῆ σφαῖρα μπορεῖ νά ἐπιτύχει τήν πολιτικοποίηση και νά ἀνακαλύψει τίς δυνατότητες πού, ἐνισχύοντας αὐτή τήν πολιτικοποίηση, θά καταστήσουν τήν Ἀριστερά πραγματική ἐναλλακτική πρόταση. Και μόνο ὅταν κι ἐφόσον τό καταφέρει θά ἀξίζει τό χαρακτηρισμό «σοσιαλιστική».



20,5 x 27,5 cm, σελ. 250 Τιμή: 22 ευρώ

Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ.

Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της άσκησης κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

**ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ**  
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ  
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας  
Μόνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

# Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΤΑΡΓΕΙΤΑΙ

του Άγγελου Ήλεφάντη

«Εάν μειωθῶν οἱ δαπάνες λειτουργίας, θά πρέπει νά ληφθεῖ μέριμνα νά μήν μειωθεῖ ἡ ποσότητα τῶν παρεχόμενων ὑπηρεσιῶν, ἔστω κι ἂν πρόκειται νά μειωθεῖ ἡ ποιότητα. Γιά παράδειγμα, μποροῦν νά μειωθῶν οἱ πιστώσεις πού διατίθενται γιά τή λειτουργία τῶν σχολείων ἢ τῶν πανεπιστημίων, ἀλλά θά ἦταν ἐπικίνδυνο νά μειωθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν μαθητῶν ἢ τῶν φοιτητῶν. Οἱ οἰκογένειες θά ἀντιδράσουν μέ βίαιο τρόπο στήν περίπτωση πού βρεθοῦν ἀντιμέτωπες μέ τήν ἄρνηση ἐγγραφῆς τῶν παιδιῶν τους σέ κάποιο ἐκπαιδευτικό ἴδρυμα. Ὅμως, δέν θά ὑπάρξει ἡ ἴδια ἀντίδραση ἀπό τήν πλευρά τους ἐάν μειωθεῖ βαθμαῖα ἡ ποιότητα τῆς παιδείας».\*

**Π**ρίν 15 ἡμέρες ὁ γραμματέας τοῦ ὑπουργείου Παιδείας ἀνακοίνωσε τήν ἐξεταστέα ὕλη ὄλων τῶν μαθημάτων στίς ἐπόμενες Γενικές Ἐξετάσεις. Μιά διευκρίνιση γιά ὅσους τυχαίνει νά μήν τό γνωρίζουν: ἐδῶ καί δύο χρόνια στίς Γενικές Ἐξετάσεις Β΄ καί Γ΄ Λυκείου ἐξετάζεται μόνον ὅ,τι διδάσκεται (καί ἐπομένως διδάσκεται μόνον ὅ,τι πρόκειται νά ἐξετασθεῖ). Τί θά διδαχθεῖ σέ κάθε μάθημα ἀποφασίζεται στό Ὑπουργεῖο.

Ἀνακοινώθηκε, λοιπόν, ἡ διδακτέα ὕλη, τήν ὁποία οἱ καθηγητές ὀφείλουν νά διδάξουν καί οἱ μαθητές νά μάθουν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά ἀντίστοιχα βιβλία περιέχουν πολύ περισσότερη ὕλη ἀπό αὐτήν πού τό ὑπουργεῖο ἀπόφασισε νά διδαχθεῖ. Προφανῶς οἱ συντάκτες-συγγραφεῖς τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων, ὡς εἰδικοί πού εἶναι, θεωροῦν ὅτι τά θέματα πού ἐπεξεργάστηκαν, στό σύνολό τους, συνιστοῦν τίς μαθήσεις πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά ν' ἀποκτήσει ὁ μαθητής μιάν ἐγκυρη γενική παιδεία. Θεωρητικῶς, τά θέματα αὐτά δέν ἐπιδέχονται περικοπή· κουτσούρεμα θά σήμαινε κουτσή παιδεία, κουτσογράμματα. Τώρα, ποιά πρέπει νά εἶναι ἡ θεματολογία, ἡ ἔκτασή της καί ἡ ἐμβάθυνσή της, ὥστε νά ὑπηρετεῖται τό αἶτημα τῆς γενικῆς παιδείας, εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο ζήτημα, δίστανται

οἱ ἀπόψεις, ὑπάρχουν διαφορετικές παιδαγωγικές καί ἐπιστημονικές σχολές, τά σχετικά προγράμματα διορθώνονται καί ξαναδιορθώνονται ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ ἡ καλύτερη δυνατή λύση, γιατί τίποτε δέν εἶναι δεδομένο ἀπαξ καί διά παντός. Γι' αὐτό ὑπάρχουν ἐξειδικευμένα κρατικά ὄργανα, ὅπως τό Παιδαγωγικό Ἰνστιτούτο, πού ἀποφασίζουν τί θά διδαχθεῖ.

Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ ὠραῖα. Ἔτσι πρέπει νά γίνεται. Διαβάζοντας, ὠστόσο, τήν ἀνακοίνωση τοῦ ὑπουργείου γιά τή φετινή διδακτέα ὕλη ἀνακαλύπτει κανεῖς μερικές ἐνδιαφέρουσες «λεπτομέρειες». Μιά τέτοια «λεπτομέρεια» ἀφορᾷ τό μάθημα τῆς Ἱστορίας, ἔτσι ὅπως τό ὑπουργεῖο καθόρισε τήν ἐξεταστέα ὕλη. Λοιπόν: διά τῆς ἐξεταστέας ὕλης, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, καταργεῖται ἡ ἱστορία. Δέν μπορῶ νά μιλήσω γιά τά μαθηματικά ἢ τή βιολογία, ἂν δηλαδή κι ἐκεῖ, διά τῆς μεθόδου περικοπῆς τῆς ἐξεταστέας ὕλης παίζεται κάποιο ἄσχημο παιχνίδι σέ τόσο βασικά μαθήματα. Στήν ἱστορία πάντως παίζεται ἓνα παιχνίδι βάνουσο, κυνικό, σκοταδιστικό: καταργεῖται μέ ὑπουργική ἀπόφαση. Θά προσπαθῶ νά ἐξηγηθῶ, νά ἐξηγήσω, ἀκόμη καί στούς ἀρμόδιους πῶς μέσα ἀπό τήν ἐξεταστικοκεντρική μανία τους κατάργησαν τήν Ἱστορία. Ἀρκεῖ ἓνα μόνο παράδειγμα.

Τό παράδειγμα εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Γ΄ Λυκείου. Τό μάθημα αὐτό ὡς μάθημα «Γενικῆς παιδείας» διδάσκεται σέ ὅλους τούς μαθητές καί ἐξετάζεται σέ ὅλες τίς κατευθύνσεις: θά ἐξεταστοῦν σ' αὐτό καί ὅσοι στοχεύουν τά Νομικά, τό Πολυτεχνεῖο ἢ τίς φιλοσοφικές, κ.λπ., σχολές. Οἱ τῆς Θεωρητικῆς Κα-

\* Christian Morisson, Cahier de l' economie politique, No 12, Centre de developpemt de l' OCDE, Παρίσι. (Ἀναφέρεται ἀπό τόν Frank Roupereau στό «Γαλλία: ἡ παιδεία ιδιωτικοποιεῖται» *Le Monde Diplomatique*, ἑλληνική ἐκδοση, Ἐλευθεροτυπία, 19 Ὀκτωβρίου 2003.



# MÜNCHEN. JAHRESAUSSTELLUNG 1903

Νικόλαος Γύζης, συμβολική παράσταση τῆς ἱστορίας, Ἐκθεση Μονάχου 1903.

τεύθυνσης, στή Γ' Λυκείου, διδάσκονται ἐπιπλέον καί ἓνα ἄλλο μάθημα, θεματικῆς ἱστορίας, ὀνομαζόμενο *Θέματα Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*.

Ἄς δοῦμε κατ' ἀρχὴν τὸ μάθημα νεότερης καὶ σύγχρονης Ἱστορίας, διδασκόμενο σέ ὅλους, ἐπαναλαμβάνω, τοὺς μαθητὲς τῆς Γ' Λυκείου. Γιά τὸ μάθημα αὐτὸ ὑπάρχει τὸ ἐγχειρίδιο τῶν Β. Σκουλά-

του, Δ. Δημακόπουλου, Σ. Κόνδη, τεύχ. Α', σελ. 336, ἀπὸ τὸ 1789 ὡς τὸ 1909 καὶ τὸ τεύχ. Β' τῶν ἰδίων συγγραφέων, σελίδες 528, σύνολον 864 σελίδες! Πολύ πράμα (ἂν δέ, γιά τοὺς τῆς Θεωρητικῆς Κατεύθυνσης, προσθέσουμε καὶ τὸ ἐγχειρίδιο *Θέματα Νεοελληνικῆς Ἱστορίας* μέ 240 σελίδες ἔχουμε ἓνα σύνολο 1104 σελίδων).

Τά βιβλία αυτά, εκτός από τό κείμενο τής αφήγησης και τής ανάλυσης έχουν πολλές φωτογραφίες, πίνακες, χάρτες, άποσπάσματα γραπτών τεκμηρίων, βιογραφικά ιστορικών πρωταγωνιστών, γεωγραφικούς πίνακες και σκίτσα εποχής. Δέν θά προβώ σέ καμία άπολύτως παρατήρηση ή κριτική γιά τήν ποιότητα αὐτῶν τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων, παρ' ὄλο πού πολλά, καί θετικά καί ἀρνητικά, ἔχουν εἰπωθεῖ ἢ μπορεῖ νά εἰπωθοῦν. Ἄλλ' αὐτό εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία. Ἀρκοῦμαι ἀποκλειστικά στήν «ἐξεταστέα ὕλη», ὅπως καθορίστηκε ἀπό τό ὑπουργεῖο, ἐπαναλαμβάνοντας ὅτι ἡ ἐξεταστέα εἶναι καί ἡ μόνη πού θά διδαχθεῖ. Λέει λοιπόν ἡ ἀνακοίνωση τοῦ ὑπουργείου:

«Ἀπό τό βιβλίο *Ἱστορία Νεότερη καί Σύγχρονη*, τῶν Δημακόπουλου, Σκουλάτου καί Κόνδη, ΟΕΒΔ 2003:

#### ΤΕΥΧΟΣ Α

Κεφάλαιο Δ': Ἑλληνική Ἐπανάσταση

4. Ἐξωτερική πολιτική τοῦ '21 σελ. 116-132 (σελ. 17).

Κεφ. Ε. Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδας. Ἡ πρώτη προσπάθεια δημιουργίας κεντρικῆς ἐξουσίας

1. Ἡ κατάσταση στήν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα τό 1828, σελ. 133-135 (σελ. 3).

2. Τό ἀνορθωτικό ἔργο τοῦ κυβερνήτη στ. Ἡ ἐξωτερική πολιτική, σελ. 141-142 (σελ. 2).

Κεφ. ΣΤ. Ἡ Εὐρώπη καί ὁ κόσμος στόν 19ο αἰῶνα

16. Ἡ δεύτερη βιομηχανική ἐπανάσταση, σελ. 152-155 (σελ. 3)

γ. Τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, σελ. 155-157 (σελ. 2).

Κεφ. Η. Ἡ ἑλληνική κοινωνία ἀπό τό 1833 ὡς τό 1909

1. Γενικό περίγραμμα, σελ. 248-251 (σελ. 4)

2. Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐθνικῶν θεμάτων

α. Ἡ Κρητική Ἐπανάσταση 1866-1869, σελ. 288-291 (σελ. 4).

γ. Νέα Βαλκανική Κρίση (1875-1878 - προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας 1881, σελ. 293-295 (σελ. 3).

ε. Ὁ Μακεδονικός Ἀγώνας, σελ. 300-302 (σελ. 3). Ἐπίλογος, σελ. 303-305 (σελ. 3).

#### ΤΕΥΧΟΣ Β

Κεφ. Κ. Ἡ Ἑλλάδα ἀπό τό 1909 ὡς τό 1914.

4. Ἡ κατάσταση στή Βαλκανική καί τήν Ἀνατολική Μεσόγειο, σελ. 34-37 (σελ. 4).

5. Οἱ Βαλκανικοί Πόλεμοι, σελ. 37-49, (σελ. 13).

Κεφ. ΚΑ. Ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος.

1. Τά αἷτια τοῦ πολέμου σελ. 53-56 (σελ. 4).

2. Τά γεγονότα α) Τό Σεράγεβο ἀφορμή ἑνός παγκοσμίου πολέμου, σελ. 56-57 (σελ. 2).

ζ. Ὁ ἀπολογισμός τοῦ πολέμου σελ. 66-67 (σελ. 2).

Κεφ. ΚΒ. Ἡ Ἑλλάδα ἀπό τό 1914 ὡς τό 1924. Ἡ κρίση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καί ἡ διάλυση τοῦ ὁράματος τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

γ. Ἡ Ἑλλάδα στόν πρῶτο παγκόσμιος πόλεμος. Ἡ Ἑλλάδα σύμμαχος τῆς Ἀντάντ, σελ. 83-84 (σελ. 2)

1. Ἡ περίοδος τῆς μεγάλης κρίσης, σελ. 88-117 (σελ. 30).

Κεφ. ΚΔ. Ὁ κόσμος μεταξύ δύο παγκοσμίων πολέμων.

1. Τά οικονομικά προβλήματα. Ὁ μονοπωλιακός καπιταλισμός:

6. Ἡ ψεύτικη εὐημερία: ἡ καταναλωτική κοινωνία καί τά ὄριά της, σελ. 160-166, (σελ. 7).

γ. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ κράτους γιά τήν καταπολέμηση τῆς κρίσης, σελ. 166-168 (σελ. 3).

Κεφ. ΚΣΤ. Ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος.

1. Ἡ πορεία πρὸς τόν πόλεμο:

6. Οἱ δυναμικές προσαρτήσεις (1936-1939), σελ. 236-238, (σελ. 3).

γ. Ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου, σελ. 238-239, (σελ. 1).

2. Τα πολεμικά γεγονότα

6. Ὁ πόλεμος στήν Ἑλλάδα, σελ. 240-259 (σελ. 20).

3. Τα ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου, σελ. 266-267, (σελ. 2).

Κεφ. ΚΖ. Ἡ Ἑλλάδα κατά τήν περίοδο 1941-1949

1. Ἡ Κατοχή καί ἡ Ἐθνική Ἀντίσταση, σελ. 269-291 (σελ. 23)

Κεφ. ΚΘ. Τά μεταπολεμικά προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

2. Τα ἐθνικά προβλήματα, σελ. 401-402 (σελ. 2)

Σύνολο: 198 σελίδες

Πρῖν προχωρήσω, γιά νά δείξω τήν «ἀποδόμηση» τῆς Ἱστορίας μέχρι διαλύσεως, χρειάζονται τέσσερις ἐπισημάνσεις.

1. Ζητῶ συγνώμη ἀπό τούς ἀναγνώστες γιά τή «σχολαστική» καταγραφή θεμάτων καί σελίδων. Ἴσως δέν τούς ἐνδιαφέρουν ὅλα αὐτά. Ὡστόσο μόνο ἔτσι μπορεῖ νά φανεῖ ὁ ἰσχυρισμός μου περί διαλύσεως τῆς Ἱστορίας καί ὄχι μέ γενικές κριτικές πού θά μπορούσαν νά ἐκληφθοῦν ὡς ἀντιπολιτευτισμός.

2. Τό ἐγκεκριμένο ἐγχειρίδιο *Ἱστορία Νεότερη καί Σύγχρονη*, τεύχη 2, εἶναι ἀναθεωρημένη ἐκδοση παλαιότερου, πού ἴσχυε μέχρι πέρυσι, τῶν ἰδίων συγγραφέων. Ἡ ἀναθεωρημένη ἐκδοση εἶναι τοῦ 2003, ἄρα τό βιβλίο εἶναι νέο. Ἀντιστοιχεῖ δηλαδή στήν ὑπόσχεση τοῦ ὑπουργείου ὅτι θά ἀλλάξει καί θά δελτιώσει τά σχολικά βιβλία.

3. Ὅπως σημείωσα πῶς πάνω καί τά δύο τεύχη εἶναι 864 σελίδες. Τώρα περικόπτονται καί ἀπομένουν 198 διδακτέες-ἐξεταστέες. Τό «ἔργο τῆς Ἱστορίας», λοιπόν ἀπό τό 1789 ὡς σήμερον σέ 198 σελίδες. Σημειωτέον ὅτι τουλάχιστον τό 1/3 αὐτῆς

της ποσότητας σελίδων είναι, όπως είπα, φωτογραφίες, ζωγραφικοί πίνακες, πηγές, χάρτες, κ.λπ. Δεν είναι άχρηστα πράγματα αυτά: τό αντίθετο. Ωστόσο, δεν διδάσκονται, δεν εξετάζονται και επομένως δεν «παπαγαλίζονται». Άρα από τις 198 μείον τουλάχιστον 50 σελίδες, μένουν προς παπαγαλία 150.

4. Τό γεγονός ότι ή διδακτέα – εξεταστέα ύλη είναι μόνο 198 σελίδες δεν είναι αναγκαστικά κακό, ούτε οι πολλές σελίδες είναι τό άριστον. Ο Νίκος Σβορώνος είχε γράψει (στά γαλλικά) ένα βιβλιαράκι για τήν Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας, από τό ύστερο Βυζάντιο ως τή Δικτατορία και κατάφερε νά αποδώσει εξαιρετα τό σχήμα της μακράιωνης αυτής εξέλιξης σέ 130 σελίδες. Τό ζήτημα είναι ότι αυτές οι 198 σελίδες δεν φτιάχτηκαν για νά αποτυπώσουν τήν ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας από τό 1789 μέχρι σήμερα. Οι προς διδασκαλία σελίδες είναι τμήματα (θέματα) ενός συνόλου. Τό σύνολο έχει πάει περίπατο, και τά θέματα των 200 σελίδων είναι ξεκάρφωτα, χωρίς τά προηγούμενά τους, χωρίς τά επόμενά τους, χωρίς τή γενικότερη ιστορική συνάφεια εντός της οποίας εντάσσονται, εν πολλοίς έντελώς αποκομμένα από τά μεγάλα και καθοριστικά γεγονότα της ιστορικής εξέλιξης. Αυτό όμως θά προσπαθήσω νά τό δείξω παραθέτοντας έναν κατάλογο θεμάτων πού περικόπησαν και δεν διδάσκονται (ούτε εξετάζονται). Είναι οι «λεπτομέρειες» πού έλεγα στήν αρχή.

Αυτές οι λεπτομέρειες πού θεωρήθηκαν μή διδακτέες περιέχονται στά έγχειρίδια. Δεν είναι μία θεματογραφία πού εγώ επιλέγω, αλλά τήν συγκρότησαν οι συγγραφείς των έγχειριδίων, τό ύπουργείο (και τό Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο) τήν ενέκρινε και επλήρωσε ένα σκασμό λεφτά για νά τυπωθεί.

Αρχίζουμε από τό 1789, λέει τό έγχειρίδιο, στόν τίτλο του μάλιστα.

- Λείπει τό 1789, δηλαδή ή Γαλλική Έπανάσταση, και όλα όσα αυτή επέφερε ώστε νά δημιουργηθεί ή νεωτερική Ευρώπη. Έτσι, λείπει τό κίνημα ιδεών πού ονομάστηκε Διαφωτισμός, οι ναπολεόντιοι πόλεμοι, ή Παλινόρθωση, οι Έπαναστάσεις του 1848, κ.λπ.

- Από τήν ελληνική ιστορία περικόπησαν τά περι «άφυπνίσσεως της ελληνικής εθνικής συνείδησης», ό νεοελληνικός Διαφωτισμός, ή Φιλική Έταιρεία, ή συγκρότηση της προεπαναστατικής κοινωνίας.

- Λείπει ή Έπανάσταση του '21. Ναι δεν διδάσκονται οι παίδες τό κορυφαίο γεγονός της νεοελληνικής ιστορίας. Ούτε Τροπολιτσά, ούτε Δράμαλης και Δερβενάκια, ούτε Χίος και Ψαρά, ούτε Κολοκοτρωναίοι, ούτε Συντάγματα, ούτε Μεσολόγγι, Ναυαρίνο και τόσα άλλα. Πάμε κατ' ευθείαν στήν εξωτερική πολιτική της Έπαναστάσεως (ποιάς Έπαναστάσεως;) και στόν Καποδίστρια.

- Για τήν ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα: τίποτε για τήν όθωνική περίοδο, τό Σύνταγμα του '43, τήν έξωση του Όθωνος, τήν άνορθωτική προσπάθεια του Τρικούπη, τόν πόλεμο του 1897, τή σύγκρουση των εθνικισμών στά Βαλκάνια, τό Γουδί. Μόνο ή Κρητική Έπανάσταση (1866-69) και ό Μακεδονικός Άγώνας τιμήθηκαν μέ τιμητική διάκριση λίγων σελίδων.

- Από τήν Ευρώπη τίποτα για τήν άποικιοκρατία, τόν ιμπεριαλισμό, τόν Κριμαϊκό Πόλεμο, τήν ιταλική και γερμανική ένοποίηση, τήν Κομμούνα. Τίποτα για τόν Έμφύλιο στίς ΗΠΑ, τις λατινοαμερικανικές επαναστάσεις, τή δουλεία, τόν άραβοϊσλαμικό κόσμο.

- Και αϊφνιδίως προσγειωνόμαστε στους Βαλκανικούς Πολέμους. Έννεά ολόκληρες σελίδες! Νικήσαμε.

- Μέ ελάχιστες σελίδες γίνεται λόγος για τά αίτια, τις άφορμές, και τόν άπολογισμό του Α΄ παγκοσμίου πολέμου [έπί τή ευκαιρία: τό βιβλίο αναφέρεται στο Σεράγεβο και τή δολοφονία του Άρχιδούκα, Φραγκίσκου Φερδινάνδου τό καλοκαίρι του 1914. Έλεος! Δεν λέγεται αυτή ή ιστορική πόλη Σεράγεβο αλλά Σαράγεβο. Αυτή ή μικρή διαφορά έχει μεγάλες συνέπειες στή σερβοκροάτικη γλώσσα. Σαράγεβο είναι ό τόπος του παλατιού –Σαράι. Σεράγεβο πάει νά πει σκατότοπος.] Λέξη για τόν ίδιο τόν πόλεμο, τό Βερντέν, τό Άνατολικό Μέτωπο, τό Δυτικό Μέτωπο, τά Βαλκάνια κ.λπ. Λέξη για τήν Όκτωβριανή Έπανάσταση, τις Βερσαλλίες.

- Στήν ελληνική ιστορία, εντάξει, δίδονται αρκετές σελίδες στόν Μικρασιατικό Πόλεμο. Από τήν Ευρώπη τίποτε. Λέξη για τόν Ίσπανικό Έμφύλιο, τήν άνοδο του φασισμού και του ναζισμού. Τίποτε για τις δικτατορίες και τά πραξικοπήματα στο Μεσοπόλεμο, τήν Παλινόρθωση του Γεωργίου, τήν 4η Αύγουστου.

- Β΄ παγκόσμιος πόλεμος: Σελίδες δύο (άριθ. 2) μόνο για τήν κήρυξη του. Άγνωστον τί έγινε μ' αυτό τόν πόλεμο, τά εκατομμύρια νεκρούς, τά στρατόπεδα συγκέντρωσης, τό Στάλινγκραντ, τή Νορμανδία, τή Χιροσίμα. Τίποτε για τόν πόλεμο. Άλλωστε είμαστε εναντίον.

- Για τόν ελληνοϊταλικό – και τό ελληνογερμανικό διδάσκονται ορισμένα, κυρίως φωτογραφίες και γελοιογραφίες της εποχής.

- Από τήν Κατοχή και τήν Άντίσταση κάτι απέμεινε, κυρίως φωτογραφίες και εφημερίδες εποχής. Όχι όμως ό Δεκέμβρης του '44.

- Όπως τίποτε για τόν Έμφύλιο Πόλεμο 1946-1949. Θέμα έλασσον, φαίνεται, για τόν ύπουργό.

- Τί γίνεται στόν κόσμο και στήν Ελλάδα στή μεταπολεμική περίοδο; Τίποτε. Ούτε Ψυχρός πόλεμος, ούτε αντιαποικιοκρατικά κινήματα, ούτε τό Τείχος, ούτε ή ΕΟΚ, ούτε ό άνθρωπος στο διάστημα

μα, ούτε ο Μάης, ούτε η κατάρρευση του Σοβιετικού Κόσμου.

Ούτε καν η Στρατιωτική Δικτατορία των Συνταγματαρχών.

Ο κατάλογος με τα πτώματα της Ιστορίας κλείνει με μία σελίδα για την Κύπρο και την τουρκική εισβολή το 1974.

Οι μαθητές δεν γνωρίζουν αν έπεσε η δικτατορία διότι δεν μάθανε αν ποτέ είχε γίνει.

Από το βιβλίο της Θεωρητικής Κατεύθυνσης των 226 σελίδων περικλύονται οι 112. Ο χώρος δεν μένει παίρνει να το περιγράψω.

Θέλω ακόμη να πω τουτο: Καλά τό Υπουργείο, αυτές είναι οι ιδέες του αυτά κάνει. Η ιστορία δεν δίνει απολύτως κανένα προσόν στους απασχολήσιμους. Η κοινωνία όμως; Οι μαθητές (μεγάλα παιδιά είναι), τά συνδικαλιστικά όργανα των εκπαιδευτικών, ο Τύπος, τά πολιτικά κόμματα, τά Πανεπιστήμια, οι γονείς; Όταν ή ποιότητα της παιδείας μειώνεται, λέει τό παράθεμα πού έβαλα στην

άρχή, «οί γονείς δέν αντιδρούν». Αντιδρούν μόνο αν υπάρχει άρνηση έγγραφής των παιδιών τους τό σχολείο. Φαίνεται ότι και ή κοινωνία ένδιαφέρεται μόνο για την ποσότητα.

Υστερόγραφο: Από τά τρία τεύχη των έγχειριδίων περικόπηκαν συνολικά 777 σελίδες. Όπως μάς πληροφορούν οι κολοφώνες, τό τεύχος Α' τυπώθηκε σέ 135.000 αντίτυπα, τό τεύχος Β' σέ 110.000 και τά «Θέματα» σέ 65.000. Αυτές οι σελίδες πού άχρηστεύτηκαν, τυπωμένες ώστόσο σέ πολλές χιλιάδες αντίτυπα, κοστίζουν ένα σκασμό λεφτά. Πού βρήκε τό δικαίωμα ό ύπουργός να σπαταλάει τόσο χρήμα, κυριολεκτικά να τό πολτοποιεί. Να πολτοποιεί τον έγκέφαλο των νέων είναι «δικαίωμά» του, είναι ζήτημα πολιτικής βούλησης και του τό άναγνωρίζει ή λαϊκή έτυμηγορία. Να πολτοποιεί όμως τά χρήματα του ελληνικού λαού δέν έχει τό δικαίωμα.

## ΓΙΑ ΤΟ «ΠΕΤΣΟΚΟΜΑ» ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

της Αϊγλης Γκρέτσικου

Από τή φιλόλογο-ιστορικό, Αϊγλη Γκρέτσικου, λάβαμε τό παρακάτω κείμενο πού δίνει συνέχεια στό άρθρο του Άγγελου Έλεφάντη των «Ένθεμάτων» της προηγούμενης κυριακάτικης Αύγης. Η συνέχεια αυτή, οι παρατηρήσεις και οι επισημάνσεις της Αϊγλης Γκρέτσικου είναι πολύτιμες γιατί βασίζονται σέ μία έμπειρία «από μέσα», μέσα από τήν πραγματικότητα του Λυκείου, τά αδιέξοδα πού δημιουργεί ή πολιτική έξουσία σέ μαθητές και καθηγητές.

Διάβασα μέ ένδιαφέρον τό άρθρο «Η Ιστορία καταργείται», πού δημοσιεύτηκε στην Κυριακάτικη Αύγή, 26.10.2003. Νομίζω ότι κάθε νοήμων άνθρωπος και στοιχειωδώς πεπαιδευμένος θά βρει αυτά πού γράφετε «κοινό τόπο». Αυτό όμως πού φαίνεται αυτονόητο δέν είναι και για τό ΥΠΕΠΘ ή για τό Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο.

Καθώς διδάσκω τή νεότερη ιστορία στό Λύκειο

έδω και αρκετά χρόνια, πιστεύω κι εγώ ότι ένα από τά σημαντικότερα προβλήματα, γιατί όχι τό πιο σημαντικό, είναι αυτή ή άποσπασματικότητα, τό «τσαλαβούτημα», όπως έγραψε κι ό Β. Κρεμμυδάς έστω κι αν τό λέει για τίς πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες κι όχι ειδικά για τό σχολείο, πού έμποδίζει τους μαθητές να κατανοήσουν ακόμα και τά πιο γνωστά ιστορικά γεγονότα ή τίς εξελίξεις. Δέν έχω σκοπό έδω να μιλήσω γι' αυτά πού επανειλημμένα έχουν είπωθει, ότι όλη αυτή ή κατάσταση οδηγεί σέ άπουσία κριτικής ικανότητας κ.λπ. Θέλω μόνο να ενισχύσω αυτά πού γράφατε μέσα από τήν έμπειρία μου και να αναφέρω μερικά παραδείγματα της κατάστασης πού επικρατεί στους μαθητές όσον αφορά τήν ιστορική γνώση.

Ξεκινώ πρώτα από αυτά πού έσείς αναφέρετε στό άρθρο σας. Δέν είναι του παρόντος να κρίνω τά συγκεκριμένα βιβλία πόσο επαρκή είναι, τά θετικά και τά άρνητικά κ.λπ. Είναι βέβαιο όμως ότι καθώς γράφτηκαν πριν από 20 χρόνια (1983) και σέ μία εποχή μέ διαφορετικό αναλυτικό πρόγραμ-



μα και άλλου τύπου εξεταστικό σύστημα, δέν είναι δυνατό σήμερα να ανταποκριθούν σ' αυτό που μάς έχει όρίσει τό ίδιο τό ύπουργείο ως αναλυτικό και εξεταστικό σύστημα. Άφήνω στην άκρη αυτό που ό καθένας, ακόμα και ό μή έχων ούδεμία σχέση με τήν εκπαίδευση, μπορεί να καταλάβει, ότι δηλαδή δέν είναι λογικό να μήν υπάρχουν για 20 όλόκληρα χρόνια ούτε καν προσθήκες, και στην πρώτη έκδοση σταματούσε ή ιστορία τό 1981 και στην τωρινή τό ίδιο. Δέν πρόκειται για αναθεωρημένες εκδόσεις, όπως ίσως σās παρέσυραν οι ψευδείς ανακοινώσεις (από ποιους άραγε; κατά καιρούς αναδιατυπώνονται μερικές παράγραφοι, αλλά αυτό συνιστά αναθεωρημένη έκδοση;) να γράψετε. Πρόκειται για ανατυπώσεις τών ίδιων βιβλίων διατηρώντας ακόμα και τά τυπογραφικά λάθη τής πρώτης έκδοσης. Παραδειγματικά αναφέρω ότι στη σελίδα 266 τού Β' τεύχους ή διάσκεψη τής Γιάλτας έγινε τό 1943 (!) ενώ στην σ. 265 τό 1945, κι αυτό έπαυλαλαμβάνεται έδω και 20 χρόνια. Καθώς τά τελευταία χρόνια, από τό νόμο Άρσένη και μετά, ή σ. 265 είναι εκτός ύλης, με τή δική τους λογική τά παιδιά θά μαθαίνουν τό τυπογραφικό λάθος ως ιστορικό γεγονός. Τά βιβλία αυτά λόγω τού μεγέθους τους δέν είναι δυνατό να διδαχθούν μέσα σε ένα σχολικό έτος και πολύ περισσότερο τώρα που ό τρόπος τών εξετάσεων άπαιτεί άπομνημόνευση πλήθους λεπτομερειών, ήμερομηνιών, ονομάτων κ.ο.κ. Έτσι εφαρμόζεται ή ανέκαθεν προσφιής για τά έλληνικά εκπαιδευτικά δεδομένα μέθοδος, τουλάχιστον στη Μέση Έκπαίδευση, τού πετσοκόμματος. Τό αποτέλεσμα είναι αυτό που γράψατε. Στίς δικές σας έπισημάνσεις θά ήθελα να προσθέσω μερικές δικές μου στηριγμένες στην καθημερινή σχολική πρακτική.

Κάποτε λέγαμε ότι ή ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία είναι έλληνοκεντρική, τώρα δέν έχουμε τή «χαρά» να λέμε ούτε αυτό, τουλάχιστον για τίς μεγάλες τάξεις τού Λυκείου, από τό όποιο έχω έμπειρία. Είναι τόσο άπαραδέκτη ή άποσπασματικότητα, που οι μαθητές νομίζουν ότι τό ελληνικό κράτος, για να αναφέρω ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, υπήρχε ανέκαθεν και απλώς πέρασε και 400 χρόνια «σκλαβιάς». Τούς δημιουργείται έτσι ή έντύπωση ότι είτε μιλάμε για Όθωμανική κυριαρχία είτε για τήν Κατοχή πρόκειται για τό ίδιο πράγμα που έγινε απλώς σε διαφορετικές στιγμές από άλλους κυρίαρχους, αν θέβαια τό αντιληφθούν κι αυτό. Χαρακτηριστικά σās αναφέρω ότι όταν στίς εξετάσεις τού 2000 μπήκε τό θέμα με τό κατέδασμα τής σημαίας από τόν Γλέζο και τόν Σάντα, τό χειρότερο δέν ήταν ότι έγραφαν για τόν Άπόστολο Γκλέτσο, αλλά ότι τό 25-30% τών γραπτών αναφερόταν στο κατέδασμα τής τουρκικής σημαίας και ότι τό ανακοινωθέν τής επικήρυξης

συντάχθηκε από τούς Τούρκους, οι όποιοι ως γνωστόν ήταν βάρβαροι, προαιώνιοι έχθροί κ.λπ.

Πρόκειται για μιá πραγματική «σαλάτα» και μάλιστα με τά χειρότερα και πιο μπαγιατικά υλικά. Δέν ακολουθούνται καν οι στοιχειώδεις κανόνες τής παραδοσιακής διδασκαλίας τής ιστορίας, όπως τήν γνωρίσαμε έμεϊς τουλάχιστον στα σχολικά μας χρόνια. Άν θέλετε θά υποστείτε μερικά παραδείγματα ακόμα που θά ήθελα να αναφέρω, πάντα για τήν ύλη τής Γ' Λυκείου. Κατ' αρχάς τό γενικό, ότι δημιουργείται ή έντύπωση, σε πολύ μεγάλο βαθμό, ότι ιστορία είναι ό,τι άφορά τήν Έλλάδα, και ό,τι τήν άφορά προσλαμβάνεται, σύμφωνα με τήν καθορισμένη ύλη πάντα και όχι με τό τί περιλαμβάνεται στίς σελίδες τών δύο βιβλίων, έντελώς ξεκομμένο από διεθνείς ή ευρωπαϊκές εξελίξεις. Άλλά νομίζω ότι αυτό είναι στους περισσότερους γνωστό. Συμβαίνουν όμως και άλλα πρωτοφανή πράγματα. Οι μαθητές δέν μπορούν να αντιληφθούν αυτό που προανέφερα για τό πότε δημιουργήθηκε τό ελληνικό κράτος, γιατί απλούστατα δέν τό διδάσκονται. Άπουσιάζουν και προσπάθειες τού Καποδίστρια για τή συγκρότησή του (τό να μιλήσουμε για τό τί ήταν ό ίδιος ό Καποδίστριας, τά θετικά και άρνητικά, τή διάψευση τού φιλελευθερισμού, τήν έπιβολή τής βασιλείας κ.ά. ανήκουν πλέον στο χώρο τού άοράτου και τού φανταστικού), και έντελώς ή όθωνική περίοδος, τού Γεωργίου Α', Συντάγματα, Τρικούπης αντ' αυτών στην τακτική τού «κόψε-ράψε» προκρίνεται ως πιο σημαντικό να διδαχθούν τήν Κρητική Έπανάσταση και τόν Μακεδονικό Άγώνα, όχι όμως και τόν πόλεμο τού 1897.

Άνάλογη είναι και ή ύλη που άφορά τόν 20ό αιώνα. Διδάσκονται, π.χ., τά αίτια τών δύο παγκοσμίων πολέμων αλλά κουδέντα για τό τί έγινε σ' αυτούς τούς πολέμους, τίς καταστροφές, τούς νεκρούς, τίς αντιστάσεις, τά αποτελέσματα και τίς συνθήκες. Με τό να περιλαμβάνεται μόνο ό έλληνοϊταλικός πόλεμος, στο τέλος μένουν με τήν έντύπωση ότι μόνο οι Έλληνες πολέμησαν κατά τόν Β' παγκόσμιο και υπέστησαν τήν Κατοχή και είχαν θύματα. Έτσι συμβαίνουν διάφορα τραγελαφικά. Η Άντάντ περιλάμβανε και τή Ρωσία και αυτή μετείχε στην έναρξη τού Α' παγκοσμίου, αλλά ξαφνικά αυτή χάνεται, πώς, γιατί; Άγνωστο! Στα προέορτια τού Β' παγκοσμίου μαθαίνουν ότι ή Γερμανία παραβίασε τή συνθήκη τών Βερσαλλιών, έ! και λοιπόν; Άφού ποτέ δέν έμαθαν τί ήταν, τί συνέπειες είχε για τή Γερμανία και ποιο ρόλο έπαιξε στην άνοδο τού γερμανικού έθνικισμού. Προφανώς οι Γερμανοί ήταν οι «κακοί τού έργου», γιατί απλούστατα πάντα υπήρχαν και θά υπάρχουν «κακοί και καλοί», και έμεϊς οι Έλληνες προφανώς και πέραν πάσης άμφισβήτησης είμαστε οι «καλοί», εν ανάγκη και μόνοι μας.

Αυτό βέβαια γίνεται με όλα. Η εντύπωση πού μένει είναι ότι τό μόνο πού υπάρχει από τό παρελθόν είναι τά έθνικά μας προβλήματα μέ τήν πιό στενή έννοια του όρου. Έλάχιστες αποσπασματικές αναφορές σέ πολιτικές εξελίξεις –κυρίως για νά εκθειαστεί ο Βενιζέλος– καμία για τήν κοινωνία τά προβλήματά της και τίς διεκδικήσεις της, καμία για τήν ιστορία του πολιτισμού και τίς πνευματικές άνησιχίες κάθε περιόδου, όχι φυσικά τά διεθνή –μήν τά θέλουμε και όλα δικά μας– αλλά ούτε για τήν έλληνική πραγματικότητα. Αν προσέξατε ή καθορισμένη ύλη μετά τήν άπελευθέρωση, τό 1944, συνεχίζει μέ τά έθνικά προβλήματα δηλαδή τήν Κύπρο, και εκεί τελειώνει. Φοβάμαι ότι του χρόνου μπορεί νά αφαιρεθεί και ή Έθνική Άντίσταση, αν μάλιστα λάβουμε ύπόψη ότι κάθε χρόνο τά πράγματα χειροτερεύουν σ' αυτό τόν τομέα. Πέρα π.χ. υπήρχε στήν ύλη ο Καποδίστριας, ο Όθωνας, ο Γεώργιος Α', ο Τρικούπης. Πρόπερσι υπήρχαν τουλάχιστον τ' άποτελέσματα του Α' παγκοσμίου πολέμου.

Επομένως τό «μπαλάκι πέφτει» στους εκπαιδευτικούς και τό όλον πράγμα επαφίεται στον «πατριωτισμό των Έλλήνων», δηλαδή πόσο θά προσπαθήσει και θά καταφέρει εντέλει ο καθηγητής νά καλύψει όλες αυτές τίς τρύπες, χειρότερες και από αυτές του έλληνικού οδικού δικτύου. Και σās διαβεβαιώ ότι δέν είναι καθόλου εύκολο, όσο έπαρκής και φιλότιμος και αν είναι ένας συνάδελφος. Είναι τόσα πολλά αυτά πού πρέπει νά «μπαλωθούν» και ταυτόχρονα νά οδηγήσουμε τους μαθητές στό συγκεκριμένο σύστημα των εξετάσεων χωρίς νά αισθάνονται ότι δέν θά μπορέσουν ν' ανταποκριθούν, πού πρόκειται πλέον όχι για διδασκαλία αλλά για άθλημα υπό πίεση, τόσο για τους διδάσκοντες όσο και για τους διδασκόμενους, και δυστυχώς τό μόνο αναβολικό για τήν περίπτωση είναι ο εύκολος και φθοροποιός δρόμος τής παπαγαλίας, τουλάχιστον για τους περισσότερους μαθητές πού επιδιώκουν έναν άξιοπρεπή βαθμό. Οι δέ έκκλήσεις μας προς τά παιδιά για γνώση, κατανόηση, ανάπτυξη κριτικής ικανότητας συνήθως πέφτουν στό κενό, γιατί ο τρόπος καθορισμού τής ύλης μόνο σ' αυτά δέν συμβάλλει.

Και έτσι οδεύουν τά πράγματα καθ' όλη τή διάρκεια του σχολικού έτους. Στο τέλος οι μαθητές έχοντας μέσα στό κεφάλι τους θολά και άπροσδιόριστα συνονθυλεύματα γεγονότων, ήμερομηνιών, ονομάτων, παντελώς ασύνδετων μεταξύ τους καλούνται νά εξεταστούν μέ *αδιάβλητα* κριτήρια για τήν είσοδό τους στίς πανεπιστημιακές σχολές. Όλα όμως, όπως καταλαβαίνετε, είναι διάτρητα. Πόσο δίκαια μπορεί νά κριθεί κάποιος πού δέν του δώσαμε τήν εύκαιρία νά μάθει, ή τουλάχιστον δέν του δώσαμε τό δικαίωμα τής έπιλογής αν θέλει νά μά-

θει ιστορία, και μετά νά τόν κρίνουμε. Τά τραγελαφικά άποτελέσματα αυτών των εξετάσεων τά δημοσιεύσατε έσείς ο ίδιος τό καλοκαίρι πού μās πέρασε. Άλλά όπως φάνηκε ουδείς αρμόδιος συγκινήθηκε. Κι έτσι έμεις ως καθηγητές και οι μαθητές τής εκάστοτε Γ' λυκείου καλούμαστε νά επαναλαμβάνουμε τό ίδιο σενάριο, συχνά μέ χειρότερο μοντάρισμα από τήν προηγούμενη χρονιά και νά δεχόμαστε τά πυρά έμεις για τήν ανεπάρκειά μας και τά παιδιά για τήν άδιαφορία τους. Όμως νομίζω ότι οι πρώτοι πού θά έπρεπε νά επικριθούν για άγνοια, ανεπάρκεια και άδιαφορία σέ ό,τι άφορā τή διδασκαλία τής ιστορίας στα σχολεία είναι όλοι όσοι είναι αρμόδιοι για τά αναλυτικά προγράμματα των σχολείων. Και τό εκπαιδευτικό σύστημα δέν χωλαίνει φυσικά μόνο εξαιτίας τής ιστορίας αλλά συνολικά.

Ευχαριστώ για τόν κόπο σας νά διαβάσετε τήν επιστολή μου, ή όποια βεβαίως ούτε πρωτοτυπεί ούτε *κομίζει γλαύκα ές Άθήνας*, αλλά ήθελε νά εκφράσει μιά πικρία όχι μόνο προσωπική, αλλά πιστεύω γενικότερη γι' αυτά πού συμβαίνουν. Και ακόμα θέλω νά σās διαβεβαιώσω ότι *στήν πραγματικότητα ή πλειοψηφία των μαθητών δέν είναι καθόλου άδιάφορη*. Όποτε έχουμε τήν εύκαιρία νά ξεφύγουμε από τά στενά όρια τής καθορισμένης εξεταστέας ύλης, πού βεβαίως και είναι και ή διδακτέα γιατί δέν μπορεί νά γίνει και άλλως, όποτε λοιπόν προχωρούμε σέ μιά μεγαλύτερη έμβάθυνση, όποτε προσθέτουμε εκείνες τίς πληροφορίες πού είναι τουλάχιστον απαραίτητες για νά κατανοήσουν ακόμα και αυτό πού ορίζει ή ύλη τους, όποτε τους δώσουμε τόν χρόνο νά θέσουν τίς άπορίες τους και τά έρωτήματά τους, όποτε τους δείξουμε ότι ιστορία δέν είναι μόνο πόλεμοι και έθνικά ζητήματα, όποτε πλησιάσουμε χρονικά και τή δική τους εποχή, εκδηλώνουν μεγάλο ενδιαφέρον και έπιθυμούν και νά μάθουν και νά καταλάβουν τό παρελθόν. Οι μαθητές γίνονται δυό φορές θύματα σ' αυτή τήν διαδικασία: πρώτα γιατί τους στερούμε τό δικαίωμα στήν ιστορική γνώση και μετά γιατί κατηγορούμε αυτούς για τίς έλλείψεις και ανεπάρκειες άλλων, των υπευθύνων.

• *Η Αίγλη Γκρέταικου είναι καθηγήτρια στο Μουσικό Λύκειο Παλλήνης, διδάκτωρ ιστορίας και διδάσκουσα ιστορία στο Άνοιχτό Πανεπιστήμιο.*

\* Και τά δύο προηγούμενα κείμενα πρωτοδημοσιεύτηκαν στα «Ένθέματα» τής *Αήγης*, 26.10 και 2.11.2003 αντίστοιχα.

# Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΕΝ ΑΝΤΙΚΑΘΙΣΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ, ΤΗ ΔΙΑΔΕΧΕΤΑΙ<sup>1</sup>

Ἡ ἔρευνα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς στήν Εὐρώπη καί τήν Ἑλλάδα

τῆς Βίκυς Ἐλεφάντη

## Εἰσαγωγή

**Ἡ** παλαιολιθική ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία μετρεῖ πάνω ἀπό ἑκατό πενήντα χρόνια ζωῆς στήν Εὐρώπη,<sup>2</sup> ἐκφράζει ἕνα χῶρο ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας καί προβληματισμοῦ πού ἔχει ὡς κύριο ἀντικείμενο μελέτης τίς θηρευτικές καί τροφосуλλεκτικές κοινωνίες τοῦ ἀπώτατου παρελθόντος.<sup>3</sup> Ἄν καί ἕνας γενικός ὀρισμός τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν σχηματισμῶν θά ἀδικοῦσε τήν πολιτισμική ποικιλομορφία πού ἀνέδειξαν ἀνά χρονική περίοδο καί γεωγραφική ἐνότητα, θά μπορούσαμε ἐντούτοις νά πούμε ὅτι ἕνα κοινό χαρακτηριστικό τῶν παλαιολιθικῶν πληθυσμῶν ἦταν ὅτι συνέλεγαν καί δέν παρήγαγαν τήν τροφή τους, δραστηριότητα πού τοῦς ἐπέβαλε νά μετακινοῦνται συχνά μέσα στό χῶρο, καθώς ἐπίσης ὅτι χρησιμοποιοῦσαν γιά τήν παραγωγή ἐργαλείου ἐξοπλισμοῦ φυσικές πρώτες ὕλες καί πρωτίστως τήν πέτρα. Σέ προχωρημένες περιόδους τῆς παλαιολιθικῆς περιόδου, δηλαδή μετά 40.000 ἀπό σήμερα, ἐμφανίζονται καί ἐργαλεῖα κατασκευασμένα ἀπό ὀργανικές ὕλες ὅπως ὄσά, κέρατα, ἀκόμα καί δόντια μεγάλων θηλαστικῶν.<sup>4</sup>

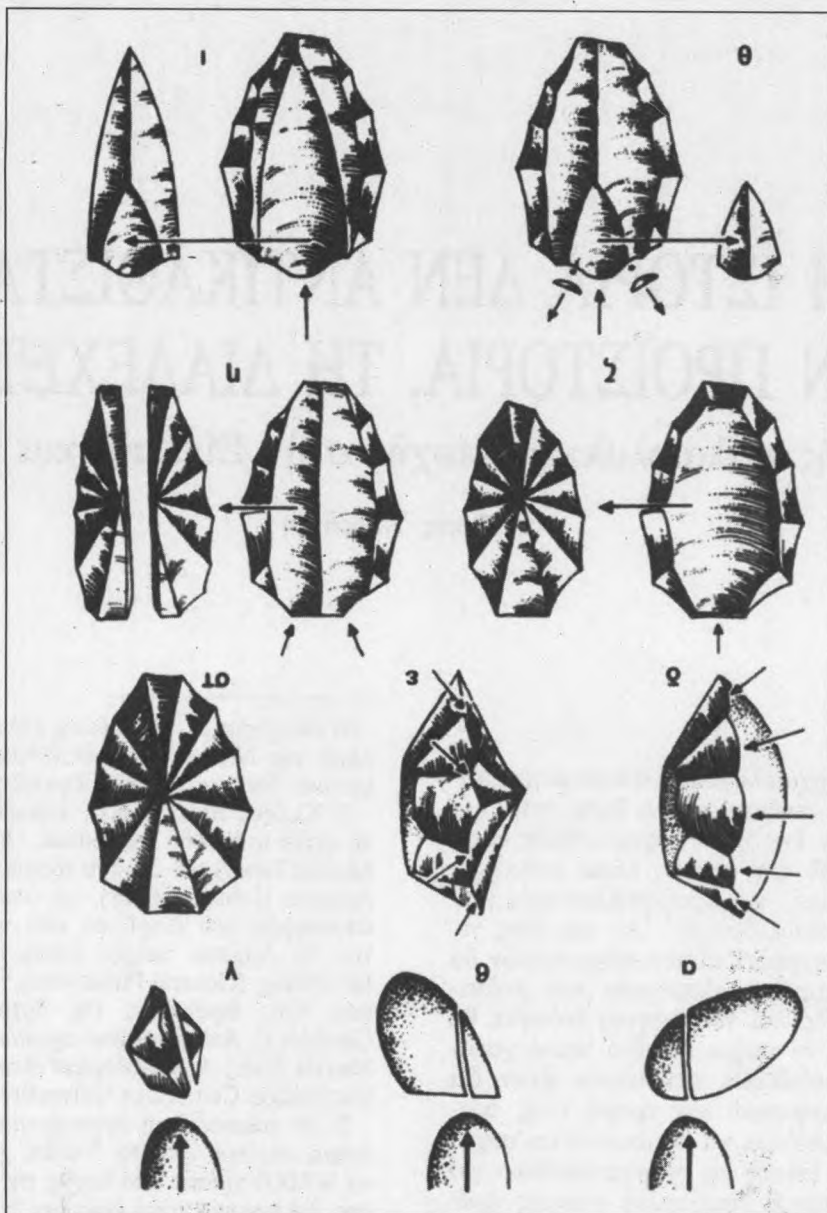
## Ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀπώτερου ἀνθρώπινου παρελθόντος στό βιομηχανικό τοπίο τοῦ 19ου αἰῶνα

Τό ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀπαρχές τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ προέβαλε στήν Εὐρώπη τόν 19ο αἰῶνα καί συνδέεται ἄμεσα μέ τό κλίμα ἐπιστημονικῆς αἰσιοδοξίας καί ἐγρήγορης πού πυροδότησαν οἱ κοινωνικοοικονομικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὑπό τή συνεχῆ ἐπιρροή τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης.<sup>5</sup> Σέ γενικές

1. Θεοχάρης Δ., *Νεολιθικός Πολιτισμός. Σύνοψη ἐπισκόπηση τῆς Νεολιθικῆς στόν ἐλλαδικό χῶρο*. Ἀθήνα: Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1981, σελ. 12.

2. Ὁ ὄρος παλαιολιθική περίοδος ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στά 1865 στό βιβλίο *Προϊστορικοί Χρόνοι (Prehistoric Times)* τοῦ ἀγγλοῦ τραπεζίτη καί ιστοριοδίφη Τζόν Λάμποκ (John Lubbock), τό ὁποῖο δημοσιεύτηκε μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ Δαρβίνου πού ἦταν φίλος καί γείτονας του. Ὁ Λάμποκ ὑπῆρξε ἐπίσης γαμπρός τοῦ στρατηγοῦ Πίτ-Ρίβερς (General Pitt-Rivers), ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἕνας ἀπό τοῦς θεμελιωτές τῆς ἀρχαιολογίας στήν Ἀγγλία. Gamble, C. *Ancestors and agendas*, στό Ν. Yoffee and A. Sherratt (ἐκδ.) *Archaeological theory: who sets the agenda?* Cambridge: Cambridge University Press, 1993, σελ. 40.

3. Ἡ παλαιολιθική ἀρχαιολογία ἐρευνᾷ τό χρονικό διάστημα περίπου ἀπό τό 7-6 ἐκ. χρόνια ἀπό σήμερα μέχρι τό 9-7.000 χρόνια ἀπό ἀρχῆς τῆς χριστιανικῆς χρονολόγησής. Τά χρονικά αὐτά ὄρια δέν ἔχουν ἐπιλεχθεῖ τυχαῖα. Τό ἀνώτερο ὄριο (9-7.000 χρόνια α.χ.χ.) ἀντιπροσωπεύει τή σταδιακή μετάβαση στό Ὀλόκαινο, μία κλιματολογική φάση κατά τήν ὁποία οἱ μεγάλες γεωμορφολογικές μεταβολές πού χαρακτηρίζαν τήν προηγούμενη φάση (Πλειστόκαινο) ὑποχωροῦν καί τό φυσικό περιβάλλον ἀποκτᾷ λίγο-πολύ τά χαρακτηριστικά πού ἔχει σήμερα. Τό ὄριο αὐτό σηματοδοτεῖ τήν ἀρχή μίας νέας πολιτισμικῆς φάσης (Μεσολιθική περίοδος) κατά τήν ὁποία οἱ κοινωνίες ἀρχίζουν σταδιακά νά ἐξημερώνουν ἄγρια ζῶα καί φυτά, δραστηριότητα πού θά ὀλοκληρωθεῖ στή Νεολιθική περίοδο κατά τήν ὁποία συστηματικοποιεῖται ἡ ἐγκατάσταση τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων σέ μόνιμους οἰκισμούς καί ἡ ἐνασχόλησή τους μέ τή γεωργοκτηνοτροφία. Gowlett, J. *Ascents to civilization. The Archaeology of early humans*. New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1993, σελ. 158-9. Τό κατώτατο ὄριο ἔχει πρόσφατα διαμορφωθεῖ στά 7-6 ἐκ. χρόνια ὕστερα ἀπό τίς νέες ἀνακαλύψεις στήν κεντρική Ἀφρική ἀνθρώπινων σκε-



Παλαιολιθική: Λιθοτεχνία τρίτου σταδίου, από τό βιβλίο του Α. Λερούα Γκουράν, τόμ. Α', σελ. 176.

γραμμές θά μπορούσε νά είπωθει ότι ή έπιστημονική ένασχόληση μέ τήν προϊστορία εξέλιχτηκε σέ δύο στάδια κατά τά όποία οι στόχοι, τό πεδίο δράσης αλλά και οι πρωταγωνιστές τής έρευνας ήταν πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους.<sup>6</sup> Τό πρώτο στάδιο αναπτύχθηκε στίς άρχές του 19ου αιώνα κατά τό όποιο τό ένδιαφέρον τής προϊστορικής αρχαιολογίας μέ κύριο φορέα τίς Σκανδιναβικές χώρες έστίαστηκε στή μελέτη τής πολιτισμικής ιστορίας, δηλαδή του κοινωνικού και υλικού βίου των ανθρώπινων ομάδων, από τή Νεολιθική Έποχή έως τίς άρχές των ιστορικών χρόνων. Τό δεύτερο ρεύμα αναπτύχθηκε πολύ αργότερα, στα μέσα και

λετικών καταλοίπων (A new hominid from the Upper Miocene of Chad, Central Africa, Περιοδικό Nature, τ. 418, 2002, σελ. 145-51).

4. Η χρήση πέτρας και οργανικών πρώτων υλών στην παραγωγή εργαλείων αποτελεί ένα κοινό χαρακτηριστικό των διαφορετικών, ως προς τόν τρόπο που όργάνωναν τίς τροφοπαραγωγικές τους δραστηριότητες, παλαιολιθικών και νεολιθικών κοινωνιών. Από τήν άλλη, ό νομαδικός τρόπος ζωής των πρώτων μοιάζει πολύ μέ αυτόν των θηρευτικών και τροφοσυλλεκτικών κοινωνιών του πρόσφατου παρελθόντος, οι όποιοι όμως δέν έζησαν σέ ένα άμιγώς τροφοσυλλεκτικό περιβάλλον όπως οι πρώτοι, αλλά συχνά

τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ εἶχε ὡς βασικό του στόχο τὴ διερεύνηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν χρονολογικῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ πού θά φώτιζαν τὴν παλαιότητα καὶ κατὰ συνέπεια τὴν πολυπλοκότητά του. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ λοιπόν, ἡ ἀνάπτυξη τῆς προϊστορικής ἀρχαιολογίας συνδέθηκε ἄμεσα μὲ τὴν ἔρευνα τῆς παλαιολιθικῆς περιόδου. Αὐτὴ τὴ φορά κύριοι φορεῖς τῶν ἐξελίξεων ἦταν ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία, ἡ γεωμορφολογικὴ ἰδιαιτερότητα τῶν ὁποίων καὶ ἰδιαίτερα ἡ παρουσία σπηλαίων καὶ ἐκτενῶν κοιλάδων στίς ὁποῖες μάλιστα εἶχαν ἐντοπισθεῖ καὶ ἀρκετά κατάλοιπα παλαιολιθικῆς ζωῆς, τοὺς ἔδινε τὸ προβάδισμα ἐναντι τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν στὴ μελέτη τῆς τμήματος αὐτοῦ τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας.<sup>7</sup> Οἱ ἀνασκαφές στο σπήλαιο Μπρίξτον (Brixton Cave) στὴν περιοχή Ντέβον (Devon) τῆς νοτιο-δυτικῆς Ἀγγλίας στὰ 1858 ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα τέτοιων ἐρευνῶν οἱ ὁποῖες μάλιστα ἔφεραν στὸ φῶς ἀνθρώπινα κατάλοιπα μαζί μὲ εἶδη ἐξαφανισμένων ζώων. Ὅπως ἀποδείχθηκε ἀργότερα, οἱ δύο αὐτές κατηγορίες εὐρημάτων δὲν ἀνήκαν στὴν ἴδια στρωματογραφικὴ καὶ ἐπομένως χρονολογικὴ ἐνότητα: ὁ ἐντοπισμὸς τους ὡστόσο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου περὶ ἐξέλιξης τῶν εἰδῶν, πού δημοσιεύθηκαν τὴν ἐπόμενη χρονιά, συνέβαλαν στὸ νὰ ἀπλωθοῦν εὐρύτερα οἱ ἰδέες πού εἶχαν κάνει τὴν ἐμφάνισή τους ἤδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα, ὅτι δηλαδή ἡ διβλικὴ ἀποψη περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου σὲ ἐπτὰ μέρες ἔχει μίαν συμβολικὴν παρά πραγματικὴν διάσταση καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ἔχει ἓνα παρελθὸν ἑκατοντάδων χιλιάδων χρόνων.<sup>8</sup> Οἱ πρῶτες αὐτές συστηματικὲς προσπάθειες νὰ διακριθεῖ τὸ ἀπώτερο ἀνθρώπινο παρελθὸν σὲ χρονολογικὲς περιόδους μὲ τὴ βοήθεια ἐπιστημονικῶν πλέον κριτηρίων, κυρίως μὲ τὴ βοήθεια παλαιοντολογικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων, συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ ἄγγλου ιστοριοδίφου Λάμποκ (J. Lubbock) ἀλλὰ πρωτίστως τοῦ γάλλου φυσιοδίφου Λαρτέτ (E. Lartet) καὶ τοῦ γάλλου γεωλόγου καὶ παλαιοντολόγου Μορτιγιέ (G. de Mortillet).<sup>9</sup> Παράλληλα μὲ τῆς ἐξελίξεις στὴν προϊστορικὴ ἀρχαιολογία καὶ μέσα στὸ πνεῦμα τῆς συζήτησης περὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ παρατηρεῖται τὴν ἴδια περίοδο μίαν στροφή πρὸς ἐπιτόπιες ἐθνολογικὲς ἔρευνες σὲ ὁμάδες μὲ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δομὲς πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς πού ἦταν ἐξοικειωμένη ἡ εὐρωπαϊκὴ καὶ βορειο-αμερικανικὴ κοινωνία τῆς περιόδου ἐκείνης. Μεσορανοῦσης τῆς ἀποικιοκρατίας, ἐρευνητὲς ὅπως οἱ ἄγγλοι Σπένσερ (W. Spencer), Γκίλλεν (F. Gillen) καὶ Χάντον (A. Haddon) ταξιδεύουν στὴν Αὐστραλία, ὁ ἄγγλος Μαλινόφσκι (B. Malinowski) γιὰ τὰ νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ, ὁ ἀμερικανὸς Μπόας (F. Boas) ἐπισκέπτεται τροφοσυλλεκτικὲς ὁμάδες τῆς Ἀλάσκας καὶ τῆς βορειο-δυτικῆς ἀκτῆς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἐνῶ ὁ ἀμερικανὸς Κούσιγκ (F. Cushing) θὰ περάσει χρόνια μελετώντας φυλὲς Ἰνδιάνων τῆς Ἀμε-

ρικῆς.<sup>10</sup> Ἡ συνάντηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ προβληματισμοῦ περὶ ἐξέλιξης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας μὲ τὴν ἐθνολογικὴ μαρτυρία τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα θὰ ἔχει ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα στὸν τρόπο πού ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος ἀντιμετώπισε τὴν πολιτισμικὴ διαφορικότητα, ἐνῶ θὰ δώσει ἐρείσματα στὸς ὁπαδούς τῶν ἐξελικτικῶν θεωριῶν μὲ κύριους ἐκπροσώπους τοὺς ἄγγλους ἐρευνητὲς Ταίηλορ (E. Taylor) καὶ Μόργκαν (L. Morgan) νὰ διατυπώσουν τοὺς «νόμους» γιὰ τὴ νομοτελειακὴ ἐξέλιξη τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν ἀπὸ τὴν ἀγριότητα καὶ τὴν βαρβαρότητα στὸν πολιτισμό. Ἡ ἀποψη αὐτὴ βρῆκε ἰδιαίτερα σύμφωνη τὴν ὑπὸ ἄνοδο ἀστικὴ τάξη τῶν δυτικο-ευρωπαϊκῶν κρατῶν, ἡ ὁποία χρησιμοποίησε τὰ ἀποτελέσματα τῆς προϊστορίας γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψή της, ὅτι δηλαδή ἡ πρόοδος ἦταν ὄχι μόνο ἀναπόφευκτη ἀλλὰ καὶ ἐνδειξη πολιτισμοῦ καὶ ὅτι ἡ ἀλλαγὴ εἶναι χαρακτηριστικὸ τόσο τοῦ ιστορικοῦ παρελθόντος ὅσο καὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου.<sup>11</sup>

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα λοιπόν γεννήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε ἡ παλαιολιθικὴ ἀρχαιολογία. Τὸ γεγονός ὅτι σὲ συνδυασμὸ μὲ τῆς ἐπιστήμης τῆς γεωλογίας καὶ τῆς παλαιοντολογίας συνέβαλε στὸ νὰ ἀλλάξει ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος προσεγγίζει καὶ ἐρμηνεύει τὴ φύση, τῆς προσέδωσε σημαντικὴ αἴγλη καὶ προσέελκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κοινῆς γνώμης. Σὲ αὐτὸ ὡστόσο βοήθησε καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ παλαιολιθικὴ ἀρχαιολογία ἀναπτύχθηκε κυρίως στὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία, οἱ ὁποῖες τὸ διάστημα ἐκεῖνο ἀποτελοῦσαν τὸ πολιτικό, οἰκονομικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο τῆς Εὐρώπης.

δίπλα σὲ γεωργούς, κτηνοτρόφους καὶ ἐμπόρους ἢ ὑπῆρξαν οἱ ἴδιοι φορεῖς πολλῶν καὶ διαφορετικῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ, ἀπόλυτοι ἀναλογικοὶ συσχετισμοὶ μεταξὺ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν κυνηγῶν καὶ τροφοσυλλεκτῶν τοῦ ἀπώτερου καὶ τοῦ πρόσφατου παρελθόντος θὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγονται. Kuhn, S. and Stiner, M. *The antiquity of hunter-gatherers*, στὸ C. Panter-Brick, R. H. Layton and P. Rowley-Conwy (ἐκδ.) *Hunter-gatherers. An interdisciplinary perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, σελ. 99-142.

5. Gamble, C. *The Palaeolithic settlements in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, σελ. 1-5. Βλ. ἐπίσης André Leroi-Gourhan, *Τὸ ἔργο καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ ἀνθρώπου*, τόμ. Α', εἰσαγωγή-ἑλλην. μετάφραση: Ἄγγελος Ἐλεφάντης, MIET, 2000.

6. Trigger, B. *A history of the archaeological thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, σελ. 80-109.

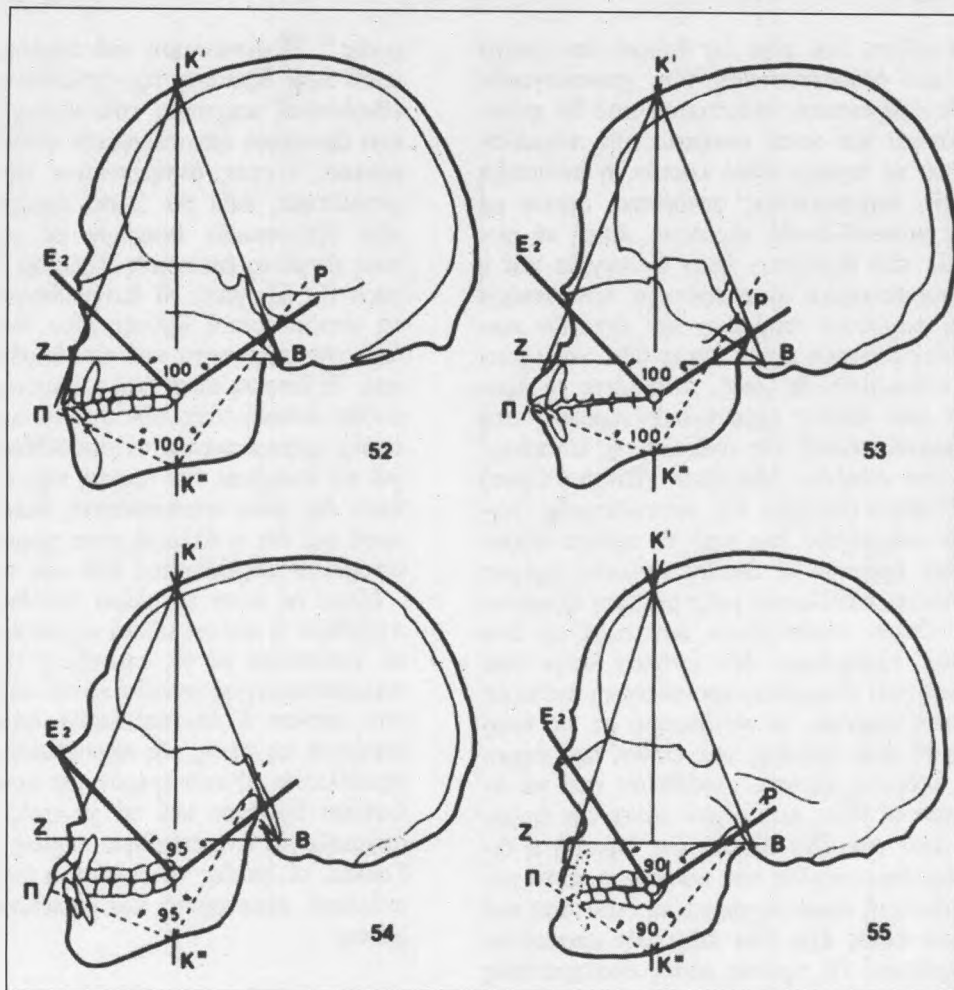
7. Trigger, B., ὁ.π., σελ. 87.

8. Gosden, C. *Anthropology and Archaeology. A changing relationship*. London and New York: Routledge, 1999, σελ. 28-32. Trigger, B., ὁ.π., σελ. 89.

9. Trigger, B., ὁ.π., σελ. 95.

10. Gosden, C., ὁ.π., 40-7.

11. Trigger, B., ὁ.π., σελ. 100, Gamble, C., ὁ.π., σελ. 4-5.



Σμίκρυνση τῶν ζυγωματικῶν γωνιῶν τοῦ Ἐμφρονος Ἀνθρώπου

**Οἱ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις τῆς παλαιολιθικῆς ἀρχαιολογίας κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα**

Ἄπο τίς πρῶτες αὐτές προσπάθειες μέχρι τίς μέρες μας ἔχει μεσολαβήσει ἐνάμιση σχεδόν αἰῶνας ἔρευνας, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου ἔχει παραχθεῖ ἕνα πλούσιο ὑλικό ἀνθρωπολογικῶν καί πολιτισμικῶν δεδομένων γιά τούς θηρευτικούς καί τροφосуλλεκτικούς πληθυσμούς τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος.<sup>12</sup> Κομβικό στοιχεῖο ὡστόσο τῶν ἀναζητήσεων τῆς παλαιολιθικῆς ἀρχαιολογίας, ὅπως ἄλλωστε καί κάθε ἄλλου κλάδου ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, δέν εἶναι τόσο ἡ συλλογή δεδομένων, ὅσο ἡ μεταγραφή τους σέ ἕνα θεωρητικό σύστημα τό ὁποῖο νά μπορεῖ νά μετατρέπει τήν ἀποσπασματική γνώση σέ ἐρμηνεία. Ἄν καί ἡ συζήτηση περί τῶν θεωρητικῶν ρευμάτων πού καθόρισαν τίς ἐπιλογές καί τή θεματολογία τῆς ἔρευνας γιά τό παλαιολιθικό παρελθόν εἶναι ἕνα κεφάλαιο πού ἀξίζει νά συζητηθεῖ πολύ

πό διεξοδικά ἀπό ὅ,τι θά ἐπιχειρήσω νά κάνω ἐγώ ἐδῶ ἐντούτοις, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ συγκεκριμένος κλάδος ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας ἔχει ἐπηρεαστεῖ πολὺ ἀπό τίς διακηρύξεις, τακτικές καί πρακτικές τῆς διαδικαστικῆς ἀρχαιολογίας (processual archaeology), ἡ ὁποία ὡς θεωρητικό ρεῦμα ξεκίνησε στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60 μέ σκοπό νά συζητήσει τούς παράγοντες πού προκαλοῦν πολιτισμικές ἀλλαγές. Σύμφωνα μέ τόν Μπίνφορντ (L. Binford), τόν ἀμερικανό εἰσηγητή καί θεμελιωτή τοῦ ρεύματος αὐτοῦ, ἀλλαγές

12. Μία ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση τῶν ἐξελίξεων τῆς παλαιολιθικῆς ἔρευνας παγκοσμίως μέ ιδιαίτερη ἐμφαση στοὺς ἀνθρωπολογικούς τύπους πού σχετίζονται μέ τή δημιουργία τῶν διαφόρων πολιτισμικῶν μορφωμάτων, ἀποτελεῖ τό βιβλίο τοῦ Klein, R. *The Human Career. Human Biological and Cultural Origins* (2nd edition). Chicago and London: The University of Chicago Press, 1999.

στό πολιτισμικό σῶμα ενός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ προκαλοῦνται ἀπό ἐξωτερικούς παράγοντες καί κυρίως ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τά μέλη τοῦ σχηματισμοῦ αὐτοῦ ἀντιδρῶν στίς ὅποιες προκλήσεις γιά ἐπιβίωση προκύπτουν ἀπό τή σχέση τους μέ τό φυσικό περιβάλλον ἢ ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τους μέ ἄλλα κοινωνικά σύνολα.<sup>13</sup> Ἐπηρεασμένοι ἀπό τή θεωρία τοῦ νεοεξελικτικισμοῦ, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορά χαρακτηρίζεται ἀπό ἕνα σημαντικό βαθμό κανονικότητας καί γι' αὐτό τό λόγο θεωροῦσε ὅτι ἡ συγκριτική μελέτη ἐθνολογικῶν καί ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν εἶναι δυνατόν νά δώσει ἀπαντήσεις σέ θέματα πού ἀφοροῦν τόν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων στό παρελθόν. Αὐτό πού χρειάζεται εἶναι ἀπό τήν μία μεριά ἡ παρουσία ἀναλογικῶν σχέσεων ὡς πηγῆ ὑποθέσεων, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ χρήση μίας σειρᾶς μεθοδολογικῶν διαδικασιῶν πού εἶναι γνωστές ὡς «θεωρία μέσης ἐμβέλειας» (middle-range theory),<sup>14</sup> οἱ ὁποῖες μποροῦν νά λειτουργήσουν ὡς γέφυρα μεταξύ τῶν γενικῶν θεωρητικῶν ἐρωτημάτων καί τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου.<sup>15</sup> Ἡ ἀπήχηση τῶν θεωριῶν τοῦ Μπίνφορντ στήν παλαιολιθική ἀρχαιολογία δέν ἐξηγεῖται μόνο στόν θετικιστικό τρόπο διεξαγωγῆς ἐρευνας πού πρότεινε καί στήν προσωπική του ἐντύπωση σέ ἀρχαιολογικά σύνολα τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀλλά πάνω ἀπό ὅλα στή συστηματική ἐνασχόλησή του μέ σύγχρονες τροφосуλλεκτικές κοινωνίες προκειμένου νά διατυπώσει μοντέλα γιά τή συμπεριφορά τῶν παλαιολιθικῶν πληθυσμῶν στό φυσικό περιβάλλον.<sup>16</sup> Στόν ἀντίποδα τῆς «διαδικαστικῆς ἀρχαιολογίας» βρίσκεται ἕνα ἄλλο θεωρητικό ρεῦμα, αὐτό τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας (cultural history), πού στήν περίπτωση τῆς παλαιολιθικῆς ἐρευνας ἐκπροσωπήθηκε κυρίως ἀπό τόν γάλλο ἀρχαιολόγο Μπόρντ (F. Bordes) σύμφωνα μέ τόν ὁποῖον οἱ αἰτίες πού προκαλοῦν πολιτισμικές ἀλλαγές εἶναι πρωτίστως ἱστορικές καί κοινωνικές.<sup>17</sup> Ἄν καί ἡ προσέγγιση τῶν δύο παραπάνω θεωρητικῶν τάσεων περί τοῦ τρόπου πού συντελοῦνται οἱ πολιτισμικές ἀλλαγές εἶναι διαφορετική, τό κοινό τους σημείο βρίσκεται ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις οἱ προτεραιότητες τῆς ἐρευνας βρίσκονται ἐπικεντρωμένες στή μελέτη τῆς ἐπιβίωσης τῶν παλαιολιθικῶν ὁμάδων, τό ὁποῖο περιλαμβάνει ἀποκλειστικά θέματα πού σχετίζονται μέ τό πῶς ἐφοδιάζονταν τήν τροφή τους, κατασκεύαζαν τά ἐργαλεῖα τους καί ὀργάνωναν τά καταλύματά τους. Στό ἐρώτημα κατά πόσο μπορεῖ νά ἐρευνηθεῖ ἡ κοινωνική διάσταση τῶν ἀνθρώπινων αὐτῶν ὁμάδων, ἡ παλαιολιθική ἐρευνα παρουσιάζεται συχνά ἀναποφάσιστη, ἐπικαλούμενη τήν ἀνεπάρκεια πειστικῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων. Γιά τό λόγο αὐτό, θεωρητικά ρεύματα, ὅπως ἡ μετα-διαδικαστική ἀρχαιολογία (post-processual archaeology), πού ἀναπτύχθηκαν στή δεκαετία τοῦ '80 καί τά ὁποῖα ἐστιάζουν τό ἐνδιαφέρον τους στίς συμβολικές προεκτάσεις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, φαίνεται νά ἔχουν ἀγγίξει πολύ λίγο τήν ἐρευνα τῆς παλαιολιθικῆς περιόδου.<sup>18</sup> Σύμ-

φωνα μέ τήν ἐπικρατοῦσα ἄποψη, στό βαθμό πού αὐτό εἶναι ἐπιτρεπτό, τέτοια ἐρωτήματα μποροῦν νά τίθενται μόνο πρὸς τά τέλη τῆς παλαιολιθικῆς περιόδου, συμβατικά θά λέγαμε μετά ἀπό τά 30.000 χρόνια ἀπό σήμερα, ὅταν πιά ἀρχίζουν καί πληθαίνουν τά παραδείγματα κοινωνικῆς ἐκφρασης πού προϋποθέτουν τήν ἀναγνώριση καί ἀποδοχή κωδικοποιημένης, συμβολικῆς σκέψης ἀπό τά μέλη μίας σειρᾶς κοινωνικῶν ὁμάδων.<sup>19</sup> Ἡ ζωγραφική καί τά χαράγματα στά σπήλαια τῆς νότιας Γαλλίας καί τῆς βόρειας Ἰσπανίας μέ ἐξέχοντα παραδείγματα αὐτά τοῦ Λασκώ καί τῆς Ἀλταμίρα ἀντίστοιχα, ἡ εἰδωλοπλαστική, ἡ κοσμηματοποιία καί οἱ ταφές<sup>20</sup> ἀποτελοῦν ἀδιάφυστους μάρτυρες μίας ἐξελιγμένης κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἀκόμα καί σέ αὐτές τίς περιπτώσεις πάντως τά στοιχεῖα αὐτά

13. Binford, L. *Archaeology as anthropology*, *American Antiquity* τ. 28, 1962, σελ. 217-25.

14. Γιά τή μετάφραση τοῦ ὄρου δές Εὐστρατίου, Ν. Ἐθνοαρχαιολογικές ἀναζητήσεις στά Πομακοχώρια τῆς Ροδόπης, Ἐκδόσεις Βάνιας, 2002, σελ. 19.

15. Trigger, B., ὁ.π., σελ. 300-1.

16. Binford, L. *In pursuit of the past. Decoding the archaeological record*. Thames and Hudson, 1988.

17. Gamble, C., ὁ.π., 1999, σελ. 3.

18. Gamble, C., ὁ.π., σελ. 1-7. Δές ὁμως στό Hodder, I. *The Domestication of Europe*. Oxford: Blackwell, 1990, σχετικά μέ τήν προσπάθεια νά ἀναλυθεῖ ὁ συμβολικός χαρακτήρας τῶν διαφόρων ἐργαλειῶν τύπων τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς. Ὅπως προτείνεται στή μελέτη αὐτή, ἡ κατανόηση τῶν χειροπελέκων στίς κοινωνίες τῆς Κατώτερης Παλαιολιθικῆς προϋποθέτει τή διερεύνηση τοῦ λειτουργικοῦ τους χαρακτήρα, ἐάν δηλαδή πρόκειται γιά κοπτικά ἢ σκαπτικά ἐργαλεῖα, σέ συνδυασμό μέ τή συμβολική τους διάσταση, δηλαδή ὡς ἀντικείμενα πού ἐπιτυγχάνουν τή σύζευξη δύο διαφορετικῶν σφαιρῶν δραστηριότητας, αὐτῆς τοῦ πολιτισμικοῦ (κατασκευῆ τεχνέργου) μέ αὐτῆς τοῦ φυσικοῦ (θήραμα πού σκοτώνεται). Στό ἴδιο πνεῦμα, ἔχει προταθεῖ ὅτι ὁ συμμετρικός ὡς πρὸς τίς τρεῖς φυσικές διαστάσεις χαρακτήρας τῶν χειροπελέκων πού ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά ὡς χαρακτηριστικό τῆς παραγωγῆς ἐργαλείων στήν Κατώτερη Παλαιολιθική, ἔχει νά κάνει μέ τή χρήση τους ἀπό τοὺς ἄνδρες τῆς περιόδου αὐτῆς ὡς ἀντικείμενα ἔλξης τοῦ ἐρωτικοῦ τους συντρόφου. Kohn, M. and Mithen, S. *Handaxes: products of sexual selection?* *Antiquity*, τ. 73, 1999, σελ. 518-26. Βλ. ἐπίσης André Leroi-Gourhan, ὁ.π., τόμ. Β΄,

19. Gamble, C., ὁ.π.

20. Ἐνα ἀπό τά μοναδικά παραδείγματα ταφικῶν πρακτικῶν στήν Ἀνώτερη Παλαιολιθική ἀποτελεῖ ἡ ταφή στό Σουγγίρ (Sungir) τῆς Ρωσίας γύρω στά 22.000 χρόνια ἀπό σήμερα. Πρόκειται γιά τήν ταφή δύο μικρῶν παιδιῶν καί δύο ἐνηλικῶν, πιθανῶς ἐνός ἀνδρα καί μίας γυναίκας. Οἱ ἐνήλικες ἦταν καλυμμένοι μέ περίπου 5.000 χάνδρες, οἱ ὁποῖες ἦταν πιθανότατα ραμμένες στά ρούχα πού φοροῦσαν. Βάσει διαφόρων πειραματισμῶν ἔχει ὑπολογισθεῖ ὅτι γιά τήν κατασκευῆ ὄλων αὐτῶν τῶν χανδρῶν θά πρέπει

δέν αξιολογήθηκαν πάντοτε στο πλαίσιο του παλαιολιθικού προβληματισμού, αλλά αντίθετα χρησιμοποιήθηκαν ως δεδομένα για να εξηγηθούν μελλοντικές εξελίξεις, δηλαδή ως κριτήρια για να διερευνηθούν οι ρίζες των σύνθετων κοινωνιών που διαμορφώθηκαν στις νεότερες φάσεις της προϊστορίας, όπως για παράδειγμα στη Νεολιθική Έποχή και την Έποχή του Χαλκού.<sup>21</sup> Επιπλέον το γεγονός ότι η όποια μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης και συμβολικής σκέψης που έχει καταγραφεί στο παλαιολιθικό υλικό έχει σύμφωνα με τα αρχαιολογικά τεκμήρια καταχωρηθεί ως δημιουργήμα των άμεσων προγόνων μας, δηλαδή των ανατομικά σύγχρονων ανθρώπων (*Homo Sapiens sapiens*), προκαλεί πρόσθετη σύγχυση στην κατανόηση του τμήματος αυτού της ιστορίας, καθώς επιτείνει το διαχωρισμό μεταξύ των «πολιτισμένων» Έμεις (ανατομικά σύγχρονοι άνθρωποι) και των «πρωτόγονων» οι Άλλοι (Νεάντερταλ και παλαιότεροι). Σέ αντίθεση με αυτή την κατεύθυνση ή σύγχρονη τάση της παλαιολιθικής αρχαιολογίας επιδιώκει να ξανασκύψει πάνω στα παλαιά αλλά και νέα αρχαιολογικά δεδομένα και με ένα νέο πνεύμα πλέον να αποκαδικοποιήσει τις πληροφορίες εκείνες που θα αποδείξουν την παρουσία ένσυνείδητης επικοινωνίας, συνοχής, και αλληλοεπίδρασης μεταξύ των μελών μίας κοινωνικής ομάδας ανεξάρτητα εάν αυτή τοποθετείται χρονολογικά στην Κατώτερη, Μέση ή Ανώτερη Παλαιολιθική.<sup>22</sup> Στην προσπάθειά της αυτή η παλαιολιθική αρχαιολογία συχνά ξαναεξεργάζεται παλαιότερα θεωρητικά κείμενα, όπως αυτά του γάλλου προϊστορικού αρχαιολόγου Λερούα-Γκουράν (A. Leroi-Gourhan), τά όποια αν και διατυπώθηκαν σε περιόδους που κανέναν από τους παραπάνω προβληματισμούς δεν είχαν κάνει ακόμα την εμφάνισή τους, πραγματεύονται ακριβώς τό πώς καθημερινές πράξεις επιβίωσης, όπως για παράδειγμα ή παραγωγή εργαλείων, μπορούν να αποτελούν παράλληλα πράξεις με κοινωνικό περιεχόμενο, πράξεις κατά τις όποιες μεταβιβάζεται γνώση, συζητιούνται επιλογές και μεταφέρουν προσωπικά χαρακτηριστικά.<sup>23</sup> Μία άλλη τάση τελείως διαφορετική με την παραπάνω αλλά πάντως ένδεικτική της ανάγκης να πνεύσει νέος άνεμος στην έρμηνευτική διαδικασία της παλαιολιθικής αρχαιολογίας αποτελεί ή πεποίθηση ότι θα πρέπει ή συγκεκριμένη επιστήμη να εγκαταλείψει την άνδροκεντρική προοπτική που της έχουν επιβάλλει γενικευμένες κοινωνικές προκαταλήψεις, μεμονωμένες έθνολογικές παρατηρήσεις και δεδομένα από άλλες ιστορικές κοινωνίες, προοπτική ή όποια εξακολουθεί να αποδίδει στερεότυπες σχέσεις για τό ρόλο και την κοινωνική θέση των δύο φύλων στις τροφουσυλλεκτικές ομάδες.<sup>24</sup>

## Η έρευνα για την παλαιολιθική περίοδο στην Ελλάδα

Ένδιαφέρον για τό παλαιολιθικό παρελθόν της Ελλά-

δας εκδηλώθηκε σχεδόν παράλληλα με τή δυτική Ευρώπη από ξένους ώστόσο αρχαιολόγους<sup>25</sup> οι όποιοι προσπάθησαν να ταξινομήσουν και να μελετήσουν παλαιολιθικά εργαλεία που συναντούσαν στις περιηγήσεις τους στη χώρα ή σε ιδιωτικές συλλογές. Έδώ βοήθησε ή έμπειρία που είχαν αποκτήσει χάρη στην ένασχολησή τους με αντίστοιχα εύρηματα από άλλες περιοχές της Ευρώπης. Παρόλο τό ενδιαφέρον ώστόσο, οι πρώτες συστηματικές έρευνες στην Ελλάδα δεν θα πραγματοποιηθούν παρά μόλις στά χρόνια του μεσοπολέμου με πρωτοβουλία του αυστριακού σπηλαιολόγου Άνταλμπερτ Μάρκοβιτς (A. Markovits) και των Έλλήνων συνεργατών του, οι όποιοι διενήργησαν άνασκαφές σε σπήλαια της Άττικής (σπήλαιο Ζαΐμη στά Μέγαρο) και της ανατολικής Πελοποννήσου (σπήλαιο Ούλμπριχ (Ulbrich) στην Άργολίδα). Τά σπήλαια αυτά έδωσαν πολλές και σημαντικές πληροφορίες για τή συγκεκριμένη περίοδο ώστόσο τά αποτελέσματα άγνοήθηκαν και μέχρι και σήμερα παραμένουν αρχαιολογικά άνεκμετάλλευτα. Για όλα τά έπόμενα χρόνια και μέχρι περίπου τό τέλος της δεκαετίας του '80 ή όποια έρευνα για την παλαιολιθική περίοδο στην Ελλάδα εκπονούνταν σχεδόν αποκλειστικά από ξένες αρχαιολογικές αποστολές.<sup>26</sup> Έξαιρέση αποτέλεσαν οι περιπτώσεις των έλλήνων αρχαιολόγων Δ. Θεοχάρη στη Θεσσαλία και των Σ. Δάκαρη και Α. Σαρδίνια στον Ήπει-

νά χρειάστηκαν γύρω στις 3.000 ώρες. Η ταφή αυτή μαρτυρά τήν ύπαρξη κάποιας μορφής κοινωνικής διαφοροποίησης, ή όποια δικαιολογούσε τήν έπιμελημένη φροντίδα των νεκρών, μέρος της όποιας ήταν και ή έντατική παραγωγή κτερισμάτων. R. Klein, ό.π., σελ. 545-553.

21. Conkey, M. *Style and information in cultural evolution: toward a predictive model for the Palaeolithic* στό C.L. Redman et. al. (έκδ.) *Social anthropology*. New York: Academic Press, 1978, σελ. 61-85.

22. Gamble, C., ό.π.

23. Gamble, C., ό.π. 81-4, 217, 338. A. Leroi-Gourhan, ό.π., τόμ. Β', «Η μνήμη και οι ρυθμοί».

24. Conkey, M. and Spector, J. *Archaeology and the study of gender*, στό Hays-Gilpin, K. (έκδ.) *Reader in gender archaeology*. London: Routledge, 1998, σελ. 11-45.

25. Η παλαιότερη αναφορά σε παλαιολιθικά εργαλεία από τήν Ελλάδα γίνεται από τόν γάλλο αρχαιολόγο Φρανσουά Λένορμαν (Francois Lenorman) στά 1867 στό περιοδικό *Revue Archéologique* (δες επίσης Κουρτίση-Φιλίππκη, Γ. *Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής έποχής στην Ελλάδα, Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 59, 1996, σελ. 8).

26. Κατά τό διάστημα αυτό, ή παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα συγκέντρωσε σημαντικές φυσιογνωμίες αρχαιολόγων, όπως οι γάλλοι J. Chavaillon και A. Leroi-Gourhan, ό γερμανός V. Milošic, οι Βρετανοί E. Higgs και G. Bailey και οι άμερικανοί T. Jacobsen και M. Jameson, ό καθένας από τούς όποιους μαζί με τούς συνεργάτες του έπικεντρώθηκαν σε διαφορετικές περιοχές της χώρας. Κουρτίση-Φιλίππκη, Γ., ό.π., σελ. 6-31.



ρο και τὰ νησιά του Ίονιου αντίστοιχα, οι οποίοι κατά τή δεκαετία του '60 περιέλαβαν με ενδιαφέρον τις όποιες ανακαλύψεις αφορούσαν τό κομμάτι αυτό της προϊστορίας, παρόλο που τὰ έρευνητικά προγράμματα από τὰ όποια προέκυψαν δέν είχαν ως αποκλειστικό στόχο τή διερεύνηση της περιόδου αυτής.<sup>27</sup> Από τότε μέχρι σήμερα, ή παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα έχει επεκταθεί σε όλες τις περιοχές της χώρας<sup>28</sup> και συνεχίζεται με χαμηλούς αλλά σταθερούς ρυθμούς είτε από έλληνες αρχαιολόγους σε άμιγώς ελληνικά προγράμματα είτε σε συνεργασία με ξένες αποστολές. Τό πρώτο διεθνές συνέδριο για τήν παλαιολιθική έρευνα στην Ελλάδα και τις περιόικες χώρες της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας, που έγινε τό Σεπτέμβριο του 1994 στα Ίωάννινα,<sup>29</sup> δημοσιοποίησε τήν έκταση των σχετικών ερευνών που έκπονούνταν μέχρι τή στιγμή εκείνη στη συγκεκριμένη περιοχή, μερικές από τις όποιες βρίσκονταν σε εξέλιξη για δεκαετίες, και παράλληλα προέβαλε τόν έντονο διεπιστημονικό χαρακτήρα της παλαιολιθικής έρευνας.<sup>30</sup> Παρόλο που τό στοιχείο αυτό δέν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης έρευνας ωστόσο ή έπιλογή του έν λόγω συνεδρίου νά συζητήσει τό συγκεκριμένο παρελθόν της Ελλάδας έντάσσοντάς το στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της ανατολικής Μεσογείου, αποτελεί ένδειξη της πεποίθησης της συγκεκριμένης ερευνητικής κατεύθυνσης ότι οι πληροφορίες που προκύπτουν από τοπικές έρευνες μπορούν καλύτερα νά έκτιμηθούν εάν ειδωθούν μέσα από τό πρίσμα γενικότερων προβληματισμών σχετικών με μεγάλες γεωγραφικές ένότητες. Η προοπτική της μεγάλης γεωγραφικής κλίμακας —ή μελέτη αυτού του κομματιού της ανθρώπινης ιστορίας σε μεγάλες χρονολογικές κλίμακες είναι σχεδόν αυθύπαρκτο χαρακτηριστικό της— είναι στενά συνδεδεμένη με τήν έρευνα της παλαιολιθικής περιόδου, όχι μόνο διότι οι πληροφορίες είναι λιγοστές και διάσπαρτες και έπομένως όποιαδήποτε συμπεράσματα βασισμένα σε τοπικά δεδομένα έχουν περιορισμένη συνθετική δυνατότητα, αλλά κυρίως διότι λόγω του νομαδικού χαρακτήρα των παλαιολιθικών πληθυσμών, όρισμένες έπιλογές και κινήσεις τους περιλαμβάνουν γεωγραφικές ένότητες που έκτείνονται πέρα από τὰ όρια των σύγχρονων κρατών και λόγω αυτού του χαρακτηριστικού τους ή αποδικοποίηση των προθέσεων τους θά πρέπει νά διαγράψει τήν ίδια πορεία.<sup>31</sup> Μέσα σε αυτούς τους άξονες λοιπόν, ή έρευνα για τήν παλαιολιθική περίοδο στην Ελλάδα φαίνεται ότι κινείται προς δύο κατευθύνσεις. Από τή μία άποσκοπεί στο νά διαμορφώσει τὰ πολιτισμικά χαρακτηριστικά που άναπτύχθηκαν έντός της σημερινής ελληνικής επικράτειας, έρευνώντας τους παράγοντες που όδήγησαν ώστε αυτά τὰ χαρακτηριστικά νά αποκλίνουν ή νά συγκλίνουν με αυτά που διαμορφώθηκαν σε άλλες γειτονικές περιοχές της Ευρώπης και της Έγγυς Ανατολής, και από τήν άλλη νά συστηματοποιήσει τήν παραγωγή δεδομένων προκειμένου νά προχωρήσει στην άπαρτίωση ενός

27. Dakaris, S.I., Higgs, E.S., and C. Vita-Finzi. *The Climate, Environment and Industries of Stone Age, Greece. Part I. Proceedings of the Prehistoric Society*, τ. 32, 1964, σελ. 199-204.

28. Μία καλή εικόνα της έκτασης των παλαιολιθικών ερευνών στην Ελλάδα μέχρι τό 1996, δίνεται, στο περιοδικό *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 59, 1996.

29. Τά παρακτικά του συνεδρίου έχουν δημοσιευθεί στο *The Palaeolithic archaeology of Greece and adjacent areas. Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, G. Bailey, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perles and K. Zachos (έκδ.). London: British School at Athens, Studies 3.

30. Παλαιολιθικές άνασκαφές που έκπονήθηκαν τὰ τελευταία τριάντα χρόνια από ξένες αρχαιολογικές σχολές και πανεπιστήμια στην Ελλάδα, για παράδειγμα στο σπήλαιο του Φράγγχι στην Α. Πελοπόννησο (Jacobsen, T. *Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, έννεα τόμοι με σειρά δημοσίευσης από τό 1987 έως τό 1991) και στη βραχοσπηλιά του Κλειδιού στην Β. Ήπειρο (Bailey, G. (έκδ.) *Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece*. τόμοι 1 και 2. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological, 1997) μετέφεραν στην έρευνα για τήν παλαιολιθική περίοδο στην Ελλάδα τό πνεύμα της διεπιστημονικής συνεργασίας. Τώρα πιά δέν έννοείται έρευνα στην όποια δέν συμμετέχουν έπιστήμονες από διάφορα πεδία, κυρίως από τή γεωλογία και τους προσήκοντες σε αυτήν περιβαλλοντικούς κλάδους (π.χ. ιζηματολογία και μικρομορφολογία), τήν ανθρωπολογία και άνάλυση γύρης, τήν παλαιοντολογία, παλαιοανθρωπολογία, τή ζωοαρχαιολογία και άλλα. Όπως έχει ύποστηριχθεί, ή μελέτη των διαφόρων περιβαλλοντικών συνθηκών, που επικρατούσαν σε μία συγκεκριμένη περίοδο, δέν έπιτρέπει μόνο τήν καλύτερη κατανόσή τους, αλλά ούσιαστικά αποτελεί μέρος της έκβασης των όποιων αρχαιολογικών συμπερασμάτων καθώς ή παλαιογεωγραφική εξέλιξη μιας παλαιολιθικής συγκέντρωσης ύλικού είναι αυτή που πολλές φορές έπηρεάζει τή διατήρηση ή όχι πολιτισμικών στοιχείων (Παναγοπούλου, Ε., Κοτζαμποπούλου, Ε., Καρκάνας, Τ. *Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόνησο: νέα στοιχεία για τήν Παλαιολιθική και τή Μεσολιθική στον Αίγαιακό χώρο*, στο Α. Σάμψων (έκδ.) *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*. Δήμος Αλονήσου, 2001, σελ. 121-51). Παράδειγματα σύγχρονων ελληνικών παλαιολιθικών άνασκαφών στο ίδιο πνεύμα είναι αυτά που διεξάγονται στο σπήλαιο της Θεόπετρας στην Θεσσαλία, της Μποίλας στην Ήπειρο και στην Κλεισούρα στην Πελοπόννησο (για πίο πολλές πληροφορίες, δες *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 60, 1996, όπου γίνεται έκτενης άναφορά σε όλα τὰ υπό εξέλιξη μέχρι τή χρονιά εκείνη παλαιολιθικά έρευνητικά προγράμματα στην Ελλάδα).

31. Για παράδειγμα, ένα έρώτημα που άπασχολεϊ τήν παλαιολιθική έρευνα είναι πότε και κυρίως πώς φτάνει ό άνατομικά σύγχρονος άνθρωπος στην Ευρώπη με τήν έλευση του όποιου αρχίζει συμβατικά ή Άνώτερη Παλαιολιθική περίοδος (γύρω στα 40.000 χρόνια από σήμερα) και τερματίζεται ή παρουσία των Νεάντερταλ (*Homo sapiens neanderthalensis*) πληθυσμών της Μέσης Παλαιολιθικής. Η έρευνα έχει δείξει ότι ή διερεύνηση του έρωτήματος αυ-

συστήματος αναφορᾶς, μέσα στο οποίο τά ελληνικά δεδομένα θά συνδυάζονται με τά διεθνή για τήν καλύψη της κατανόηση του παλαιολιθικού παρελθόντος.<sup>32</sup>

Από τή μέχρι στιγμῆς συζήτηση φαίνεται ὅτι ἡ παλαιολιθική ἔρευνα στήν Ἑλλάδα ἔχει ἤδη διαγράψει κάποια πορεία καί ὅτι βρίσκεται συγχρονισμένη μέ τίς ἀντίστοιχες διεθνείς ἐπιστημονικές ἀναζητήσεις, ὡστόσο θά ἦταν παραπλανητικό νά θεωρήσουμε ὅτι ἔχει ἐξίσου κερδίσει τό ἐνδιαφέρον καί τήν ἀποδοχή του κοινού καί γιατί ὄχι τήν ἠθική καί ἐπομένως οικονομική ὑποστήριξη τῆς πολιτείας, ὅπως ἔχει συμβεῖ μέ ἄλλους τομεῖς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Τό ὅτι πολύ λίγα ἀπό τά παραπάνω συμβαίνουν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ ἔρευνα τῆς παλαιολιθικῆς περιόδου στήν πραγματικότητα νά ὑπάρχει καί νά δρᾷ περιθωριακά στό ἀρχαιολογικό τοπίο τῆς χώρας. Ἡ ἐκτίμηση αὐτή θά μπορούσε νά ἀποτελεῖ προσωπική μεμπμοιρία, ὡστόσο τό γεγονός ὅτι σέ πανεπιστημιακό ἐπίπεδο γιά παράδειγμα ἡ παλαιολιθική ἀρχαιολογία ἀποτελεῖ τό μοναδικό γνωστικό ἀντικείμενο τῆς προϊστορίας ἡ διδασκαλία του ὁποίου δέν ἔχει ἀκόμα συστηματοποιηθεῖ ἡ ἀκόμα χειρότερα δέν διδάσκεται καθόλου,<sup>33</sup> εἶναι ἐνδεικτικό τῆς μὴ ἀποδοχῆς του τμήματος αὐτοῦ του ἀνθρώπινου παρελθόντος ὡς ἰσάξιο μέ ὅλα τά ὑπόλοιπα. Ἐξίσου ἐνδεικτικό στοιχεῖο τῆς ἐπιλεκτικῆς χρήσης καί ἀντιμετώπισης του παρελθόντος ἀποτελεῖ καί τό γεγονός ὅτι σέ ὁλόκληρη τή χώρα ὑπάρχει μόνο ἕνας φορέας, ἡ Ἐφορεία Παλαιοανθρωπολογίας καί Σπηλαιολογίας, πού συγκεντρώνει τό πῶ ἐξειδικευμένο προσωπικό ἀναφορικά μέ αὐτή τήν περίοδο, ἐνῶ ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία μέ τοπικές Ἐφορεῖες σχεδόν σέ κάθε νομό, στερεῖται τέτοιου εἶδους προσωπικοῦ μέ ἀποτέλεσμα, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ ἄλλοι,<sup>34</sup> πολλές παλαιολιθικές θέσεις νά μὴ ἀναγνωρίζονται κατά τή διάρκεια σωστικῶν ἀνασκαφῶν καί κατά συνέπεια νά καταστρέφονται.

Ἐάν θέλαμε τώρα νά ἐξετάσουμε τούς ἱστορικούς παράγοντες γιά τήν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος ὡς πρὸς τό παλαιολιθικό παρελθόν στήν Ἑλλάδα, θά βλέπαμε ὅτι δέν εἶναι ἄμοιρη τῆς γενικότερης πορείας πού ἀκολούθησε ἡ προϊστορική ἔρευνα. Ἄν καί ὅπως ἀναφέρθηκε πῶ πάνω, ἡ ἔρευνα γιά τό προϊστορικό παρελθόν του ἀνθρώπου ξεκίνησε ἐλπιδοφόρα καί σχεδόν παράλληλα μέ τίς ἀντίστοιχες κινήσεις στή δυτική Εὐρώπη, οἱ ἱστορικές συγκυρίες πού ἐπικράτησαν στό ἐλληνικό κράτος κατά τό δεύτερο μισό του 19ου αἰῶνα δέν ὑπῆρξαν εὐνοϊκές γιά νά καρποφορήσει τέτοιο ἐνδιαφέρον. Ἡ προϊστορική ὅπως καί ἡ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία ἀλλά καί ἡ ἱστορία καί ἡ λαογραφία δέν μπόρεσαν λόγω τῆς φύσης του ἀντικειμένου τους νά ἀναμετρηθοῦν μέ τήν κλασικὴ ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία παρείχε στό νεοσύστατο ἐλληνικό κράτος ἀκριβῶς τά ἐρεῖσματα ἐκεῖνα πού χρειάζοταν προκειμένου νά ἀναδειχθεῖ ὡς ἄμεσος συνεχιστῆς του ἀρχαιοελληνικοῦ παρελθόντος καί μέσω αὐτοῦ νά κερδίσει τήν ἀναγνώριση πού ἐπεδίωκε ἀνάμεσα στά ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκά

κράτη.<sup>35</sup> Μοναδικὴ ἐξαιρέση στό κλίμα αὐτό ἀπέτελεσαν οἱ ἀνασκαφές πού διενεργήθησαν πρὸς τά τέλη του ἴδιου αἰῶνα σέ διάφορους κρητομυκηναϊκοὺς οἰκισμούς στήν Κρήτη, τήν Πελοπόννησο καί τή Μικρὰ Ἀσία, μέ τίς ὁποῖες συνέβη τό ἐξῆς παράδοξο. Ἄν καί οἱ ἀνασκαφές αὐτές ἔφεραν στό φῶς πολιτισμούς μέ καθαρά προϊστορικές ἀναφορές, τό γεγονός ὅτι αὐτοὶ ἦταν γνωστοὶ ἀπὸ τά Ὀμηρικά ἔπη, ὅπως γιά παράδειγμα οἱ Μυκῆνες καί ἡ Τίρυνθα, ὅπως ἐπίσης ὅτι εἶχαν πολλοὺς καί μοναδικούς θησαυροὺς νά ἐπιδείξουν, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀποκαλύψεις αὐτές νά διαχωρισθοῦν ἀπὸ τήν ὑπόλοιπη προϊστορία καί νά χαρακτηρισθοῦν κομμάτι τῆς πρωτοϊστορίας καί προστάδιο του κλασικοῦ πολιτισμοῦ.<sup>36</sup> Σέ σύγκριση μέ αὐτούς τούς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καί τά εὐρήματά τους, ἡ παλαιολιθική ἔρευνα στήν Ἑλλάδα ἔχει νά ἐπιδείξει μόνο σπήλαια καί ἐργαλεῖα φτιαγμένα ἀπὸ πέ-

του στηρίζεται σέ δεδομένα ἀπὸ τήν Ἀφρική, τήν Ἑγγύς Ἀνατολή καί τήν Εὐρώπη (Zilhao, J., d' Errico, F. *The Chronology and taphonomy of the earliest Aurignacian and its implication for the understanding of Neandertal extinction*, *Journal of World Prehistory*, vol. 13 (1), 1999, σελ. 1-68. Davies, W., *A very model of a modern human industry: new perspectives on the origins and spread of the Aurignacian in Europe*, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 2001, σελ. 195-217).

32. Παναγοπούλου, Ε. *Ἡ συμβολὴ τῶν ἐλληνικῶν δεδομένων στήν παγκόσμια Παλαιολιθική ἔρευνα*, *Αρχαιολογία καί Τέχνη*, τ. 61, 1996, σελ. 43-45.

33. Ἀπὸ τά ἔξι πανεπιστημιακά τμήματα ἀρχαιολογίας στήν Ἑλλάδα, συμπεριλαμβανομένου καί του τμήματος Μεσογειακῶν Σπουδῶν του πανεπιστημίου τῆς Αἰγαίου, μόνο αὐτά τῶν Ἰωαννίνων, Κρήτης καί Θεσσαλίας συμπεριέλαβαν στό ὁδηγὸ σπουδῶν τους μαθήματα παλαιολιθικῆς ἀρχαιολογίας καί αὐτό μόνις τά τελευταῖα τρία ἢ τέσσερα χρόνια. Ἐνδεικτικό τῆς συζήτησης αὐτῆς εἶναι ἐπίσης τό γεγονός ὅτι τό νέο τμήμα ἀρχαιολογίας καί διαχείρισης πολιτισμικῶν ἀγαθῶν πού ἄρχισε νά λειτουργεῖ ἀπὸ τό τρέχον ἀκαδημαϊκὸ ἔτος στήν Καλαμάτα, δέν διαφοροποιήθηκε σέ τίποτα ὡς πρὸς τά παραπάνω ἀπὸ τά ὑπόλοιπα «παλαιά» πανεπιστήμια.

34. Ντάρας, Α. *Ἡ Παλαιολιθική Ἀρχαιολογία στήν Ἑλλάδα*, *Αρχαιολογία καί Τέχνες*, τ. 59, σελ. 50-53. Αὐτό βέβαια εἶναι ἕνα φυσικό ἐπακόλουθο τῆ στιγμῆ πού στίς ἐξετάσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἡ ἐξεταστέα ὕλη καλύπτει τήν περίοδο ἀπὸ τήν 3 χιλιετία μέχρι τόν 3 αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ, ἀφήνοντας ἀπ' ἔξω τήν παλαιολιθική καί νεολιθική περίοδο.

35. Kotsakis, K. *The powerful past: Theoretical trends in Greek archaeology* στό I. Hodder (ἐκδ.) *Archaeological theory in Europe. The last three decades*. London and New York: Routledge, 1991, σελ. 67. Κυριακίδου-Νέστορος, Α. *Ἡ θεωρία τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*. Ἀθήνα: Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας, 1978, σελ. 44-6.

36. Θεοχάρης, ὀ.π., σελ. 16-17.

τρα καί κόκκαλο καί βέβαια σέ καμία περίπτωση εὐρήματα ὅπως γιά παράδειγμα οἱ βραχογραφίες καί τά χαραγμάτα τῶν σπηλαίων τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἰσπανίας ἢ τά σπάνια ἀνθρωπολογικά κατάλοιπα πού ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στήν Ἀφρική, Ἀσία καί τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη.<sup>37</sup> Ἡ ἀνακάλυψη τέτοιων εὐρημάτων θά μπορούσε πιθανῶς νά προσελκύσει τό τοπικό καί παγκόσμιο ἐνδιαφέρον καί ἔστω στή βάση τοῦ μοναδικοῦ εὐρήματος νά πυροδοτήσει συστηματικότερες μελέτες, καί μέσω αὐτῶν νά ἐπιτευχθεῖ κάποια ἀντιστροφή τοῦ κλίματος ἀδιαφορίας πού ἐπικρατεῖ γιά τό παλαιολιθικό παρελθόν μας. Αὐτό πού ἀδυνατοῦμε ἴσως νά καταλάβουμε εἶναι ὅτι ἡ παλαιολιθική περίοδος δέν εἶναι τό κομμάτι ἐκεῖνο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ὅπου τολαίπρωοι ἀνθρωπίδες περιπλανιόνταν στό χῶρο προκειμένου νά βροῦν κάποιο ἶχνο τροφῆς, ὅπως ἔχει ἐπανειλημμένα ἀναπαρασταθεῖ στήν τέχνη τῶν προηγούμενων αἰώνων<sup>38</sup> καί ἴσως στίς συνειδήσεις τῶν περισσότερων ἀπό ἐμᾶς. Ἀντίθετα ἦταν μία ἱστορική περίοδος ὅπου τό ἀνθρώπινο εἶδος μέσα ἀπό τά ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πού μεσολάβησαν καί τούς διάφορους ἀνθρωπολογικούς τύπους πού παρουσιάστηκαν, ἀπέκτησε τή βιολογική, ψυχολογική καί κοινωνική πολυπλοκότητα πού ἀναγνωρίζουμε σήμερα στίς δικές μας κοινωνίες. Αὐτή εἶναι ἡ κληρονομιά καί ἡ ὁμορφιά τοῦ παλαιολιθικοῦ μας παρελθόντος: μία εὐκαιρία νά ἀναλογιστοῦμε πόσο σύνθετη ὑπῆρξε ἡ διαδικασία δημιουργίας ἀτομικῆς καί κοινωνικῆς συνείδησης, ιδιότητες πάνω στίς ὁποῖες στηρίχθηκαν ἀλλά καί ἀνέπτυξαν περαιτέρω οἱ μετέπειτα πολιτισμοί.

Ἐνας ἀκόμα λόγος γιά τή μικρή ἔκταση σέ σχέση μέ ἄλλες: τό βιβλίο ἱστορίας τῆς Α΄ Γυμνασίου μέ τίτλο *Ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων χρόνων ὡς τό 30 π.Χ.*, ἀναφέρεται στήν παλαιολιθική καί νεολιθική περίοδο σέ 6 σελίδες (κυρίως εἰκονογράφηση καί μέ ἀπλοϊκά καί ἔλλειπῆ στοιχεῖα), ὅταν ἡ ὑπόλοιπη ἱστορία καταλαμβάνει 300 σελίδες.

Ὁ Δ. Θεοχάρης (ἕνας ἀπο τούς σημαντικότερους προϊστορικούς ἀρχαιολόγους), ὑποστήριξε στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 γιά τό σύνολο τῆς Προϊστορίας (ἀλλά τά λόγια τοῦ ὁποῖου θά μπορούσαν κάλλιστα νά ἀφοροῦν μόνο τήν παλαιολιθική περίοδο)<sup>39</sup> ὅτι: «Ἡ Ἱστορία δέν ἀντικαθιστᾶ τήν Προϊστορία, τή διαδέχεται. Ἡ ἀνθρώπινη μνήμη εἶναι πολύ παλαιότερη ἀπό τή γραφή, καί ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορεῖ ν' ἀρχίζει μέ τόν κατάλογο βασιλέων, ἐπειδή αὐτός εἶναι τό πρῶτο γραπτό ἀπομνημόνευμα. Ἀνθρώπινη δράση—καί μάλιστα πολυσήμαντη— ὑπάρχει καί τεκμηριώνεται ἔμμεσα πολύ πρῖν ἀπό τή λεγόμενη ἱστορική περίοδο. Καί τό γεγονός αὐτό δέν μπορεῖ νά τό ἀγνοήσει σήμερα ἡ Ἱστορία—ἐάν μέ τόν ὄρο αὐτόν ἐννοοῦμε καί τήν ἱστορία τῆς πολιτισμικῆς ἐξέλιξης».

37. Bailey, G. *Klithi rockshelter in its regional context. Annals of the British School at Athens*, 1992, σελ. 1-2.

38. Moser, S. *Ancestral Images. The Iconography of human origins*. Sutton Publishing, 1998.

39. Δ. Θεοχάρης, ὀ.π., σελ. 12.



# ΣΥΜΠΟΣΙΟ: ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ - ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

του Θανάση Τζαβάρα

**Ο** Άνδρέας Παπανικολάου (Καθηγητής και Διευθυντής του τμήματος Κλινικών Νευροεπιστημών, Κέντρο Έπιστημών Υγείας του Χιούστον, Παν/μιο του Τέξας) έθεσε το ερώτημα για το πόσο προφανή έχουν καταστήσει οι νευροεπιστήμες, στις μέρες μας, τη σχέση του εγκεφάλου με τη συνείδηση. Δεκατρείς επιστήμονες διαφόρων πεδίων απάντησαν στο ερώτημα και οι απόψεις τους είναι αναρτημένες στην ιστοσελίδα [www.uth.tmc.edu/clinicalneur/symposium](http://www.uth.tmc.edu/clinicalneur/symposium). Στο Ξυλόκαστρο, στις 11-12.7.03, το «ηλεκτρονικό» συμπόσιο έγινε αληθινό, με περισσότερες συμμετοχές συζητητών και παρατηρητών. (Ο τέως έτοιμοθάνατος Θανάσης Τζαβάρας δεν ήταν απλώς εκεί. Μετά το κυρίως πρόγραμμα των συζητήσεων, ήταν ο ήγέτης στο κέφι με τα ανέκδοτα, τα πειράγματα και τις επινοήσεις του).

Οι απόψεις που γράφτηκαν και ακούστηκαν ήταν πολλές και διαφορετικές. Δεν θα προσπαθήσουμε να τις συνοψίσουμε γιατί πιστεύουμε πώς δεν θα ήταν δυνατό να αποφύγουμε στρεβλώσεις, άπλοποιήσεις ή μεταθέσεις του κέντρου βάρους. Άντ' αυτού, θα δώσουμε το λόγο στους συνδαιτημόνες, παραθέτοντας τις περιλήψεις που οι ίδιοι έγραψαν μετά από παράκλησή μας, ειδικά για το Scientific American. Μόνο η περίληψη των απόψεων του Κώστα Κριμπά, που δεν μπόρεσε για αντικειμενικούς λόγους να παρευρεθεί στο ζωντανό συμπόσιο, δεν έχει γίνει από τον ίδιο αλλά από εμάς, με βάση τα γραπτά κείμενά του. Η σειρά παράθεσης των περιλήψεων είναι η ίδια με τη σειρά που εμφανίζονται οι απόψεις τους στην προαναγραφόμενη ιστοσελίδα.

Ο Άνδρέας Παπανικολάου μās έγραψε σε σχέση με το αρχικό του ερώτημα:

«Ο πληροφορημένος πολίτης του 21ου αιώνα για των μέν θεολόγων το αλάθητο πάντα αμφιβάλλει για των δέ νευροεπιστημόνων σπανίως. Όσο για τους νευροεπιστήμονες, στην πλειοψηφία τους, με την αφέλεια (ή και την οίηση) των απολύτως πεπεισμένων προτείνουν ως επιστημονικό πόρισμα ότι ο εγκέφαλος παράγει συνείδηση – μιά πρόταση με προφανώς τεράστιες επιπτώσεις. Αναρωτήθηκα λοιπόν αν όντως έχουμε, έμεις οι νευροεπιστήμονες τα απαιτούμενα αποδεικτι-

κά στοιχειά τα όποια θά έπειθαν τόν όποιο καλοπροαίρετο άνθρωπο που δεν συμμερίζεται τήν πεποίθησή μας –τόν Πλατωνικό Σωκράτη, άς πούμε– ότι ο εγκέφαλος παράγει συνείδηση όπως μιά κιθάρα μουσική ή τά νεφρά ούρα, και έθεσα τό ερώτημα αυτό στους Έλληνες συναδέλφους...»

Όσον άφορā δέ στή δική του άποψη στό ερώτημα, έγραψε:

«Συμπεραίνω ότι δεν έχουμε –παρά τίς δηλώσεις μας– έπαρκή στοιχειά για νά δομήσουμε ένα παραγωγικό πρότυπο (δηλαδή μιά έπαρκώς λεπτομερή θεωρία) για τό πώς ο εγκέφαλος παράγει συνείδηση. Όσο για τά διάφορα πρότυπα που κυκλοφορούν σήμερα όχι μόνο στους έρευνητικούς κύκλους αλλά στήν ευρύτερη άγορά τών ιδεών, είναι απλώς περιγραφικά, δηλαδή απλώς αναφέρουν κάποιες έγκεφαλικές διεργασίες που πιθανώς συγκαταλέγονται στις άναγκαίες συνθήκες για τήν γένεση ψυχισμού αλλά δεν συμφωνούν καν μεταξύ τους για τό ποιές ακριβώς είναι αυτές οι διεργασίες.»

Κώστας Κριμπάς (Όμότιμος Καθηγητής Φιλοσοφίας και Ιστορίας τής Βιολογίας Παν/μίου Άθηνών, Επίτιμος Καθηγητής Γενετικής Γεωπονικού Παν/μίου Άθηνών, Άκαδημαϊκός)

Τάχθηκε «Είς υπεράσπιαν τού μονισμού». «... οι νοητικοί μηχανισμοί δεν είναι τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγότερο από τούς αντίστοιχούντες σε αυτούς βιολογικούς μηχανισμούς», παρατηρεί, και παραφράσοντας τόν Carl Vogt, σημειώνει: «Όπως τά κύτταρα τού νεφρού παράγουν ούρα και τού ήπατος χολή έτσι και οι νευρώνες παράγουν σκέψη. Τά νευρικά κύτταρα έχουν ως ρόλο τή μεταφορά πληροφορίας, μηνυμάτων και έντολών. Μεταφέρουν πληροφορίες από ένα δίκτυο που παρακολουθεί τήν έσωτερική κατάσταση τού οργανισμού, τί συμβαίνει σε κάθε τμήμα του, όπως και τί συμβαίνει στον έξωτερικό του χώρο». «Στόν άνθρωπο ή κατηγοριοποίηση και ή νοηματοδότηση, ή αποβλεπτικότητα και ή συναισθηματική επένδυση αποτελούν έξελκτικές επινοήσεις, εφόσον τά ένστικτα δεν άρκοῦσαν για τήν αντιμετώπιση τών άπρόδλεπτων καταστάσεων που είχε νά αντιμετωπίσει. Τό θέμα τής συνείδησης... βεβαίως δεν έχει λυθεί» ωστόσο άποτελεί

άποψή του: «ότι είναι δυνατή μιά πρόταση λύσεως και ως εκ τούτου τό πρόβλημα δέν είναι έξ ύπαρχης άλλο».

Στέλιος Κερασίδης (Φυσικός, Διδάκτωρ τής Ίατρικής Σχολής τού Παν/μιου τής Κρήτης)

Καί μόνο τό γεγονός πώς τά ψυχοηητικά φαινόμενα γίνονται άντιληπτά από τό ύποκείμενο και είναι παντελώς άνύπαρκα για κάθε έξωτερικό παρατηρητή, άρκεί για νά δείξει τό πόσο διαφορετικά είναι από όλα τά γνωστά φυσικά φαινόμενα (συμπεριλαμβανομένων και τών νευρωνικών), για τά όποια όλοι οι παρατηρητές μπορούν νά συμφωνήσουν μέ τή χρήση μόνο όρισμένων συνθηκών μετατροπής. Τά μοντέλα τών νευρικών κυττάρων πού διεγείρονται ή αναστέλλονται, μπορούν νά περιγράψουν έναν έγκέφαλο-αυτόματο μέ άντανακλαστικές άποκρίσεις, αλλά όχι έναν έγκέφαλο πού βιώνει, πού έχει επίγνωση, άφηρημένη σκέψη και φαντασία. Οι προτεινόμενες «λύσεις» τού προβλήματος τής συνείδησης είναι πολύ μακριά από τού νά αποτελούν λύση του, πιθανώς γιατί λείπουν ακόμα θεμελιώδεις γνώσεις-κλειδιά γι' αυτό. Μέ τά σημερινά δεδομένα, είναι άπολύτως άνεδαφική κάθε σκέψη άναγωγής τής ψυχολογίας στή νευροεπιστήμη, μέ τήν έννοια τού νά συνάγονται τά ψυχοηητικά άντικείμενα από τίς δραστηριότητες τών νευρώνων, όταν ούτε στό άπλοϊκότατο μοντέλο τού ιδανικού αερίου ή θερμοκρασία δέν έξάγεται μετρώντας τίς ταχύτητες τών μορίων (ή μέση κινητική ένέργεια τών μορίων είναι μιά μακροσκοπική κι όχι μικροσκοπική μεταβλητή, όπως συνήθως λαθεμένα άναφέρεται).

Άντώνης Μοσχολάκης (Καθηγητής Φυσιολογίας, Ίατρικό Τμήμα τού Παν/μιου τής Κρήτης)

Μολονότι λεπτομερές άπάντηση στήν έρώτηση «πώς ή νόηση παράγεται από ήλεκτροχημικές διεργασίες τού έγκεφάλου» δέν είναι πρός ώρα δυνατή, τό περιγράμματά της άρχίζει νά διαφαίνεται. Οι νευροεπιστήμες προελαύνουν σέ ένα εύρύ μέτωπο πού περιλαμβάνει τόν άστακό και τήν κοκκοβάγια, τήν ακρίδα και τόν πίθηκο, τόν δάτραχο και τόν άνθρωπο κλπ. Χάρις σέ αυτές καταλαβαίνουμε έγκεφαλικές διεργασίες πού έξυπηρετούν τήν όραση και τήν άκοή, τήν όσφρηση και τήν ίσορροποία, τήν κίνηση τών ματιών, τής βάδισης κλπ. Πληροφορίες από τή νευροανατομία και τή νευροφυσιολογία, από τήν ψυχολογία και τή νευρολογία ένσωματώνονται σέ ύπολογιστικά μοντέλα πού αναπαράγουν ψυχοφυσικούς νόμους, τίς κυματομορφές έκφόρτισης νευρώνων, καθώς και τά άποτελέσματα βλαβών και ήλεκτρικού έρεθισμού τού έγκεφάλου. Δεδομένων όλων αυτών, είναι εύλογη ή προσδοκία διαθεωρητικής άναγωγής τής ψυχολογίας σέ νευροεπιστήμες πού μέ τή σειρά της συνεπάγεται όντολογική άναγωγή τού νοϋ στόν έγκέφαλο. Έκτός από τήν άνάπτυξη τού έπιχειρήματος αυτού, ή τοποθέτησή μου περιλαμβάνει μιά θεωρία τής «άναγωγής» παραδείγματα νευροεπιστημονικών έξηγήσεων φαινομένων qualia (π.χ. ζώνες τού Mach από τόν Hartline) και σχόλια σχετικά

μέ τό έπιστημονικό status τής ψυχολογίας και τόν άνώμαλο μονισμό.

Ειρήνη Σκαλιώρα (Διδάκτωρ Νευροβιολογίας, Έρευνήτρια στό Παν/μιο τής Όξφόρδης)

Τό έρώτημα τού κατά πόσο ό έγκέφαλος είναι σέ θέση νά παράγει τή συνείδηση, για τήν ώρα τουλάχιστον, παραμένει έξω από τά όρια τής νευροεπιστημονικής έρευνας. Η νευροεπιστήμη μπορεί νά τό προσεγγίσει, αλλά άδυνατεί νά τό αναλάβει έξ ολοκλήρου. Η συνείδηση δέν μπορεί παρά νά είναι προϊόν τού έγκεφάλου, γιατί: 1. κάθε άλλη άπάντηση οδηγεί σέ κάποια μορφή διϋισμού και καταλήγει σέ άνέφικτη διχοτόμηση τής πραγματικότητας σέ όργανικά και νοητικά, καθιστώντας άδύνατη όποιαδήποτε σχέση έξήγησης μεταξύ τους, 2. γνωρίζουμε ήδη ότι ό έγκέφαλος παράγει όραση, άκοή, μνήμη κλπ., καθώς και συνθετικά προϊόντα αυτών —μέ άλλα λόγια αυτό πού συχνά άποκαλοϋμε πρωτογενή συνείδηση, 3. συγκεκριμένες και συχνά έντοπιωμένες διαταραχές τού έγκεφαλικού ίστού προκαλούν συγκεκριμένες διαταραχές συνείδησης. Τέτοιου είδους έπιχειρηματολογία, καθώς και τά ένυπωσιακά εύρήματα τών νευροεπιστημών, δύσκολα θά πείσουν έναν εκ πεποιθήσεως διϋστή γιατί δέν καταλήγουν σέ κάποιο παραγωγικό μοντέλο για τήν αίτιακή σχέση έγκεφάλου-συνείδησης. Τέτοιο μοντέλο ίσως νά μίν ύπάρξει ποτέ και άλλωστε δέν θά μπορούσε νά άντιμετωπίσει τό πρόβλημα τής ύποκειμενικής έμπειρίας. Για τέτοιου είδους ζητήματα, άρμοδιότερες είναι έπιστήμες όπως ή ψυχολογία και ή ψυχανάλωση, πού έχουν σάν άντικείμενό τους τά όσα συμβαίνουν μεταξύ έγκεφάλων.

Γιώργος Ζαχαράκης (Μηχανικός Αυτόματων Συστημάτων, Διδάκτωρ Τεχνητής Νοημοσύνης)

Υπάρχει μόνο ένας τρόπος για τήν έπιστημονική έπιβεβαίωση τής κυρίαρχης άντίληψης ότι ό έγκέφαλος παράγει ή εγείρει τή συνείδηση: ή άνάπτυξη μιάς πειραματικής διάταξης ή όποια θά έπιβεβαιώνει, ή θά διαψεύδει, μιά έπιστημονική θεωρία τής συνείδησης. Τά ύπάρχοντα μέσα, π.χ τομογραφία έκπομπής ποζιτρονίων, δέν άρκοϋν διότι είναι σχεδιασμένα μέ βάση άλλου τύπου έπιστημονική γνώση, π.χ μεταβολισμός γλυκόζης σέ συγκεκριμένες περιοχές τού έγκεφάλου. Μιά βιολογική θεωρία τού νοϋ όφείλει νά συνθέτει τά πορίσματα τής έρευνας τών νευροεπιστημών μέ εκείνα τών έπιστημών τών συστημάτων, τών βιολόγων, τών ψυχολόγων και τών κοινωνιολόγων. Τό «συνειδησίμετρο» τού μέλλοντος θά είναι μιά μάλλον άπρόβλεπτη σήμερα μηχανή.

Ηλίας Κούβελας (Καθηγητής Φυσιολογίας, Τμήμα Ίατρικής τού Παν/μιου Πατρών)

Η συνείδηση είναι χαρακτηριστικό τού φυσικού κόσμου στόν όποιο ζοϋμε και έκφράζεται μέ τή λειτουργία τού έγκεφάλου. Στήν συνείδηση έντάσσεται ή κατάσταση τού νά έχει κανείς επίγνωση τών πραγμάτων μέσα στόν κόσμο, νά έχει νοητικές εικόνες τού παρόντος. Πρόκειται για ό,τι, χάριν συντομίας, όνομάζουμε

«πρωτογενή συνείδηση» και υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός δεδομένων που υποστηρίζουν ότι αυτό το είδος της συνείδησης εκπορεύεται από τις λειτουργίες του έγκεφαλου. Αυτό όμως που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο είναι η «συνείδηση ανώτερης τάξης», η οποία περιλαμβάνει την αναγνώριση από ένα σκεπτόμενο υποκείμενο των πράξεων και των συναισθημάτων του. Ενσαρκώνει ένα μοντέλο της προσωπικότητας στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Η παλαιοανθρωπολογία μάς παρέχει δεδομένα που υποστηρίζουν ότι η ικανότητα του ανθρώπου να αναγνωρίζει τον εαυτό του στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον αναδύεται στο φυσικό κόσμο από την στιγμή που ο έγκεφαλος αποκτά ένα ορισμένο μέγεθος και εμφανίζονται ορισμένες έγκεφαλικές δομές όπως η περιοχή Broca, η οποία στον Homo sapiens σχετίζεται με τις λειτουργίες της γλώσσας.

*Θανάσης Καράβατος* (Αναπληρωτής Καθηγητής Ψυχιατρικής, Διευθυντής της Α΄ Ψυχιατρικής Κλινικής του ΑΠΘ)

Η έννοια της φύσης έρειδεται στην εξελικτική (μη ιεραρχική) στρωμάτωση άνοργανο-οργανικό-βιολογικό-ψυχολογικό-κοινωνικό. Ο «ψυχισμός» δεν είναι άυλος αλλά υλικότατος, διακριτός πάντως και μη αναγόμενος στα νευρωνικά κυκλώματα. Όντας ένα σκαλί παραπάνω, απαιτεί ξεχωριστή γλώσσα για να περιγραφεί, ανάλογα προς ό,τι –λίγο παραπάνω– συμβαίνει με το «κοινωνικό» ή –λίγο παρακάτω– συμβαίνει με το «βιολογικό» [προσοχή, η γνωστική ψυχολογία είναι μία όχι η ψυχολογία]. Συναισθηματικές επενδύσεις, αντίληπτικές διαδικασίες, αναπαραστάσεις και δράση [μέ τη γλώσσα γίνεται πράξη] συνδιαμορφώνουν σταδιακά το δίπολο υποκειμενικότητα-κοινωνικότητα, επιβάλλοντας και τη διάκριση σώμα-άντικείμενο/βιούμενο-σώμα. Η δυαδικότητα αυτή [όχι δυϊσμός] αντιστοιχεί στην ανάλογη δυαδικότητα του σημαίνοντος-σημαινόμενου, που θυμίζει την άλλη και γνωστότερη του σωματιδίου-κύματος. «Γλώσσα σημαίνει να σημαίνεις την εμπειρία, όχι να τη ζεις», τόνιζε ο άξεχαστος φίλος Μάριος Μαρκίδης. Αμφίβολο το «παραγωγικό πρότυπο», πλην όμως βρισκω χρήσιμο τον διάλογο μεταξύ νευροεπιστήμης και ψυχανάλυσης που, χωρίς εκατέρωθεν αλαζονείες, ίσως προσεγγίσει κάπως την αμφίπλευρη κατάσταση των πραγμάτων που διαπιστώνουμε όταν επισκοπούμε τον έγκεφαλο και τη συνείδηση.

*Ελένη Σαββάκη* (Καθηγήτρια Φυσιολογίας, Ιατρικό Τμήμα του Παν/μίου της Κρήτης)

Τά εύκολα προβλήματα που αφορούν τη συνείδηση, π.χ. η έστιάση της προσοχής, ή ανακοίνωση κάποιων νοητικών καταστάσεων και ο έλεγχος της συμπεριφοράς μπορεί να εξηγηθούν επιστημονικά με αναφορά σε νευρωνικούς και υπολογιστικούς μηχανισμούς. Ωστόσο, το δύσκολο πρόβλημα, δηλαδή η υποκειμενική άποψη της εμπειρίας, παρουσιάζει ένα εξηγητικό χάσμα ανάμεσα στο φυσικό υπόστρωμα (τόν έγκεφαλο) και

τη φαινομενική εμπειρία (τό νοῦ). Μέ τά σημερινά δεδομένα, δεν δικαιολογείται η όντολογική αναγωγή του νοῦ στον έγκεφαλο, ούτε και η επιστημολογική αναγωγή της ψυχολογίας στη βασική νευροεπιστήμη, διότι δεν γνωρίζουμε τά νευρωνικά σύστοιχα της συνείδησης, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για αιτιότητα και κατά μείζονα λόγο για έξίσωση ή ταύτιση.

Είναι θεμιτό να αμφισβητείται η τρέχουσα μεθοδολογική προσέγγιση. Άλλωστε, είναι αμφίβολο εάν η συνείδηση (όντολογικά υποκειμενική) μπορεί να μελετηθεί με επιστημολογικά αντικειμενικό τρόπο. Προς τό παρόν, όπως οι νοησιοκράτες (μενταλιστές) δεν μπορούν να παρουσιάσουν ένα έλέγξιμο μοντέλο που να δείχνει πώς ο «νοῦς» αλληλεπιδρά με τόν «έγκεφαλο», έτσι και οι υλιστές δεν μπορούν να εξηγήσουν πώς τά «νευρωνικά κυκλώματα» γεννοῦν τό «νοῦ».

*Γιώργος Παπαδόπουλος* (διδάσκει Φαρμακολογία στην Ιατρική Σχολή και Ιστορία της Ιατρικής στο Τμήμα Μ.Ι.Θ.Ε. του Παν/μίου Αθηνών)

Οι νευροεπιστήμες δεν είναι σε θέση να αποδείξουν ότι ο έγκεφαλος παράγει τόν ψυχισμό, ούτε να αποφανθούν, κατά όποιοδήποτε τρόπο, περί αυτού, τό όποιο παραδοσιακά στη φιλοσοφία (άλλά και στην κοινή γλώσσα) όνομάζεται ψυχή ή πνεῦμα. Κι αυτό κυρίως γιατί έχουν άρνηθεί (με παραδειγματικό τρόπο) να ασχολούνται με αυτούς τούς χώρους – και στρέφονται αποκλειστικά σε όσα είναι συμβατά με τήν υλιστική και, κυρίως, θετικιστική ιδεολογία τους. Και όταν συζητούν για ψυχικά φαινόμενα (μάλλον για τά χαρακτηρισούν ως “έπιφαινόμενα”) αναφέρονται σε μία “ψυχή” Καρτεσιανού δυϊσμού, ενώ άρνούνται πεισματικά (ή άδυνατούν) να λάβουν υπ’ όψιν τους τις πραγματικές θέσεις που κυριαρχούσαν στη φιλοσοφία και τήν έπιστήμη από τήν αρχαία Ελλάδα μέχρι τό τέλος της Αναγέννησης και που χαρακτηρίζονταν από τήν ιδέα της ένότητας της φύσης με πρωτοκαθεδρία του πνεύματος.

*Θανάσης Τζαβάρας* (Καθηγητής Ψυχιατρικής και Νευροεπιστημών στο ΜΙΘΕ)

Τό ζήτημα για τίς πιθανές σχέσεις έγκεφαλου και του συνειδένα – σχέσεις λειτουργιών του Νευρικού Συστήματος με τήν ποικιλία των λειτουργικών εκφάνσεων-αντίληψη-μνήμη-μάθηση-εργήγορη-προσοχή-νόηση-συναίσθημα κλπ., εν όλίγοις τό συμπεριφέρεσθαι, παραμένει ζήτημα και έρώτημα άνοικτό, γιατί οι πιθανές άπαντήσεις συστηματικά «μολύνονται» από φιλοσοφικές ή και ψυχολογικές προκαταλήψεις των έρευνητών. Μέ τά μέχρι τούδε δεδομένα των νευρο- και ψυχο- έπιστημών, τό μόνο που μπορούμε να δεχτούμε είναι ότι τό Σώμα (τό ΚΝΣ) και η Ψυχή (τό συνειδένα και τό συμπεριφέρεσθαι) διαθέτουν πιθανότατα διαφορετική ΥΦΗ αλλά έχουν κοινή υπόσταση. Θά πρέπει εν τέλει, να ληφθεί υπόψη ότι τά δεδομένα σε αυτά τά πεδία παραμένουν ανεπαρκή και άποσπασματικά, τά δέ πρότυπα ανάλυσης τους δεν έχουν επαρκώς ένσωματώσει καινούργιες λογικές συμπερασμού

έξω από παραδοσιακές αναζητήσεις γραμμικών αιτιικών σχέσεων.

**Κώστας Πόταγας** (Νευρολόγος, Λέκτορας, Ίατρική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών)

Δέν μπορεί νά είναι βέβαιο πώς τίποτε δέν υπάρχει στή βιβλιογραφία τών νευροεπιστημών πού νά δίνει κάποια απάντηση στό ερώτημα, αν και σίγουρα όχι συγκροτημένα. Ή πολυπλοκότητα του έγκεφάλου, τό γεγονός δηλαδή ότι πολύπλοκων λειτουργιών υπόκεινται πολύπλοκες δομές, αφήνει και τίς δυό έκδοχές ανοικτές ενώ επιτρέπει και τή δυνατότητα πρόβλεψης πώς ποτέ, καμιά απάντηση δέν θά είναι έφικτή. Ή μελέτη τής ίδιας τής υποκειμενικότητας (ή άτομικότητας) θά μπορούσε νά αποτελέσει τό κλειδί μιās αρχής ανοίγματος στό ερώτημα. Γιά παράδειγμα στήν όσφρηση ή αναπαράσταση του έρεθίσματος είναι κάτι σαν δακτυλικό αποτύπωμα, χαρακτηριστικό του κάθε άτομου. Ή μοναδική αυτή κυτταρική διάταξη, γιά ένα και μόνο άτομο και γιά μιá και μόνη ουσία, είναι πού καθορίζει τήν αίσθηση πού τελικά παράγεται. Έχουμε εδώ μιá ένδειξη πώς ό έγκεφαλος, μέ τήν όποια διάταξη κυττάρων του, είναι εκείνος πού παράγει τήν αίσθηση του έρεθίσματος, έστω κι αν γι' αυτό του χρειάζεται τό έρέθισμα. Ναι, ό συγκεκριμένος Σωκράτης, μέ τό γέρικο σκαρί του, τήν πολιτική του έμπειρία, τή γνώση τών συμπολιτών του, τά δόγματά του και τή συνεπαγόμενη κυτταρική του δομή, κάτω από αυτές τίς συγκεκριμένες συνθήκες, θά νοιώσει αυτό τό συγκεκριμένο συναίσθημα, όπως μιá συγκεκριμένη λύρα, μέ τό παλιό της καβούκι, μέ τή συγκεκριμένη πίεση στίς παλιωμένες και τίς καινούργιες της χορδές, κάτω από αυτή τή θερμοκρασία και τήν υγρασία, θά βγάλει μιá όρισμένη μουσική. Θά ήταν ώστόσο έξαιρετικά κακοπροαίρετο νά προσπαθει κανείς νά τόν πείσει γι' αυτό.

**Παναγιώτης Πεφάνης** (Φυσικός, Διδάκτωρ Φιλοσοφίας τής Έπιστήμης ΕΜΠ):

Ό έγκεφαλος υποκαθορίζει τό νοϋ. Από τήν άλλη, δέν είναι δυνατό κάποιος νά πειστεί από έμπειρικά τεκμήρια και αυτό όχι μόνο επειδή δέν υπάρχουν καθαρές από θεωρία έμπειρίες, αλλά και γιατί ή φύση του θέματος συνδέεται μέ καθοριστικές γιά τήν υποκειμενικότητα του καθένα έπιλογές. Όσον αφορά τή δυνατότητα συγκρότησης προτύπου γιά τή σχέση συνείδησης-έγκεφάλου αναδεικνύεται ως κáριο πρόβλημα ή μοναδικότητα τής ανθρώπινης αίσθησης, πρακτικής δηλαδή τής υποκειμενικής συνείδησης τήν όποια διαμορφώνουν οι πολυσχιδείς και διαπλεκόμενες νοητικές διαδρομές πού συνθέτουν τό προσωπικό ύφος του κάθε ανθρώπου, όταν αντιμετωπίζει μιá συγκεκριμένη συγκυρία. Από αυτή τή μοναδικότητα πηγάζει μιá συνεχής άβεβαιότητα πού εμποδίζει τήν πραγμάτωση ενός παραγωγικού ιδανικού προτύπου τό όποιο όμως δέν είναι αναγκαίο ως προοπτική. Προτείνω προσανατολισμό σέ σειρές από στοχαστικά πρότυπα πού διασυνδέονται και συγκροτούν ποικίλης έμβέλειας και στόχευσης εξηγητικές γενικεύσεις σέ συνδυασμό μέ

μιá ευρύτερη έκδοχή υλικότητας σέ ένα διεπιπεδικό, πολυμορφικό πλαίσιο πού θά μπορεί νά περιέχει εκτός από τίς συμβατικές μορφές ύλης και όσα μορφώματα θεωρούνται προϊόντα της, μέ έγγενή ιδιότητα νά επαναπροσδιορίζεται στό διηνεκές.

Ό **Άνδρέας Παπανικολάου** συνοψίζοντας τό ήλεκτρονικό συμπόσιο ανέφερε:

Πρώτον, φαίνεται πώς όλοι οι συμποσιαστές συμφωνούν στό ότι δέν υπάρχει πρότυπο περί ου ό λόγος, αν και κάποιοι διατείνονται ότι θά προκύψει άργά ή γρήγορα, πράγμα πού σημαίνει ότι οι σχετικές έξαγγελίες τών νευροεπιστημόνων δέον νά προσεγγίζονται μέ τήν ίδια κριτική στάση πού αντιμετωπίζονται αυτές τών θεολόγων. Διαφορετικά μεροληπτούμε και δείχνουμε λογική άσυνέπεια ή όποια στήν έπιστήμη είναι άνάλογη του άμαρτήματος στή θεολογία. Δεύτερον, κάποιοι υποστηρίζουν πώς δέν χρειαζόμαστε παραγωγικό πρότυπο γιά νά στηρίξουμε ή νά δικαιώσουμε τήν πεποίθησή μας ότι ό έγκεφαλος παράγει ψυχισμό, στήν όποια περίπτωση πάλι διερωτώμαι: τότε πού νά τή στηρίξουμε, δεδομένου ότι ως έπιστήμονες δέν μπορούμε νά επικαλεστούμε τό «πίστευε και μή έρεύνα». Άλλοι, τέλος, υποστηρίζουν, γιά διαφορετικούς λόγους ό καθένας, ότι είναι φύσει άδύνατο νά προκύψει τό έν λόγω πρότυπο και συμφωνά. Οι λόγοι στους όποιους βασίζεται αυτή ή συμφωνία και έναλλακτικές προτάσεις γιά τή δόμηση τέτοιου προτύπου παρουσιάζονται στή διεύθυνση:

[www.uth.tmc.edu/clinicalneuro/symposium](http://www.uth.tmc.edu/clinicalneuro/symposium)

**Η**  
**ΕΠΟΧΗ**  
**της ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ**

ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙΣ  
ΝΑ ΔΙΑΚΡΙΝΕΙΣ  
ΤΙΣ ΕΠΟΧΕΣ  
ΠΙΑ...

ΕΧΟΥΝ  
ΕΝΘΕΙ  
ΣΕ  
ΜΙΑ!

**Η ΕΠΟΧΗ**  
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΜΟΧΗΝΟΤΙΚΗ ΑΝΑΡΧΙΑ ΤΗ ΤΟ ΣΟΚΙΑΙΣΜΟ

εβδομαδιαία εφημερίδα  
της Ανανεωτικής αριστεράς

# ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΕΣ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Λόγος παραμυθητικός προς τόν άλβανό μαθητή Όδυσσέα Τσενάι<sup>1</sup>

της Έλένης Κωβαίου



«Ό Άλλάχ μοίρασε τόν κόσμο σέ δύο μέρη. Στους μουσουλμάνους έδωσε τή γή, στους άπίστους τή θάλασσα». Η τουρκική αυτή παροιμία πού μνημονεύεται από τόν Ιούλιο Κούρτιο (Julius Curtius)<sup>2</sup> και έπαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιο από τόν γνωστότερό μας Κάρλ Μέντελσον Μπαρτόλντυ (Karl Mendelssohn Bartoldy),<sup>3</sup> δύο Γερμανούς ιστορικούς του 19ου αιώνα, στίς ιστορίες τους για τήν Έλληνική Έπανάσταση, μάς επιτρέπει νά διαισθανθούμε τήν ιδιαιτερότητα του νησιωτικού έλληνικού χώρου για τόν Γερμανό της εποχής. Άν ή κλασική Ελλάδα, ή γή τών όνειρων του δηώθηκε από τούς Τούρκους και από όσες άλλες βαρβαρικές όρδες, τό Άρχιπέλαγος, άπροσπέλαστο έξαιτίας του φυσικού έμποδίου πού συνιστούσε ή θάλασσα, άποτελούσε στό μυαλό της φιλελληνικής γερμανικής διανόησης τό καταφύγιο της ελληνικής έλευθερίας, τό χώρο στον όποιο διαφυλάχθηκε άμόλυντη ή ελληνική συνέχεια, ό ελληνικός έθνισμός. Έτσι οι Έλληνες τών νησιών ήταν οι καθαροί Έλληνες έναντι τών άλλων, τών συμμίκτων. Μέ τά λόγια του Γερβίνου (G. Gervinus), ενός τρίτου ιστορικού της Έπανάστασης:

«Είς τόν κριτικόν παρατηρητήν δέν διαφεύγει βεβαίως ή διαφορά, ήτις ύπάρχει μεταξύ της καθαρωτέρας φυλής επί τινων νήσων και τών συμμίκτων της Στερεάς κατοίκων».<sup>4</sup>

Τά κατορθώματα του ελληνικού στόλου ένίσχυαν στό μυαλό της γερμανικής λογιωσύνης τή φυλετική καθαρότητα τών νησιωτών στό βαθμό πού τούς επέτρεπαν νά πλέκουν «έγκυρότερους» παραλληλισμούς ανάμεσα στίς σύγχρονες νίκες του ελληνικού στόλου και τίς αντίστοιχες της αρχαιότητας:

«Η θάλασσα ήν τό στοιχείον έφ' ό ήδύναντο

1. Τό κείμενο αυτό άποτελεί μία πιό ολοκληρωμένη μορφή εισήγησης πού παρουσίασα στό Β' Ευρωπαϊκό συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, Μάιος 2002, και πού δέν έστειλα νά καταχωρηθεί στα πρακτικά του, μία και τότε δέν είχα σχηματίσει σαφή εικόνα για τίς άπόψεις του Φρειδερίκου Θήρσιου στό θέμα πού πραγματεύομαι. Χωρίς νά μπορώ νά ύποστηρίξω πώς σήμερα πού παραδίδω τό κείμενο για δημοσίευση, έχω διευκρινίσει ό,τι τότε μέ άπασχολούσε, έπισπεύδω έντούτοις τήν δημοσίευσή του, μήπως και μπορέσω νά προδιαθέσω τή Νέα Μηχανιώνα νά επιτρέψει στον Άλβανό μαθητή νά παρελάσει μέ τήν ελληνική σημαία στα χέρια του τήν έπόμενη έθνική μας έορτή, τήν 25η Μαρτίου.

2. Julius Curtius, *Geschichte der Neu-Griechen von der Eroberung Konstantinopels bis auf die neuesten Zeiten*, τ. Γ', Λιψία 1827-1830, 79.

3. Κατά λέξη στήν ελληνική μετάφραση του Κ. Mendelssohn Bartoldy σημειώνεται: «Ό θεός έδωκε τήν γήν εις τούς Μοσλήμ, άλλ' άφηκε τήν θάλασσαν εις τούς άπίστους». Βλ. Karl - Mendelssohn Bartoldy, *Ιστορία της Έλληνικής Έπαναστάσεως. Μετάφρασις Η. Ι. Οικονομοπούλου*, τ. Α', Άθήνα 1894, 345. Η ίδια παροιμία μνημονεύεται και από τόν Χάινριχ Θήρσιο (Heinrich Thiersch), τό γιό του Ειρηναίου, στή δική του, κατά πολύ μεταγενέστερη, έκδοχή της Έλληνικής Έπαναστάσεως: «Οί Έλληνες όμως έπλεονέκτον κατά τουτο, ότι ούδέποτε οι Τούρκοι άνεδείχθησαν έμπειροι θαλασσοπόροι, και όπως οι Άραβες δογματίζουσι: "Ό θεός παρεχώρησε τήν Ήπειρον εις τόν Μοσλήμν, εις δέ τούς άπίστους άφηκε τήν θάλασσαν"». Στο Heinrich Thiersch, *Συνοπτική Ιστορία της Έλληνικής Έπαναστάσεως* (Έκ του Γερμανικού) υπό Νικολάου Β. Βωτυρά, Άθήνα 1879, 30. Πρωτότυπος τίτλος: *Heinrich Thiersch, Griechenlands Schicksale, vom Anfang des Befreiungs-Krieges bis auf die gegenwärtige Krisis, in kurzer Uebersicht dargestellt*, Φραγκφούρτη 1863.





νά ἀγωνισθῶσι ἐπὶ μακρὸν οἱ Ἕλληνες καὶ τὰ ξύλινα τείχη ἐμελλον νά ἀποβῶσι πάλιν, ὅπως ἐπὶ τῶν περσικῶν, τό σωτήριον ἐθνικόν μέσον».<sup>5</sup>

Ἄλλὰ καὶ ἡ δημοσιοποίηση πλήθους διεκτραγωδησῶν ἀπὸ τῆς ἀρνητικῆς ἐμπειρίας τῶν γερμανῶν φιλελλήνων ἐθελοντῶν, πού ἐρχονταν στήν Ἑλλάδα, γιά νά ἐνισχύσουν τόν ἐλληνικό στρατό ξηρᾶς, ἐπέτεινε στίς γερμανικές συνειδήσεις τό χάσμα ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες τῆς στεριᾶς καί τοὺς νησιώτες. Ὁ Κρίστιαν Μύλλερ (Christian Müller), αὐτός πού τό 1827 θά μεταφράσει στά γερμανικά τὰ *Μαθήματα γιά τήν νεοελληνική λογοτεχνία*, τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ, ἔγραφε ἴσως πρὸς τόν ἐκδότη Μπρόκχαους (Brockhaus) τόν Ἰούλιο τοῦ 1821:

«Τὴν ἀχρειότητα καὶ τὴν ἀναξιοπρέπεια τοῦ μωραϊτικοῦ στρατοῦ τὴν εἶδα στήν Καλαμάτα καί μοῦ τὴ διαπίστωσαν καί ἄλλοι γινώστες τοῦ πράγματος. Θά μοῦ ἔκανε πόνον νά ἐπανέλθω ἐδῶ πάνω στό ζήτημα αὐτό... Μέ αὐτούς τοὺς Μωραῖτες καί μέ αὐτὴ τὴ διεξαγωγή τοῦ πολέμου στό Μωριά δέν πρέπει μέ κανέναν τρόπο νά συγχέονται τὰ γειτονικά νησιά, δηλαδή οἱ Σπέτσες καί ἡ Ὑδρα. Κύριοι τοῦ πολέμου στή θάλασσα εἶναι οἱ Ἕλληνες. Αὐτὰ τὰ δύο νησιά ἔχουν μιά

σχετικῶς σημαντικὴ ναυτικὴ δύναμη, πού ἐμφορεῖται ἀπὸ πολεμικό πνεῦμα, ἔχουν ἤδη συλλάβει πολλὰ τούρκικα πολεμικά καί ἐμπορικά καράβια καί καθημερινῶς κάνουν προόδους. Οἱ Ὑδραῖοι καί οἱ Σπετσιῶτες ἔχουν ἀπὸ πολὺν καιρὸ ἀποκτήσει τὴ φήμη τῶν καλυτέρων καί ἀνδρειότερων ναυτικῶν τῆς Ἑλλάδος... Αὐτὰ τὰ γενναῖα, ἀλλὰ πολὺ μεμονωμένα χαρακτηριστικά κάνουν πολὺ καλὸ κοντά σέ μιά χώρα ὅπως ὁ Μωριάς, πού ἔχει τόσο ξεπέσει ἀπὸ τὸ ὕψος του καί ἀπὸ τὴ δύναμή του. Ἡ ἀρχαιότητα δέν συγκαταλέγει ἀνάμεσα στοὺς ἀνδρείους τῆς τοῦς Ὑδραῖους καί τοὺς Σπετσιῶτες. Ἡ νεώτερη ἐποχὴ τοὺς ἀνύψωσε, ὅπως κατήντησε τοὺς ἀνδρες τῆς Λακωνικῆς, τῆς Μεσσηνίας καί τῆς Ἀργολιδοκορινθίας σέ ληστές καί τοὺς ἐπῆρε κάθε ἀντρεία καί κάθε αἰ-

4. G. Gervinus, *Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1864-1865, 111.

5. Karl Mendelssohn Bartoldy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1453 Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*. Μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Ἀγγέλου Βλάχου, τ. Α', Ἀθήνα 1873, 282.

σθημα τιμής απέναντι σέ ένα θαρραλέο έχθρο.

Αυτή είναι ή πορεία τής παγκόσμιας ιστορίας!».<sup>6</sup>

Ανάμεσα στά νησιά του Αρχιπελάγους ή Ύδρα ήταν αυτή πού συγκέντρωνε τήν προσοχή τών Γερμανών λογίων, αποτελώντας τό πρότυπο παράδειγμα, ένα πρότυπο κωμικοτραγικό, άφου έμελλε νά διαψεύσει οικτρά όλο τό ιδεολόγημα περί καθαρότητας τής έλληνικής φυλής πού πάνω της αυτός ό κόσμος είχε εναποθέσει.

Η προβολή τής Ύδρας στην Ευρώπη είχε ξεκινήσει πολύ πριν τήν Έπανάσταση. Δέν ήταν όμως Γερμανοί εκείνοι πού διέδιδαν τίς πρώτες πληροφορίες και έθεταν τό ύλικό τής μυθοποίησης. Πολύτιμο όδηγό, για νά ανακαλύψουμε ποιές ήταν οι πηγές πού γαλούχησαν τή φαντασίωση τής γερμανικής λογιούνης από τόν 18ο αιώνα και μετά, καθώς και όσες αντίθετα τήν διέβαλλαν, αποτελεί τό σημαντικό σύγγραμμα του φιλέλληνα Κάρλ Ίκεν (Karl Iken), *Λευκοθέα*, τό όποιο, εκτός τών άλλων, διασώζει και χαρτογραφεί τό πολύτιμο ψυχογράφημα του συγκεκριμένου Φιλέλληνα απέναντι στις πηγές του.<sup>7</sup>

Πρώτος ό άγγλος αρχαιολόγος Ρίτσαρντ Τσάντλερ (Richard Chandler), τό έργο του όποιου, *Ταξίδια στην Ελλάδα*,<sup>8</sup> μεταφραζόταν και κυκλοφορούσε στα 1777, ένα χρόνο μόλις από τήν άγγλική του έκδοση, και στα γερμανικά,<sup>9</sup> μετέφερε παραστατικά στους διψασμένους για Ελλάδα Γερμανούς τήν έμπειρία νά διασχίζεις τό Αίγαίο μέ ύδραϊκό πλοίο. Οι πληροφορίες του πώς οι Ύδραϊοι ήταν οι καλύτεροι ναυτικοί και πώς τό νησί διέθετε στόλο 120 πλοίων, πολλά από τά όποια έφεραν πολεμικό όπλισμό καλύτερο από αντίστοιχα βρετανικά, δέν ήταν άδιάφορες για τόν γερμανό άναγνώστη. Τό συγκλονιστικότερο όμως γι' αυτόν, τόν ως επί τό πλείστον κατ' οίκον περιηγητή,<sup>10</sup> ήταν πώς εδω έπληροφορείτο γι' αυτήν τήν ιδιότυπη έλευθερία, πού εν έτει 1765 απολάμβαναν οι κάτοικοι αυτού του άγονου τόπου: «Μας έδειξαν τό νησί τους και μας μίλησαν για τήν έλευθερία πού εκεί απολαμβάνουν» παραθέτει από τόν Τσάντλερ ό Ίκεν στη *Λευκοθέα* του και ακόμα: «ανάμεσα στους Ύδραϊους δέν ζει κανένας Τούρκος και στις εκκλησίες τους έχουν τό δικαίωμα νά χρησιμοποιούν άνενόχλητοι καμπάνες».<sup>11</sup>

Μετά τόν έγγλέζο περιηγητή σημαντικές ήταν οι πληροφορίες πού παρέδιδε για τούς Ύδραϊους, ή κορυφή τής ελληνικής διάνοησης, ό Αδαμάντιος Κοραής. Στο έργο του *Υπόμνημα περί τής παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*,<sup>12</sup> ό Έλληνας λόγιος ύπεδείκνυε ως μοναδικό συντελεστή στην πρόοδο τής πατρίδας του μία άκμαία ελληνική έμπορική άστική τάξη, άπαρτιζόμενη -άποκλειστικά, άρα περιοριστικά- από νησιώτες ναυτικούς. Αυτό πού τόνιζε ό Κοραής σ' αυτήν τήν πρώτη διακήρυξη του ελληνικού έθνισμού,<sup>13</sup> ήταν βεβαίως ή ελληνικότητα του ναυτικού στόλου τών νησιών:

«Όπωσδήποτε δέ και αν έχη τό πράγμα, τό παρόν ναυτικό τών νήσων είναι ελληνικόν, και

από του πλοιάρχου μέχρι του ύπηρετου άπαν τό πλήρωμα σύγκειται εξ Έλλήνων».<sup>14</sup>

Και φυσικά δέν παρέλειπε, για νά στηρίξει τή «νέα δραστηριότητα ψυχής», πού έβλεπε νά συνεπαίρνει τό έθνος του, ν' αναφερθεί διεξοδικότατα στους Ύδραϊους, μία και αυτοί αποτελούσαν τήν «πρώτην τάξιν μεταξύ τών νησιωτών».<sup>15</sup> Ο σοφός Κοραής στο *Υπόμνημα*

6. Τάσος Βουρνάς, «Έντυπώσεις Γερμανού δημοσιογράφου από τόν επαναστατημένο Μοριά (1821). Ο Κρίστιαν Μύλλερ και οι ανταποκρίσεις του στη Γερμανική Έφημερίδα Allgemeine Zeitung», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (1961), 263. Τό ίδιο άποσπασμα και στο Γ. Λάϊος, Άνέκδοτες έπιστολές και έγγραφα του 1821. Ιστορικά δοκουμενά από τά αυστριακά αρχεία, Άθήνα 1958, 174-175. Καταγράφω τήν παραπομπή και τήν όρθογραφία του Γ. Λαΐου.

7. Karl Iken, *Leukothea Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neuen Griechenlands*, τ. Α', Λιψία 1825, 17-47.

8. Richard Chandler, *Travels in Greece or Account of a Tour made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Όξφόρδη 1776, 5-6.

9. Richard Chandler, *Reisen in Griechenland unternommen auf der Kosten der Gesellschaft der Dilletanti. Übersetzt von Heinrich Christian Boie*, Λιψία 1778. Για τό πόσο διαβάστηκε τό βιβλίο αυτό από τίς κορυφές τής γερμανικής διάνοησης και τό πόσο συνετέλεσε στην γέννηση μιας περιρρέουσας νοσταλγίας για τήν κλασική κυρίως Ελλάδα πβ. τό βιβλίο του Walter Rehm, *Griechentum und Goethezeit. Geschichte eines Glaubens*, Μόναχο 1952, 3.

10. Οι Γερμανοί, εν αντιθέσει μέ τούς Άγγλους και τούς Γάλλους, άργησαν νά περιηγηθούν τόν ελληνικό χώρο και νά τόν ανακαλύψουν μέ τά ίδια τους τά μάτια. Πολύ συχνά ή κλασική τους παιδεία τούς ώθούσε σέ φαντασιακά άποτήματα, τά όποια καταγράφηκαν κατά κόρον στα φιλελληνικά τους έργα. Η φαντασίωσή τους για τούς νησιώτες και ιδιαίτερα τούς Ύδραϊους δέν είναι ή πιό τραγελαφική, αλλά είναι ή μόνη πού, όπως διαπίστωσα, παρουσιάζονται μέ τέτοια συχνότητα.

11. Carl Iken, *Leukothea*, ό.π., τ. Α', 23.

12. Α. Κοραής, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'Homme, le 16 Nivose, an IX (6 Janvier 1803)*, Παρίσι 1803. Τά άποσπάσματα πού εδω παρατίθενται είναι παρμένα από τήν ελληνική μετάφραση: Α. Κοραής, *Υπόμνημα περί τής παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι. Συνταχθέν μέν γαλλιστί και άναγνωσθέν επί τήν Έταιρίαν τών Ανθρωποτηρητών, τή 16 Νιφετώδους εν έτει ΙΑ' (Τή 6η Ίανουαρίου 1803)*, Άθήνα 1853.

13. Jean Plumyene, *Les nations romantiques. Histoire du nationalisme. Le XIX siècle*, Παρίσι 1979, 161.

14. Α. Κοραής, *Υπόμνημα*, ό.π., 25.

15. Στο ίδιο, 26-27: «Μεταξύ τών νησιωτών τούτων τών έχόντων πλοία, οι κάτοικοι τής νήσου Ύδρας, περί τών όποιων άνωτέρω ειρηται, είναι άξιοι ιδιαίτερας μνείας, ου μόνον διότι κατέχουσι τήν πρώτην τάξιν μεταξύ τών νησιωτών, αλλά και διότι παρέχουσιν εις τόν παρατηρητήν

του προμοδοτοῦσε κυρίως τὴν ιδιαίτερη πατρίδα του τὴ Χίο, τὸ φωτισμένο νησί. Ὅμως ὅσο κι ἂν ἀρεσκόταν νὰ καλλιεργεῖ διακριτικές συγγένειες ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία Χίο, γενέτειρα τοῦ Ὀμήρου καὶ τὴ σύγχρονη, τὴ δική του πατρίδα, γιὰ ἀρκετές ἀπὸ τίς γερμανικές συνειδήσεις ἡ Χίος ἦταν τὸ νησί τῆς ὑποταγῆς. Αὐτὸ πού γοήτευε ἦταν ἡ ἐλεύθερη καὶ φίλεργος Ὑδρα.

Ὅμως πῶς προέκυπταν αὐτοὶ οἱ Ὑδραῖοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Πανσανίας, ὁ Μπαϊντεκερ (Baedeker) τῆς ἀρχαίας ἀλλὰ καὶ τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας, ἀνέφερε ἐλάχιστα καὶ σίγουρα ὄχι τόσα, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς ἡ φήμη τοῦ νησιοῦ στὴ σύγχρονη Εὐρώπη; Ὁ Κοραῆς καὶ πάλι στὸ Ὑπόμνημα, ὑπεραμνόνταν τῆς ἐλληνικότητάς τους. Ἀποσιωπώντας τυχόν ὑπόνοιες γιὰ ἐποικισμό ἀλλοφύλων στὸ ἄγονο καὶ βραχῶδες νησί, ὑποστήριζε πῶς Πελοποννήσιοι κυνηγημένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἶχαν καταφύγει σ' αὐτὸ καὶ εἶχαν ἐνισχύσει τὸ σφρίγος τοῦ ντόπιου αὐτόχθονου ὑδραϊκού στοιχείου πού φιλεύσπλαχνα τοὺς εἶχε μεταφέρει στὸ νησί μὲ τὰ πλοῖα του. Πουθενὰ δὲν γινόταν λόγος γιὰ ἐποικισμό Ἀλδανῶν.<sup>16</sup>

Ἐνας ἀκόμα ξένος, ὁ γάλλος ζωγράφος Α. Λ. Καστελάν (Α. L. Castellan), ὁ ὁποῖος στὰ 1807 εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν Ὑδρα, ἂν καὶ εἶχε λιθοβοληθεῖ ἀπὸ ἓνα τσοῦρμιο μικροῦς Ὑδραῖους, ἔμεινε ἐντούτοις γοητευμένος ἀπὸ τὴν εὐμάρεια τοῦ ἄγονου τόπου πού τὸν κατοικοῦσαν ἐλεύθεροι, ἀγέρωχοι, ἐργατικοὶ καὶ νοήμονες Ἑλληνες. Αὐτὸς συναινοῦσε καὶ ἐπαύξανε τὰ ὅσα ἔλεγε ὁ Κοραῆς, τοῦ ὁποῖου ἄλλωστε τὸ ἀπόσπασμα γιὰ τοὺς Ὑδραῖους τὸ ἐνωμάτωσε αὐτούσιο μέσα στὸ περιηγητικό του ἔργο.<sup>17</sup> Τὸ ἔργο τοῦ Καστελάν μεταφραζόταν τὸ 1809 γερμανικά εἰς διπλοῦν<sup>18</sup> καὶ ἔτσι οἱ Γερμανοὶ πληροφοροῦνταν καὶ στὴ γλώσσα τους πῶς μέσα στὴ χαμέρπεια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σ' ἓναν ἄγονο βράχο τοῦ Αἰγαίου, εἶχε διασωθεῖ τὸ κῦτταρο τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱκμάδας:

«Ἡ νῆσος Ὑδρα εἶναι αὐτὴ πού ὑπερτερεῖ σὲ σύγκριση μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἐλληνικά νησιά, ἐπειδὴ ἐάν στὰ ἄλλα συναντᾶμε ἓναν λαὸ ἀποκαμωμένο, πού βρίσκεται χαμερπῆς ὑπὸ τὸν ξένο ζυγὸ, φτωχὸς σὲ μιὰ πλούσια χώρα, ἠττοπαθῆς καὶ ἀρρωστιαρῆς, ἐνῶ τὸ κλίμα εἶναι βάλασμο, στὴν Ὑδρα, ἀντίθετα, συναντᾶ κανεὶς τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικό χαρακτήρα σὲ ὅλη του τὴν ἐνέργεια. Οἱ Ὑδραῖοι εἶναι ὑγιεῖς, δυνατοί, χαρούμενοι καὶ ἐργατικοί. Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴν ἀπέναντι στεριά, οἱ Ὑδραῖοι δίνουν σὲ μᾶς τὴν πιὸ εὐγλωττη ἀπόδειξη τῆς ἐπίδρασης τῆς ἐξουσίας στὰ ἦθη καὶ στὴν εὐτυχία τῶν λαῶν. Ὁ Ὑδραῖος γνωρίζει πῶς ἐργάζεται γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἡ πατρίδα του εἶναι ἓνας σίγουρος ἐλεύθερος τόπος καὶ δὲν φοβάται πῶς θὰ τοῦ διαταράξει κανεὶς τὸ δικαίωμά του νὰ ἀπολαμβάνει τὰ ἀγαθὰ πού μὲ τὴν βιομηχανία του ἔχει ἀποκτήσει. Τὸ ἴδιο τὸ νησί εἶναι ἓνας ἄγονος βράχος πάνω στὸν ὁποῖο

μάταια θὰ ἀναζητήσει κανεὶς κήπους καὶ δάση καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα ποταμάκι. Παρ' ὅλα αὐτὰ συναντᾶ κανεὶς ἐδῶ καὶ μάλιστα μὲ ἐκπληξη, ἓναν νοήμονα, δραστήριο καὶ πραγματικά εὐτυχισμένο λαό. Ὁ φιλάργυρος, ἀπαθῆς Τούρκος πεθαίνει ἀπὸ ἄνοια καὶ στέρηση μέσα στοὺς θησαυροὺς τῆς φύσης, ὁ ἐλεύθερος Ἑλληνας ἀντίθετα μεταμορφώνει τὸ γυμνὸ δρόχο του σὲ πλούσιο θησαυροφυλάκιο».<sup>19</sup>

Τὰ λαμπρὰ κατορθώματα τοῦ ἐλληνικοῦ στόλου στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ἦρθαν νὰ ἐπαληθεύσουν καὶ νὰ ἐνεργοποιήσουν στὸ σύνολό τους ὅλες αὐτές τίς μυθικές πληροφορίες πού εἶχαν καταθέσει πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως οἱ μὴ γερμανοὶ συγγραφεῖς.

Τὸ 1822 τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ μεταφραζόταν ὀλόκληρο ἀπὸ τὸν Ἴκεν, μὲ τὸν σημασιολογικὰ φορτισμένο τίτλο *Hellenion*.<sup>20</sup> Ἄν ὁ Κοραῆς εὐνοοῦσε τοὺς Χιῶτες χαρακτηρίζοντάς τους Γάλλους τῆς Ἀνατολῆς,<sup>21</sup> ὁ Ἴκεν σὲ σημειώσή του ὑποστήριζε πῶς οἱ

λεπτομερείας περὶ τῶν κανονισμῶν τοῦ ναυτικοῦ των, περὶ τῆς διαίτης των καὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν κυβερνῶνται ἢ κατὰ τοὺς διάπλους αὐτῶν, ἢ καὶ ἐν τῇ νήσῳ αὐτῇ, τοσοῦτον μᾶλλον ἀξιολόγους, ὅσον οἱ νησιῶται οὗτοι εὐρίσκονται εἰσέτι εἰς βαθείαν ἀμάθειαν, καίτοι καταβάλλοντες πρὸ πολλοῦ πᾶσαν σπουδὴν, ἵνα ἀπαλλαγῶσιν αὐτῆς».

16. Στὸ ἴδιο, 27-28: «Ὅτε δὲ οἱ Τούρκοι ἀνεκτῆσαν τὴν Πελοπόννησον ἐγκαταλειφθεῖσαν ὑπὸ τῶν Ρώσων, τὸ πλεῖστον τῶν κατοίκων τοῦ δυστυχούς τούτου τόπου, διὰ νὰ ὑπεκφύγη τὴν ἐκδίκησίν των, ἐξέλιπε τάχιστα τὰς ἐστίας του, καὶ ἐζήτησε τὴν σωτηρίαν εἰς τὴν μετανάστευσιν, καταφυγόντες ὅπου αἱ περιστάσεις, καὶ ἡ γεωγραφικὴ θέσις ἐπέτρεπον εἰς ἕκαστον ἄσυλον νὰ καταφύγη καὶ ἡ Ὑδρα ἐγένετο ἄσυλον, ἐνθα μέγιστον μέρος τῶν Πελοποννησιῶν κατέφυγον μετὰ τῶν οικογενειῶν αὐτῶν καὶ τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν θεβιασμένοι νὰ ἐγκαταλείψωσιν εἰς τοὺς Τούρκους. Οἱ δὲ νέοι οὗτοι ἄποικοι μετακομισθέντες ἀπὸ γῆς, ἤτις παρήγε πάντα, εἰς πέτραν, διὰ νὰ εἴπωμεν οὕτως, κεκαλυμμένην ἀπὸ ἐρείκας, εἶδον ὅτι μόνος πόρος ἦτον εἰς αὐτοὺς τὸ ἐμπόριον, καὶ ἐδόθησαν εἰς τοῦτον τοσοῦτον προθυμότερον, καθ' ὅσον εὐρίσκοντο μεταξύ ἐμπειροτάτων ναυτῶν...».

17. Α. L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cerigo, Hydra et Zante*, τ. Α', Παρίσι 1808, 96-105.

18. Α. L. Castellan, *Briefe über Morea und die Inseln Cerigo, Hydra und Zante*. Aus dem Französischen von Ch. Weyland, Βερολίνο 1809 καὶ σὲ δευτέρη μετάφραση: Α. L. Castellan's *Briefe über Morea und die Inseln Cerigo, Hydra*. Aus dem Französischen, Βαϊμάρη 1809. Τὰ παραθέματα τοῦ Ἴκεν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Βερολίνου.

19. Α. L. Castellan, *Lettres*, ὁ.π., 93-94 καὶ 95-96 καὶ τὰ ἴδια στὴν γερμανικὴ μετάφραση Α. L. Castellan, *Briefe*, ὁ.π., 82-83, καὶ 84-85.

20. Carl Ludwig Iken, *Hellenion. Über Cultur, Geschichte und Literatur der Neugriechen*, Λιψία 1822.

21. Στὸ ἴδιο, 156.

Ἵδραῖοι ἦσαν οἱ Ἑγγλέζοι τῆς Ἀνατολῆς καί ἡ Ἵδρα τὸ Πόρταμουθ καί ἡ Τουλόν συγχρόνως.

Ὅ,τι συνόψιζε γι' αὐτόν καί τοὺς συμπατριῶτες του ἡ Ἵδρα, τὸ διατύπωνε ὁ ἴδιος λόγιος λίγο ἀργότερα στὴ *Λευκοθέα* του, μὲ μιά ρομαντικὴ κορωνίδα:

«Οἱ κραταιοὶ καὶ ἔνδοξοι κάτοικοι αὐτῆς τῆς μικρῆς καὶ βραχῶδους νήσου θαυμάζονται δίκαια στήν ταραγμένη ἀπὸ τὸν πόλεμο ἐποχὴ μας ὡς οἱ πῖο θαρραλέοι ἐν ζωῇ θαλασσοπόροι, καὶ πολλοὶ ἀρέσκονται νὰ τοὺς θεωροῦν τὸ ἄνθος τῶν Ἑλλήνων, τὴν κορωνίδα τῆς ἐμπόλεμης Ἑλλάδος, ἐπειδὴ φαίνεται πὼς εἶναι τὸ ἐπίκεντρο τῶν θαλάσσιων δρωμένων καὶ ἔχουν στήν πραγματικότητα τὸ γενικὸ πρόσταγμα μιά καὶ διοικοῦν τὰ πάντα. Συγχρόνως αὐτὸ τὸ νέο ἐρέθισμα εἶναι διπλά γοητευτικὸ γιὰ μᾶς τίς χῶρες τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Δύσης, γιατί σ' ἀλήθεια ἡ Ἵδρα ξεπρόβαλλε ἀπὸ τῆ θάλασσα ἀναπάντεχα, σάν δευτέρη Ἀναδυομένη, μιά Ἀφροδίτη ὅμως ἀνοπλη».<sup>23</sup>

Τὸ ἄνθος τῶν Ἑλλήνων, τοὺς Ἵδραῖους, μυθοποιούσε καὶ ὁ Βίλχελμ Μύλλερ (Wilhelm Müller) μὲ τρία ποιήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τους.<sup>24</sup> Τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ «Ὁ μικρὸς Ἵδραῖος», διαπαιδαγωγημένος κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ρουσῶ, γινόταν τὸ κατεξοχὴν φιλελληνικὸ ποίημα,<sup>25</sup> ἐνῶ παράλληλα τὸ ἴδιο τὸ ποίημα ὑποδείκνυε τὸ πόσο καλὰ εἶχε καὶ ὁ ποιητὴς ἐντυφῆσει στὸ περιηγητικὸ ἔργο τοῦ Καστελάν.<sup>26</sup> Οἱ στίχοι πάντως πού συμπυκνώνουν σήμερα τὸν συμβολισμό πού ἀπηχοῦσε τὸ νησί γιὰ τὴ γερμανικὴ φαντασίωση, προέρχονται ἀπὸ ἕνα ἄλλο του ποίημα, τὴν «Ἵδρα»:

«Ψηλέ, ἀγέρωχε, ἀκλόνητε βράχε πού πάνω σου ἡ ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος ἀκουμπᾷ!

Καθὼς κοιτῶ τὴν κορυφογραμμὴ σου, τὸ αἷμα μου βράζει κι καρδιά μου σκιρτᾷ».<sup>27</sup>

Ὅμως τὸ ὄνειρο τῆς ἐλληνικότητας τῆς Ἵδρας ἔμελλε νὰ ὑποσκαφεῖ γιὰ τίς γερμανικὲς συνειδήσεις ἀπὸ τίς ἴδιες τίς πηγές πού τὸ ὑπέβαλλαν, τοὺς ξένους περιηγητές. «Δέν μπορῶ νὰ ἀποκρύψω», ἐκμυστηρεύεται ὁ Ἴκεν στὴ *Λευκοθέα* του,

«πὼς μιά ἀξιοπερίεργη πληροφορία ἐνός πολὺ μορφωμένου Ἑγγλέζου μὲ τὸ ὄνομα Γ. Μ. Λήκ (William Martin Leak), ἦρθε νὰ μοῦ καταστρέψει ξαφνικά τὸ ὠραῖο μου ὄνειρο καὶ ὅπως στὸν Δόν Κάρλο τοῦ Σίλλερ μὲ γκρέμισε ἀπὸ τὸν ἔβδομο οὐρανό. Ὅμως δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἐδῶ καλούμαστε νὰ ἐγκαταλείψουμε ὅ,τι μᾶς συνέπαιρνε. Ἐν συντομία, ὁ Βρετανὸς ὑποστηρίζει πὼς οἱ Ἵδραῖοι δέν εἶναι Ἕλληνες, μὰ Ἀλβανοί!».<sup>28</sup>

Συντετριμμένος ὁ Ἴκεν, προσπαθώντας νὰ συντάξει τὸν δικὸ του ἀντίλογο, προέβαλε ὡς βασικὸ ἀντεπιχείρημα τὴν ἀρχέγονη ἐλληνικὴ ναυτικὴ ἰδιοφυΐα:

«Κάτι τέτοιο ἄλλωστε ἀποδυναμώνεται, γιατί καθ' ὅσον γνωρίζω οἱ Ἀλβανοὶ πουθενά δέν ἔδειξαν πὼς εἶναι προικισμένοι ναυτικοί. Ἀντίθετα αὐτὴ ἡ ἐπιδεξιότητα συνόδευε σχεδόν ἀποκλειστι-

κά τοὺς γνήσιους ἐθνικά Ἕλληνες, ὡς ταλέντο πού δέν μαθαίνεται, μὰ πού τὸ ἔχει κανεὶς ἐκ γενετῆς».<sup>29</sup>

22. Κατὰ λέξη μεταφράζοντας: «Στὴ σ. 156 μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορά ἡ νῆσος Ἵδρα –τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἀποκαλέσουμε τὴν ἐλληνικὴ Ἑλγολάνδη (Helgoland). Τὸ νησί αὐτὸ εἶναι ἀπότομο καὶ βραχῶδες μὲ καλοχτισμένα σπίτια καὶ κατοικεῖται ἀπὸ καλλιεργημένους κατοίκους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους, ὡς γνωστὸν, συγκαταλέγονται οἱ πῖο ἐπιδέξιοι ναυτικοί... Ἐπειδὴ στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας ὀνομάζει τοὺς Χιῶτες Γάλλους τῆς Ἀνατολῆς, θὰ μπορούσε κανεὶς ἔτσι ἄνετα νὰ χαρακτηρίσει τοὺς Ἵδραῖους καλύτερα ὡς τοὺς Ἑγγλέζους τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν νῆσο Ἵδρα τὸ ἐλληνικὸ Πόρταμουθ, εἴτε τὴν Τουλόν. Δέν χρειάζεται νομίζω νὰ ἀναφερθεῖ πόσο δίκαια ἀπέκτησαν οἱ Ἵδραῖοι στὰ νεότερα χρόνια τὴ ναυτικὴ τους φήμη». Στὸ ἴδιο, 230.

23. Carl Iken, *Leukothea*, ὁ.π., τ. Α', 17-18.

24. Πρόκειται γιὰ τὰ ποιήματα «Der greise von Hydra», (μετ. Ὁ γέρος Ἵδραῖος), «Der kleine Hydriot», «Hydra». Βλ. Wilhelm Müller, *Gedichte Vollständige kritische Ausgabe mit Einleitung und Anmerkungen Besorgt von James Taft Hatfield*, Βερολίνο καὶ Λιψία 1906, 185, 195, 206-207 ἀντίστοιχα.

25. Robert Arnold, «Der deutsche Philhellenismus», *Euphorion Zeitschrift für Literaturgeschichte*. Zweites Ergänzungsheft, (1896), 120.

26. Τὴ εἰκόνα τοῦ μικροῦ Ἵδραῖου, ὁ ὁποῖος βουτώντας περισυλλέγει ἀπὸ τὸν βυθὸ τῆς θάλασσας τὸ νόμισμα πού τοῦ ἔριξε ὁ πατέρας του, ὁ Β. Μύλλερ τὴν ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Καστελάν, ὅπου καὶ σημειώνεται: «Οἱ Ἕλληνες, ἐξοικειωμένοι ἀπὸ πολὺ μικροὶ μὲ τὸ θαλάσσιο στοιχεῖο εἶναι στήν πλειοψηφία τους ἐξαιρετοὶ κολυμβητές. Ἀπὸ τὸ πῖο ψηλὸ σημεῖο τῶν καταρτιῶν βουτοῦν στὴ θάλασσα καὶ φθάνουν σὲ μεγάλο βάθος γιὰ νὰ μαζέψουν ἕνα νόμισμα πού κάποιος τοὺς ἔριξε». Βλ. A. L. Castellan, *Lettres*, ὁ.π., 17, καὶ *Briefe*, ὁ.π., 17.

27. «Hoher, steiler, fester Felsen, darauf Hellas Freiheit ruht!

Seh' ich deine Wolkengipfel, steigt mein Herz, und wallt mein Blut.»

Βλ. Wilhelm Müller, *Gedichte*, ὁ.π., 206.

28. Karl Iken, *Leukothea*, ὁ.π., τ. Α', 18.

29. Στὸ ἴδιο, 20. Ὁ ἴδιος ἐπίσης φιλέλληνας ἀλλοῦ, μεταφέροντας στὸ γερμανικὸ κοινὸ πληροφορίες πού τοῦ εἶχε καταθέσει ὁ Ἀλέξανδρος Νέγρης, ἕνας ἀπὸ τοὺς τέσσαρις ὄλους Ἕλληνες πού κατόρθωσε, ὅσο ζοῦσε, νὰ συναντήσει στήν πατρίδα του, τὴ Βρέμη, ἐξάγει καὶ πάλι τὴν ἀρχέγονη ναυτικὴ ἐπιδεξιότητα τῶν Ἑλλήνων: «Ὁ γιὸς ἐνός Ἕλληνα ἐμποροῦ ἀπὸ τὴν Πετρούπολη ἐφθασε, στήν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης, μὲ προτροπὴ τοῦ πατέρα του, στήν Ἵδρα, γιὰ νὰ συμμετάσχει στήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Ἐνῶ περιδιάβαζε μὲ μερικὸς φιλέλληνας καὶ Ἕλληνες ἀπὸ ἄλλες περιοχές, γιὰ πρώτη φορά τὸ λιμάνι τῆς Ἵδρας, θέλοντας νὰ δεῖ ἀπὸ κοντὰ τὰ ἐλληνικά καράβια, τὸν πλησίασε ἕνας πρόκριτος τοῦ νηιοῦ καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ ἐξετάσει προσεκτικὰ τὰ πλοῖα, μήπως καὶ βρεῖ κανένα ψεγάδι. Αὐτὸς ἀπάντησε πὼς δέν μπο-

Μέ αυτό καί ἄλλα ἐπιχειρήματα στά 1825 ὁ Ἴκεν παρέκαμπε τίς παρατηρήσεις τοῦ αὐτόπτη μάρτυρα Λήκ καί κατέληγε:

«Ἀπ' ὅλους τοὺς νεότερους κατοίκους τῆς Ἑλλάδας οἱ Ὑδραῖοι θεωροῦνται οἱ πιό Ἕλληνες καί σχεδόν πουθενά ἄλλου ἐκτός ἀπό ἐδῶ δέν γνωρίζω νά τίθεται ἐν ἀμφιβολῶ ἡ γνησιότητα τῆς ἐθνικότητάς τους, ἄλλωστε πουθενά ἄλλου δέν μνημονεύεται ἡ ἀλβανική τους καταγωγή».<sup>30</sup>

Γιά τή γερμανική φιλελληνική φαντασίωση, σέ μιὰ ἐποχή πού τὰ ναυτικά κατορθώματα τῶν Ἑλλήνων συνάρπαζαν τήν Εὐρώπη, τό στίγμα τοῦ Ὀδυσσεά ἦταν ἀδύνατο νά τό ἔχουν οἱ Ἀλβανοί, ἕνας λαός τῶν ὀρέων. Τήν πληροφορία τῶν περιηγητῶν, πῶς οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Ὑδρας ἦταν ἀλβανικῆς καταγωγῆς, προσπαθοῦσε νά ἀκυρώσει καί ὁ Ἰούλιος Κούρτιος στή μικρόσχημη ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης:

«Σέ μερικά παλαιότερα περιηγητικά κείμενα ὑποστηρίζεται πῶς οἱ κάτοικοι τῆς Ὑδρας ἔχουν ἀλβανική καταγωγή. Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι κατέφυγαν ἐδῶ θέλοντας νά ἀποφύγουν τοὺς Τούρκους πού τοὺς κυνηγοῦσαν. Ὅμως αὐτή ἡ πληροφορία φαίνεται ἐσφαλμένη».<sup>31</sup>

Γιά νά τήν διορθώσει στή συνέχεια μέ τήν ὑπόδειξη Κοραή, ἀποδεχόμενος κι' αὐτός πῶς κυνηγημένοι Πελοποννήσιοι κατέφυγαν στήν Ὑδρα.

Ἀπόθυμος νά δεχτεῖ πῶς οἱ Ὑδραῖοι εἶναι ἀλβανικῆς καταγωγῆς ἦταν καί ὁ νεοελληνιστής Θεόδωρος Κίντ (Theodor Kind), φίλος καί συνεργάτης τοῦ Ἴκεν. Στό ἔργο του *Συμβολή σέ μιὰ καλύτερη γνωριμία μέ τή νέα Ἑλλάδα ἀπό ἱστορικῆς, γεωγραφικῆς καί λογοτεχνικῆς ἀπόψεως*,<sup>32</sup> ὁ Κίντ ἀφιέρωνε ξεχωριστό, ἐκτεταμένο κεφάλαιο γιά τήν Ὑδρα, στό ὁποῖο πραγματευόταν καί τό ἐπίμαχο ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ὑδραίων. Σ' αὐτό προσπαθώντας ν' ἀναιρέσει τή ρητή θέση τοῦ Πουκβίλ (Pouqueville), ἀλλά καί κάποιου Ἑλληνα πληροφοριοδότη του, ἀνέφερε:

«Στόν Πουκβίλ, *Ταξίδι στήν Ἑλλάδα*, Τ.2, σ. 524, συναντᾶται σχετικά μέ αὐτό τό θέμα ἡ ἐξῆς σημείωση, παρ' ὅτι μόνο σάν ἀπλή ἀναφορά, χωρίς νά κατατίθεται κάποιο ἱστορικό τεκμήριο. Λέει λοιπόν αὐτός, πῶς ὁ Σουλτάνος Βαγιαζίτ πού νίκησε τοὺς Ἀλβανούς, ἀπαίτησε ἀπό αὐτούς νά ἐξισλαμιστοῦν. Ὅσοι θέλησαν νά παραμείνουν χριστιανοί βρῆκαν καταφύγιο ἄλλοι στά βουνά τῆς Ἠπείρου καί ἄλλοι στήν Πελοπόννησο καί ἐδῶ ὅμως κυνηγήθηκαν ἀπό τοὺς Τούρκους καί γι' αὐτό κατέφυγαν στά κοντινά νησιά τήν Ὑδρα, τίς Σπέτσες καί τ' ἄλλα ὅπου σήμερα, συμπληρώνει ὁ Πουκβίλ, ἀντικρίζουμε τίς ἀνθηρές ἀποικίες τους. Ἐπίσης ἕνας Ἕλληνας, ὁ ὁποῖος βρέθηκε στήν Ὑδρα, μοῦ εἶπε ὅτι δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς οἱ Ὑδραῖοι ἔχουν μιὰ ἀπώτερη καταγωγή ἀπό Ἀλβανούς, κάτι πού ἀποδεικνύεται καί ἀπό τό ὅτι μιλοῦν ἀρβανίτικα».<sup>33</sup>

Τήν στιγμή πού ὅλα ἔδειχναν πόσο ὀδυνηρά ἀπατη-

λή ἦταν ἡ ὠραία φαντασίωση, πῶς οἱ γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων, οἱ νέοι Θεμιστοκλεῖς, στή γειτονική μέ τή Σαλαμίνα Ὑδρα, εἶχαν μέ τὰ «ξύλινα τείχη» τους, γιά δεύτερη φορά, κατατροπώσει τοὺς Τούρκους, τοὺς νέους Μήδους, ὁ γερμανός φιλέλληνας Θεόδωρος Κίντ ἀπέφευγε παρ' ὅλες τίς ἐνδείξεις νά παραδεχτεῖ τό γεγονός ἀναμένοντας πιό ἐγκυρες γνωματεύσεις:

ροῦσε νά βρεῖ κάτι ιδιαίτερο. –Ὁραῖα, ἀπάντησε ἐκεῖνος. Αὐτό πιστεύω καί ἐγώ, δέν μπορέσατε νά βρεῖτε κάποιο ψεγάδι, γιατί πρόκειται γιά μιὰ ἐξαιρετική κατασκευή. Γνωρίζετε λοιπόν, πῶς οἱ Ἕλληνες ἔχουν φθάσει σέ αὐτό τό τόσο ὑψηλό ἐπίπεδο ναυπήγησης πλοίων χωρίς νά χρησιμοποιοῦν οὔτε χάρακα, οὔτε διαβήτη, οὔτε κανένα ἄλλο ἐργαλεῖο μόνο πελεκοῦν τό ξύλο μέ τὰ ἴδια τους τὰ χέρια καί κάνουν ὅλη τήν κατεργασία μέ τό μάτι. Καί παρ' ὅλα αὐτά ὅλοι οἱ ἄρμοι ταιριάζουν τόσο τέλεια μεταξύ τους, ὅλα τὰ μέρη ἐφαρμόζουν τόσο καλά, σάν νά ἀκολουθήθηκαν μαθηματικοί κανόνες, μέ μοιρογνωμόνιο καί χάρακα. Ἡ ναυπήγηση πλοίων εἶναι μιὰ τέχνη πού οἱ Ἕλληνες τήν κατέχουν ἐνστικτωδῶς, τήν ὁποία κληρονόμησαν ἀπό τήν φύση, εἴτε ἀπό τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους». Στή συνέχεια ὁ Ἴκεν, πού τόν ἐνδιέφερε ιδιαίτερα ἡ ναυπηγική τεχνολογία, –πρωτοεμφανίζεται ἄλλωστε στή γερμανική διδλογραφία στά 1817, μεταφράζοντας, μέ τήν μορφή ἐπιτομῆς, τό ἔργο τοῦ Robertson Buchanan, *A practical Treatise on propelling vessels by steam*, δίνοντας κυριολεκτική βαρύτητα στά λεγόμενα τοῦ Ἑλληνα πληροφοριοδότη του, προσπαθεῖ νά ἀναιρέσει ὅσα ἐξιστοροῦσε ὁ Πουκβίλ: «Μέ τὰ παραπάνω δέν συνάδουν, ὅσα ὁ περιηγητής Πουκβίλ ἰσχυρίζεται γιά τοὺς Ἕλληνες ναυτικούς, ὅτι δηλαδή ἀγοράζουν τὰ πλοῖα τους κυρίως στή Μασσαλία καί ὅτι προτιμοῦν ἀπό ὅλα τὰ ἄλλα τήν τέχνη τῶν γάλλων ναυπηγῶν. Βεβαίως αὐτό λέγεται γιά τοὺς Σπετσιαῖτες –«πῶς ἀγοράζουν τὰ πλοῖα τους ἀπό τή Μασσαλία καί πῶς προτιμοῦν ἀποκλειστικά τόν γαλλικό τρόπο κατασκευῆς» (Κεφ. 46 στό τέλος, σελ. 513 ἀπό τό ἔργο του *Ταξίδι στό Μοριά*. Αὐτό μπορεί νά σημαίνει ὅτι μερικά πλοῖα τῶν Ἑλλήνων ἔχουν γαλλική προέλευση, καί πῶς τὰ πλοῖα αὐτά ἐφθασαν στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν Προβηγκία κατά τήν περίοδο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ὅταν οἱ Ἕλληνες ἐφοδίαζαν ὡς γνωστόν μέ σιτηρά τήν Γαλλία. Ὅμως πολύ πιθανόν εἴτε ὁ Πουκβίλ νά παρατραβᾷ αὐτήν τήν πληροφορία καί νά τή γενικεύει, εἴτε νά σφάλει ὀλοκληρωτικά. Ὅτι ἕνας τόσο ἐπιδέξιος στή θάλασσα λαός, ὅπως οἱ Ἕλληνες, ἀγοράζουν τὰ καράβια τους ἀπό μιὰ ξένη παντελῶς χώρα, εἶναι τόσο πολύ ἀπίθανο καί ἀντιστρατεύεται κάθε ἐμπειρία καί παρατήρηση αὐτοῦ τοῦ τόσο ιδιόρρυθμου καί ἐσωστρεφῆ λαοῦ». Βλ. Karl Iken, «Die griechische Marine.» περ. *Das Ausland. Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker*, No 263-264 (20/21-9-1829), 1050.

30. Carl Iken, *Leukothea*, ὁ.π., τ. Α', 21.

31. Julius Curtius, ὁ.π., τ. 3, 13.

32. Theodor Kind, *Beiträge zur besseren Kenntniß des neuen Griechenlands in historischer, geographischer und literarischer Beziehung*, Neustadt 1831.

33. Στό ἴδιο, 168.

«Ἄς ἐλπίσουμε πῶς αὐτή ἡ γνώμη γιά ἓνα τόσο σημαντικό καί ἐνδιαφέρον σημεῖο στήν ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδας θά ἀποδειχθεῖ προσεκτικότερα».<sup>34</sup>

Καί ἐνῶ στήν ἀμέσως μετά τόν Φαλμεράνερ (J. Fallmerayer) ἐποχή ἡ ἑλληνικότητα τῆς Ὑδρας ἐτριζε ἐπικίνδυνα μαζί μέ τήν ἑλληνικότητα τῶν νεοελλήνων συλλήβδην, ὁ ἴδιος λόγιος προσπαθοῦσε νά διασώσει ἀπεγνωσμένα τήν εὐάλωτη ἑλληνικότητα ἀποβιδάζοντας τήν σέ κάποιο μακρινό καί ἀπροσδιόριστο νησί τοῦ Ἀρχιπελάγους. Στή μομφή λοιπόν τοῦ Φαλμεράνερ, πῶς δέν ἀπέμεινε ρανίδα ἑλληνικοῦ αἵματος στίς φλέβες τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, ὁ προαναφερθεῖς φιλέλληνας Θεόδωρος Κίντ, βάζοντας πολύ νερό στό κρασί του, σημειώνει:

«Ἄς παραδεχτοῦμε, ὅπως ἄλλωστε ὀφείλομε, πῶς ἔγινε μιὰ μεγάλη ἐπιμειξία τῶν παλαιότερων κατοίκων τῆς Ἑλλάδας μέ ἄλλους λαούς πού μετοίκησαν σέ αὐτήν. Ὅμως ἔστω καί ἂν δεχτοῦμε μεμονωμένα μιὰ τέτοια ἐπιμειξία μέ Ἀλβανούς καί μέ ἄλλα φύλλα καί ἀποδεχτοῦμε ἀκόμα καί τήν ὀλοκληρωτική πρόσμιξη τῶν αὐθεντικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν σημερινῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδας, αὐτό δέν συνεπάγεται πῶς ἀκυρώνεται πλήρως ὁ βαθμός μᾶς ὀρισμένης συγγένειας τῶν σημερινῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδας μέ τούς ἀρχαίους Ἕλληνες καί ἰδιαίτερα σέ κάποια νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους, ἴσως ἀκόμα καί σέ κάποια κορφοβόνια τῆς ἑλληνικῆς ἡπειρωτικῆς χώρας...».<sup>35</sup>

Ἄν ὅμως οἱ φιλέλληνες νοσταλγοί τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ιδεώδους ἀρνοῦνταν, εἴτε δίσταζαν, νά παραδεχτοῦν τήν πραγματικότητα, ἀκόμα καί τήν περίοδο πού τήν βροντοφώναξε ὁ Φαλμεράνερ, ἓνας ἄλλος συγγραφέας, γερμανικῆς καταγωγῆς, πού ζοῦσε στή Γαλλία καί ἔγραφε γαλλικά, ὁ Georg Bernhard Depping, στά 1823 κιόλας, ὄχι μόνο παραδεχόταν τό γεγονός, ἀλλά καί ἐξῆρε τήν ζωογόνο ἐπίδραση τοῦ ἀλβανικοῦ αἵματος στίς φλέβες τῶν γενναίων Ὑδραίων. «Il est juste de faire observer que cette activité énergique des Hydriotes est peut-être l'effet du sang albanais d'où ils descendent».<sup>36</sup> Ὅμως αὐτή ἡ παρατήρηση προερχόταν ἀπό ἓναν συγγραφέα «ἀποστάτη», ἐνταγμένο πλήρως στή γαλλική κουλτούρα, σέ μιὰ ἐποχή πού τέτοιες ἐπιλογές ἐνοχλοῦσαν τόν γερμανικό ἔθνικισμό.<sup>37</sup>

Ἡ ἐμπλοκή τοῦ ὀνόματος τοῦ Εἰρηναίου Θήρσιου, τοῦ «θετοῦ υἱοῦ τῆς Ἑλλάδος», στήν ἀφιέρωση τοῦ ἔργο τοῦ Ἀντωνίου Μιαούλη, *Ἐπόμνημα περί τῆς νήσου Ὑδρας*,<sup>38</sup> ἐγγράφει καί τόν κορυφαῖο φιλέλληνα στόν κύκλο τῶν Γερμανῶν πού τούς ἀπασχόλησε τό ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ὑδραίων.

Ἡ τοπική αὐτή ιστοριοῦλα μέ ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα μιὰ καί μοιάζει νά ἀποτελεῖ τήν πρώτη, ἂν καί ἐξαιρετικά δειλῆ, ἀντίστιξη σέ ὅσα εἶδαμε πάρα πάνω. Ὁ Ἀντώνιος Μιαούλης, γιός τοῦ ναύαρχου, ἀφοῦ μᾶς διηγηθεῖ μιὰ σχετικά πλούσια ἀρχαιολογία, ἐν συγκρί-

σει μέ τίς ἀναφορές ἄλλων μελετητῶν, καταθέτοντάς μας τίς ἀναφορές τοῦ Ἡροδότου γιά τούς Σαμίους, τοῦ Στέφανου Βυζάντιου γιά τόν Εὐαγή, τόν ἀγράμματο ἀλλά ποιητή καλό καί κωμωδιογράφο, καί δεδαιώς τοῦ Πausanias, θά προσθέσει στή συνέχεια ἐξαιρετικά λακωνικά τό ἐπίμαχο ἀπόσπασμα γιά τόν ἀλβανικό ἐποικισμό στήν Ὑδρα:

«Ἐκατοικήθη δέ, ὡς λέγεται κοινῶς ἐκ παραδόσεως, πρό 359 χρόνων, ἦγουν κατά τό 1470 ἔτος μετά Χριστόν, καθ' ὃν καιρόν οἱ Ἀλβανοί, καταπολεμούμενοι ὑπό τῶν Τούρκων ἐπί Μωάμεθ Β' ἔφευγον ἀπό τήν πατρίδα των»,<sup>39</sup> γιά νά συνεχίσει –λειαινοντας ἄραγε τήν παραδοχή του;– μέ τήν καταμέτρηση τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων: «Σημεῖα ἀρχαιότητος ἄλλα δέν φαίνονται σήμερον εἰς Ὑδραν, παρά ἐρείπια τινά καί κίονες παλαιῶν κτιρίων καί ἐνός βωμοῦ...».<sup>40</sup>

Τό πόσο διστάζει ὁ συγγραφέας νά ἀποδώσει στά πράγματα τό ὄνομά τους διαφαίνεται καί στήν συνέχεια, μέ τήν ἀτολμία του νά ἀφήσει ἀπ' ἔξω ἀπό τήν ἱστορία τοῦ νησιοῦ του τή θέση τοῦ σοφοῦ Κοραῆ. Ἀπαλείφοντας διακριτικά μόνο τόν χαρακτηρισμό «αὐτόχθονες», θά ἐπαναλάβει κι αὐτός τά ἴδια: «Εἰς ἐκείνον τόν καιρόν, καθ' ὃν οἱ Τούρκοι ἀπέκτησαν τήν Πελοπόννησον, παραιτημένην ἀπό τούς Ρώσους, ἓνα μέρος τῶν κατοίκων τοῦ δυστυχούς τούτου τόπου, διά νά ἀποφύγει τήν μάχαιραν τῶν Ἀλβανῶν Τούρκων κατέφυγε εἰς τήν Ὑδρα».<sup>41</sup>

Ἀποτελοῦσε τελικά τό *Ἐπόμνημα* τοῦ Ἀντωνίου Μιαούλη ἀδύναμη ἀναίρεση τῆς παρακαταθήκης Κοραῆ; Μήπως ἀντίθετα ὁ Ὑδραῖος προσπαθοῦσε νά συμβιδάσει τά «ἀσυμβιδάστα» καί νά ἐφυσυχάσει τά πνεύματα; Δυστυχῶς δέν γνωρίζω. Ὅπως δέν γνωρίζω ποιά ἦταν ἡ θέση τοῦ Εἰρηναίου Θήρσιου ἀπέναντι στό πρόβλημα τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Ὑδρας ἀπό Ἀλβανούς, καθώς ἐπίσης καί ποιά ἦταν ἡ δική του συμβο-

34. Στό ἴδιο, 169.

35. Theodor Kind, *Beiträge*, ὁ.π., X.

36. G. B. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie, de la Morée et de l'Archipel*, τ. Γ', Παρίσι 1823, 8.

37. Ὁ Γαλλο-γερμανός λόγιος Georg Bernhard Depping γεννήθηκε τό 1784 στό Μύνστερ τό ὁποῖο καί ἐγκατέλειψε ὀριστικά 1803, τήν περίοδο τῆς πρωσικῆς κατοχῆς τῆς πόλης του, γιά νά ἐγκατασταθεῖ μόνιμα Παρίσι. Τό 1827, ἔχοντας ἐνωματωθεῖ πλήρως στή γαλλική κουλτούρα, ἐπέλεξε νά πολιτογραφηθεῖ Γάλλος. Βλ. *Meyers Lexikon*, Λιψία 1925, λήμμα: «Georg Bernhard Depping».

38. Ἀντώνιος Μιαούλης, *Ἐπόμνημα περί τῆς νήσου Ὑδρας ἀπ' ἧς ἐποχῆς κατακίθη μέχρι τοῦ ἔτους 1821*, Ἀθήνα 1864. Ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ 1832.

39. Στό ἴδιο 10.

40. Στό ἴδιο 10.

41. Στό ἴδιο, 20.

λή στά γραφόμενα τοῦ Μιαούλη. Ὅσο καί ἂν προσπάθησα νά βρῶ κάποια ξεκάθαρη ἀναφορά γιά τό τί πραγματικά πρέσβευε ὁ Θήριος, γιά τό ἂν εἶχε φλερτάρει κι αὐτός μέ τήν ἑλληνικότητα τῶν Ὑδραίων, δέν ἀνακάλυψα τίποτε.<sup>42</sup> Μόνο στήν ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἄντ. Μιαούλη: «Πρός τόν Κύριον Εἰρηναῖον Θήριον Αὐλικόν Σύμβουλον τῆς Α.Μ. τοῦ βασιλέως τῆς Βαυαρίας» καί στίς ἀκόλουθες ἀράδες: «Συνέπεσε ν' ἀναγνώσης τό ὄποϊον ἔγραψα ὑπόμνημα τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος μου, κ' ἔδειξας τήν ἐπιθυμίαν του νά τό ἰδῆς δημοσιευμένον», εἶδα κι ἐγώ νά σκιαγραφεῖται τό ἐνδιαφέρον του γιά τό ζήτημα.

Πρέπει πάντως νά προσθέσουμε ὅτι ὁ συγκεκριμένος Φιλέλληνας, συγκριτικά μέ τούς προηγούμενους ἔνθερους ὁμογενεῖς του, διαφοροποιεῖται ριζικά, μιά καί ἡ δική του σχέση μέ τό νησί καί τούς Ὑδραίους δέν ἦταν ἀποκλειστικά φιλολογική. Ὁ Γερμανός λόγιος, πού ἀπό τό 1831, ὅπως ἐπιβεβαιώνει τό ἀρχεῖο του, δρισκόταν σέ ἀλληλογραφία μέ τόν Ἀνδρέα Μιαούλη, τόν πατέρα τοῦ Ἄντωνίου, ἀμέσως μετά τά γεγονότα τῆς πυρπόλησης τῶν τριῶν ἑλληνικῶν πολεμικῶν πλοίων ἀπό τόν ἴδιο τόν Μιαούλη, καί ἐνῶ τό νησί τελοῦσε ὑπό ρωσική ἐπιτήρηση, ἀποδέχτηκε πρόσκληση τῆς ἐκεῖ Ἐθνοσυνέλευσης καί ἀποδιβάστηκε στήν Ὑδρα, γιά νά παίξει ρόλο διεθνούς παρατηρητῆ, σέ μιά προσπάθεια ἐκτόνωσης τῆς κρίσης. Ἄλλωστε κατά τήν ἐκεῖ παραμονή του φιλοξενήθηκε στό σπίτι τοῦ Μιαούλη. Μεταφέροντας σέ ἐπιστολή πρὸς τήν γυναίκα του τήν ἐμπειρία του ἀπό τό νησί ὁ γερμανός λόγιος σημειώνει:

«Ὑδρα τῆ 31η Ὀκτωβρίου 1831.

Μετά ἀπό ἓνα ὥραῖο ταξίδι πού διήρκεσε ἀπό τή νύχτα τῆς 27ης πρὸς τήν 28η Ὀκτωβρίου, ἀντικρίσαμε τό πρωί τῆς τελευταίας μέρας τό νησί, τά σπίτια τοῦ ὁποῖου ψηλά καί ἀγέρωχα εἶναι χτισμένα πάνω σ' ἓνα ἀγρονο βράχο, στό βάθος ἐνός ἀπότομου κόλπου. Τό θέαμα μᾶς μεγάλης καθαρῆς πόλης στολισμένης μέ ἐκκλησίες καί ἀρχοντικά ἀφήνει ἐκθαμβο τόν ταξιδιώτη πού εἶχε συνηθίσει νά βλέπει στήν Ἑλλάδα μόνο καλύβες καί ἐρείπια. Τό λιμάνι ἦταν σχεδόν ἐρημωμένο. Ἐνα ρώσικο μπρίκι πού τό κρατοῦσε ἀποκλεισμένο παρέχοντας προστασία στά δύο πλοῖα τῆς κυβέρνησης, ἐπέτεινε ἀκόμα περισσότερο τήν καχυποψία καί παρέλυε κάθε δραστηριότητα. Στήν προκυμαία τοῦ λιμανιοῦ πολύς κόσμος ἀπέμεινε ἀδρανῆς. Ὅμως παρ' ὅλο πού ἡ ἐμπορική δραστηριότητα εἶχε ἀδρανήσει ἐπιδεινώνοντας τήν ἀνέχεια ἡ τάξη παρέμεινε ἀδιατάρακτη. Δέν ὑπῆρχε καμιά ἀστυνόμευση. Ὁ λαός ὑπέφερε καί σιωποῦσε ἐδῶ, ὅπως καί παντοῦ, καί παρ' ὅλα αὐτά δέν ἀκουγες πουθενά γιά κρούσματα ἐπαιτείας ἢ κλεψιάς».<sup>43</sup>

Σέ ἐποχή πού τό ἀστρο τῆς Ὑδρας κινδύνευε νά δύσει ἄδοξα ἀπό τό εὐρωπαϊκό στερέωμα καί πού ἡ φήμη τοῦ βασικοῦ τῆς ἠρωα, τοῦ Ἀνδρέα Μιαούλη, δια-

κυβεύονταν, ὁ Θήριος, ἐπενδύοντας στούς Ὑδραίους, ἐξακολουθοῦσε νά χαρακτηρίζει καί μετά τά γεγονότα τῆς πυρπόλησης τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, στήν ἰδιωτική του ἀλληλογραφία, τό ναύαρχο Μιαούλη «καλό» καί «συνετό», ἐκθέτοντας παράλληλα στήν *Allgemeine Zeitung*, δημοσία, τήν ἀντικαποδιστριακή του στάση. Παρ' ὅλα αὐτά, τό ἐπαναλαμβάνω, δέν ἔχω συναντήσει ρητή ἀναφορά τοῦ Θήριου στό ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ὑδραίων πού νά μοῦ ἐπιτρέπει νά ἀποφανθῶ κάτι μέ βεβαιότητα καί οὔτε μπορῶ νά δεχθῶ ὡς ἐμμεση ὑπόδειξη τῶν ἀπόψεών του τούς ἐμπαθεῖς χαρακτηρισμούς τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη, ὑποκινούμενες ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ἐπιλογές τοῦ Γερμανοῦ λογιῶ εἶχαν, στή νέα τάξη πραγμάτων, παραγκωνίσει τούς Πελοποννησίους:

«Τούτων οὖν γενομένων ἀπεφάσισεν ἡ ἐπταμελής ἐκεῖνη Κυβέρνησις καί ἐδίδορισε μίαν τριμελήν ἐπιτροπήν, συγκείμενην ἀπό τοῦ ὑποναυάρχου Μιαούλην ἀπό Κώστα Βότσαρην Σουλιώτην καί ἀπό τόν Δημήτηρην Πλαπούταν, ἀνθρώπους ἀναλφαβήτους, ὁμιλοῦντας τήν χυδαίαν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ καί τήν ἀλβανικήν, διά νά ἀπέλθουν εἰς τό Μόναχον νά συνοδεύσουν τόν νέον βασιλέα εἰς τήν Ἑλλάδα πρὸς αἶσχος αἰώνιον τῶν Ἑλλήνων. Πολλοί καί διάφοροι παρατηρήσεις ἔγιναν ἀπό ἄνδρας ἐχέφρονας καί λογίους, γνωρίζοντας τόν μέγαν κόσμον, καί ἀπό προκρίτους τοῦ Ἐθνους, ἀλλ' ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Κωλέττης, ὁ Μεταξάς καί ἡ κουφόνοια τοῦ Κουντουριώτη ἐνέκριναν αὐτούς καί ἐπέμενον καί ἦτον εἰκασίαι πολλῶν τότε, ὅτι ἡ ἀνωτέρω τριανδρία <ἦτον> ὑποχρεωμένη ἀπό τόν Θήριον καί συντροφία νά στείλουν τοιοῦτους ἀνθρώπους ἀγραμμάτους καί ἀπείρους, διά νά ἀποδείξουν εἰς τόν ἔξω κόσμον, ὅτι τοιοῦτοι εἶναι ὅλοι οἱ Ἕλληνες καί δέν εἶναι δυνατόν νά κυβερνηθοῦν συνταγματικῶς, διά νά καθιερώσουν τόν ἀπολυτισμόν...».<sup>44</sup>

Ἀπό τό 1832, τή χρονιά πού ὁ Θεόδωρος Κίντ προσπαθεῖ νά μετρήσει ὅσες ρανίδες ἀρχαιοελληνικοῦ αἵματος ἀπέμειναν στίς φλέβες τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων μεταθέτοντας τίς ἐλπίδες του ἀπό τήν Ὑδρα σέ κάποιο μακρινό νησί τοῦ Ἀρχιπελάγους καί πού ὁ Ἀντώνιος Μιαούλης, ἀγνωστο ἂν μέ ἡ χωρὶς τήν παρό-

42. Ὁ γιός πάντως τοῦ Εἰρηναίου Θήριου, Ἐρρίκος στή δική του ἱστορία παραδεχόταν ρητά καί κατηγορηματικά: «Οἱ δέ Χριστιανοί (ἐν Ἀλβανοῖ) οὐδέποτε κατέθεσαν τά ὄπλα, καί ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνι τά μέγιστα συνῆραξαν. Ὁ Μιαούλης καί ὁ Μάρκος Βότσαρης ἦταν Σκυπετάροι». Βλ. Heinrich Thiersch, *Συνοπτικὴ ἱστορία...*, ὁ.π., 8. Αὐτά ὅμως στά 1864.

43. Heinrich Thiersch, *Friedrich Thiersch's Leben*, τ. Β', Λιψία καί Χαϊδελβέργη 1866, 99.

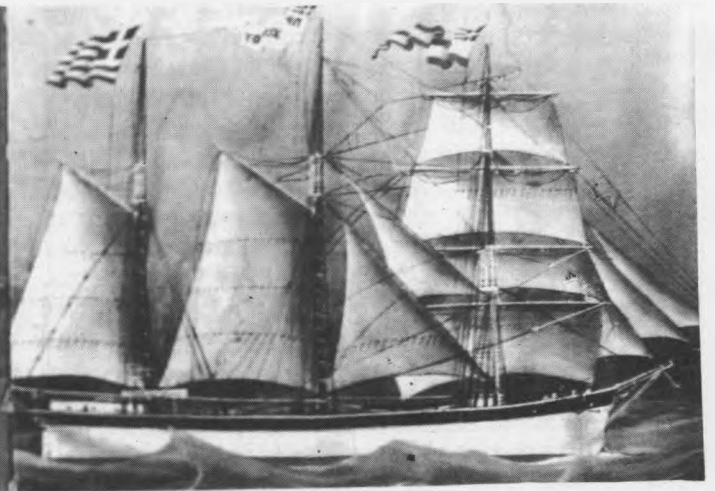
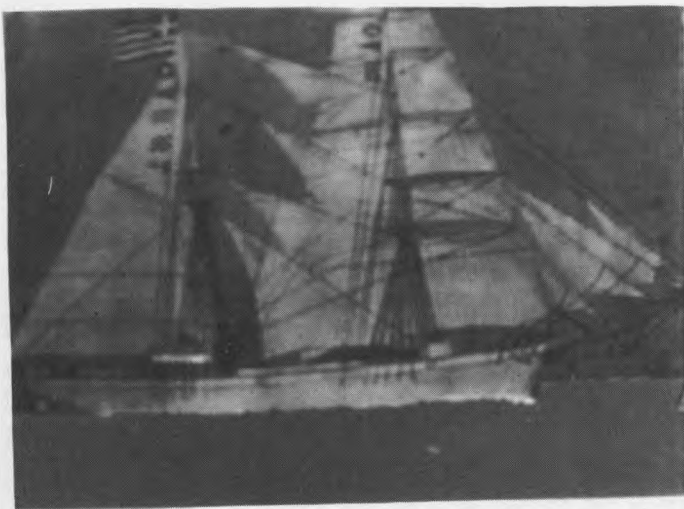
44. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Γ', Ἀθήνα 1957, 240.

τρηση τοῦ Θήρσιου, ψελλίζει τόν ἀλβανικό ἐποικισμό, θά περάσουν 10 ὀλόκληρα χρόνια τριβῆς μέ τό ζήτημα μέχρι τήν καθαρῆ καί ξάστερη διατύπωση τοῦ Κρίστιαν Ἄουγκουστ Μπράντις (Christian August Brandis). Τό ἀπόσπασμα αὐτό τοῦ 1842 ἔχει ἐξαιρετική σημασία, γιατί προέρχεται ἀπό ἕνα βαρυσήμαντο πρόσωπο τῆς γερμανικῆς λογιόσυνης, πού ἀπό τό 1837 καί γιά δυόμισι ἀκόμα χρόνια διατελεῖ σύμβουλος τοῦ Ὁθωνα, μέ πρωτεύοντα ρόλο στή σχεδίαση τοῦ Πανεπιστημίου. Παρ' ὅτι ὅταν γράφει τίς καταθέσεις αὐτές ὁ Μπράντις ἔχει ξαναγυρίσει στή Βόννη καί στήν ἀκαδημαϊκή του καριέρα, ἐντούτοις μποροῦμε, νομίζω, νά δεχτοῦμε πώς οἱ ἀπόψεις πού διατυπώνει, δέν εἶναι αὐστηρά προσωπικές, ἀλλά ἀντικατοπτρίζουν τίς θέσεις τῆς αὐτῆς τοῦ Ὁθωνα καί τῆς ἀντίστοιχης τοῦ Μονάχου:

«Ὅποιος περιηγηθεῖ τήν Ἀθήνα καί τόν Πειραιά διαπιστώνει ἀμέσως ὅτι ἡ σημερινή Ἑλλάδα κατοικεῖται ἀπό δύο θεμελιακά διαφορετικές ἐθνικές φυλές. Διαφορές στήν κορμοστασιά, στά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, στά ἔθιμα καί στήν γλώσσα, σ' αὐτό τό ὀλωσδιόλου παράξενο γλωσσικό ἰδίωμα πού δέν ἔχει τίποτα κοινό μέ τήν ἑλληνική γλώσσα, οὔτε τήν ἀρχαία οὔτε τή νεότερη, ἐπισημαίνουν σχεδόν ἀπό τήν πρώτη ματιά πώς οἱ Ἀλβανοί εἶναι ξένοι ἐποικοί. Μεταναστεύοντας ἀπό τήν Ἰλλυρία καί τήν Ἥπειρο κατέλαβαν τόν 14ο καί τόν 15ο αἰώνα τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀττικῆς, τῆς Βοιωτίας, τῆς Κορίνθου, περιοχές πού συνορεύουν μέ τά παράλια τῆς Πελοποννήσου, καθώς καί σημαντικές ἐδαφικές νησίδες στό ἐσωτερικό αὐτῆς, ἀργότερα τά νησιά Ὑδρα καί Σπέτσες, τό ἕνα τρίτο τῆς Ἄνδρου καί ἕνα κομμάτι τῆς Εὐβοίας τά ὁποῖα καί διατηροῦν μέχρι σήμερα. Ὅμως τώρα ἔχουν ἀπο-

κτήσει πλήρη ἑλληνικά πολιτικά δικαιώματα γιά τή γενναιότητα καί τήν καρτερικότητα πού ἐπέδειξαν στόν ἀπελευθερωτικό ἀγώνα οἱ ἴδιοι, καθώς καί οἱ ὁμοεθνεῖς τους στό Σούλι, στά ὄρη τῆς Χιμάρας καί σέ διάφορες ἄλλες περιοχές τῆς Ἀλβανίας. Ἀλβανοί ἔπαιξαν τόν ἀποφασιστικότερο ρόλο στό μεγαλύτερο τμήμα τῶν ἐνδοξων ναυμαχιῶν. Ἀλβανοί μέ δικά τους ἔξοδα ἐξόπλισαν ἑκατοντάδες πλοῖα ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἀλβανοί ὑπό τόν Μάρκο Μπότσαρη, τόν Τζαβέλα καί ἄλλους ἐπέτυχαν τίς νίκες στό Καρπενήσι, στά Σάλωνα, στό Μεσολόγγι κ.ά. Εἶναι αὐτοί πού ἐξευγένισαν τό ἔνδυμα τῆς φουστάνελας, τό φέσι καί ὅ,τι ἄλλο τήν συνοδεύει, μέ ἀποτέλεσμα οἱ πολεμιστές ὀλόκληρης τῆς χώρας τόσο αὐτοί πού δέν ἦταν Ἀλβανοί, ὅσο καί ἐκεῖνοι πού ἦταν, μέ καμάρι νά φοροῦν στήν ἐπανάσταση αὐτήν τήν ἐνδυμασία τῶν παλικαριῶν, παρ' ὅτι δέν εἶχε τήν παραμικρή ὁμοιότητα μέ τήν ἀρχική ἀρχαιοελληνική ἐνδυμασία. Καί ἐάν παλαιότερα οἱ Ἀλβανοί μισήθηκαν ὡς βίαιοι εἰσβολεῖς ἀπό τήν κύρια φυλή τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδας, σήμερα θεωροῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλο ἀδελφῆ φυλή τῆς ἴδιας καί τῆς αὐτῆς πατρίδας. Καί ὅσο καί ἂν τό νέο κράτος μαστίζεται διαρκῶς ἀπό κομματισμό, αὐτά τά δύο συστατικά μέρη τοῦ πληθυσμοῦ ἔχουν πάψει νά αἰσθάνονται ἐχθρικά τό ἕνα μέ τό ἄλλο. Ὅ,τι τοῦς χωρίζει εὐτυχῶς ἐξωτερικεύτηκε παίροντας τήν μορφή πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης καί σιγά-σιγά, τουλάχιστον ἐν μέρει, πρόκειται νά ἐξαλειφθεῖ».<sup>45</sup>

45. Christian August Brandis, *Mittheilungen über Griechenland*, τ. Γ', Λιψία 1842, 1-3.





# ΜΝΗΜΗ ΕΛΛΗΣ ΣΚΟΠΕΤΕΑ (1951-2002)

## Ίστοριογραφία και άφηγηματικότητα\*

της Άγγελικῆς Κωνσταντακοπούλου

**Τ**ό επιστημονικό έργο τῆς Ἑλλῆς Σκοπετέα προσφέρει σήμερα μιά εὐκαιρία γιά νά συζητηθοῦν ὀρισμένες πλευρές τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς-Δύσης, θέμα πού ἐκείνη εἰσήγαγε στήν ἑλληνική ιστοριογραφία καί πραγματεύτηκε στό πλαίσιο τοῦ πρόσφατου «ὀριενταλιστικοῦ» προβληματισμοῦ. Εἰδικότερα, οἱ δυτικο-ευρωπαϊκές «ἰδεολογικές ἀντανακλάσεις» στή Βαλκανική καί τά ἀντίστοιχα «στερεότυπα» γιά τούς βαλκανικούς λαούς ἀποτελοῦν σύνθετο ἐρευνητικό ἀντικείμενο, τό ὁποῖο ἡ Ἑλλη προσέγγισε ποικιλότροπα καί μέ διάφορες ἀφορμές.<sup>1</sup> Μ' αὐτό τόν τρόπο διεύρυνε τό γεωγραφικό ὄριζοντα τοῦ βαλκανικοῦ ἀντικειμένου καί ἐμπλούτισε τήν προβληματική, πού παραμένει ἐν πολλοῖς ἐθνική σ' ὅλες τίς βαλκανικές ιστοριογραφίες ἀκόμα καί σήμερα. Ἡ γλωσσομάθειά της τῆς ἐπέτρεψε νά συγκρίνει ἐθνικά βαλκανικά προγράμματα καί νά τά μελετήσει ὡς ἱστορικό φαινόμενο, ἐνταγμένο στό εὐρωπαϊκό τους πλαίσιο.<sup>2</sup> Ἀκόμα περισσότερο, ἡ ἀσυνήθιστη γιά τήν ἑλληνική ιστοριογραφία προβληματική της –ἡ ὁποία στό πλαίσιο μᾶς γενικότερης μελέτης τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς ιστοριογραφίας πρέπει νά μᾶς ἀπασχολήσει πιό ἀναλυτικά– δέν μπορεῖ παρά νά σχετιστεῖ μέ τήν ιδιαίτερη προσωπική γραφή της.

Ἀρχίζω ἀπό αὐτό τό τελευταῖο. Μποροῦμε νά παρατηρήσουμε καταρχήν πῶς ἡ ἱστορική ἀφήγησή της, ἐνῶ προκύπτει ἀπό μιά ἐρευνητική διαδικασία δομημένη μέ βάση τούς κανόνες τοῦ ἱστορισμοῦ πού διδα-

χτήκαμε νά ἀκολουθοῦμε πιστά, δηλαδή τήν «εὐρετική», τήν κριτική μελέτη τῶν πηγῶν καί τήν ἐρμηνευτική, δέν ἀποπνέει παρόλα αὐτά τή βεβαιότητα μέ τήν ὁποία αὐτή ἡ ἱστορική σχολή κατάφερε νά σφραγίσει τίς ἱστορικές σπουδές. Ἡ Ἑλλη, μ' ἄλλα λόγια, χρησιμοποιεῖ ἐπιδέξια τά νοητικά ἐργαλεῖα τοῦ ἱστορικοῦ –«τό ἰδίωμα τοῦ ἐπαγγέλματος», ὅπως γράφει–, καταφέροντας ταυτόχρονα νά δώσει στά ἱστορικά δεδομένα ἓνα πολυσήμαντο νόημα, πού ἀναδεικνύει μᾶλλον τίς ἱστορικές ἀντιφάσεις καί τίς ἀνακολουθίες, παρά τίς ἀλυσιδωτές αἰτιακές σχέσεις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Μᾶς κάνει, ἔτσι, συμμέτοχους στίς πολλαπλές ἀναγνώσεις πού ἡ ἴδια ἐπιχειρεῖ ἐνός τεράστιου καί ἀντιφατικοῦ ὕλικου γύρω ἀπό τίς σχέσεις Δύσης καί Βαλκανίων. Τίς λογοτεχνικές της ικανότητες –ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τήν ποιητική συλλογή πού ἐξέδωσε τό 1994–,<sup>3</sup> πού διακρίνονται μέ σαφήνεια σ' ὅλη τήν

1. Ἀνάμεσα σέ ἄλλα μικρότερα δημοσιεύματα βλ. τά διβλία της *Τό «Πρότυπο Βασίλειο» καί ἡ Μεγάλη ἰδέα. Ὁψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στήν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1984 καί ἀργότερα τυπωμένη ἀπό τίς ἐκδόσεις Πολύτυπο, Ἀθήνα 1988. *Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς. Εἰκόνες ἀπό τό τέλος τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, Γνώση, Ἀθήνα Φθινόπωρο 1992. Καί τέλος *Φαλμεράνεο. Τεχνάσματα τοῦ ἀντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1997.

2. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη εἶναι παράδοξο πού δέν ἀποτυπώνεται στόν τίτλο τῆς διατριβῆς της ὅτι πρόκειται γιά συγκριτική μελέτη («μέτρο σύγκρισης» γράφει ἡ ἴδια) τῆς ἰδεολογικῆς πορείας Ἑλλήνων καί Σέρβων πρὸς τήν ἐθνική τους «πραγμάτωση», θέμα πού στήν ἑλληνική διβλιογραφία δέν βρῆκε ἀκόμα συνέχεια.

3. Βλ. π.χ. τά ποιήματά της «Ἐνα γεῦμα πρόχειρο» καί «Δυστυχία τοῦ ἱστοριοδύφην», στή δίγλωσση συλλογή, ἑλληνικά καί σέρβικα μετάφραση, *Eli Skopetea, Pesme/Poiήματα*, Biblioteka Zlatni kljuc Smedereva, Smederevo

\* Ἀνακοίνωση στό Φιλολογικό μνημόσυνο καί Ἐπιστημονική συνάντηση, πού ὀργάνωσε ὁ Τομέας Νεότερης καί Σύγχρονης Ἱστορίας καί Λαογραφίας τοῦ Τμήματος Ἱστορίας - Ἀρχαιολογίας τοῦ Α.Π.Θ. στίς 17-18 Ὀκτωβρίου 2003, μέ θέμα «Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς καί ἡ Ἀνατολή τῆς Δύσης. Ἰδεολογικές ἀντανακλάσεις καί στερεότυπα (τέλη 18ου-ἀρχές 20οῦ αἰῶνα)», στή μνήμη τῆς Ἑλλῆς Σκοπετέα.

έκταση τῶν ιστορικῶν της κειμένων, τίς ἀφήνει νά ἐκδηλωθοῦν, ἢ μᾶλλον τίς χρησιμοποιεῖ συνειδητά, γιά νά ἀποδώσει μέ ἐνάργεια ποικίλες καί λεπτές ἀποχρώσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν καί βαλκανικῶν στάσεων καί ἀντιλήψεων, γιά νά ἐκφράσει ἀμφιβολίες, εἰρωνεία, σαρκασμό καί συχνά αὐτοσαρκασμό. Ἔτσι, στή γραφίδα τῆς Ἑλλης, ποίηση καί ἱστορία ἀλληλομπολιάζονται.

Ἐχοντας πλήρη ἐπίγνωση ὅτι κάθε σχόλιο γιά τό ἔργο της ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μιά πράξη αὐτογνωσίας, μιά ἀπόπειρα νά ἀναμετρηθοῦμε μέ ὅ,τι ἐκείνη ἀναμετρήθηκε καί ἀπό ὅ,τι ἐκείνη ἀποστασιοποιήθηκε, καί ταυτόχρονα νά πάρουμε θέση ἀπέναντι σ' αὐτό πού ἡ ἴδια προσκόμισε στήν ἑλληνική ιστοριογραφία, θά ἐπιχειρήσω νά διερευνήσω τή σχέση πού διαφαίνεται στά κείμενά της ἀνάμεσα στήν ἀφηγηματική μορφή καί τό περιεχόμενο. Μ' ἄλλα λόγια, νά ἀνιχνεύσω μέ ποιό τρόπο οἱ ἀφηγηματικές πρακτικές καί ἡ ἱστορική της προσέγγιση μπολιάζονται ἀπό τοῦς δυτικοευρωπαϊκοῦς, παλαιότερους καί σύγχρονους, ιστοριογραφικούς προβληματισμούς. Ἡ ἀφηγηματικότητα, πού συζητιέται ζωηρά τίς τελευταῖες δεκαετίες διεθνῶς, ἡ ἐκφορά δηλαδή καί ἡ πλοκή τοῦ ιστορικοῦ λόγου ἀλλά καί ἡ αὐτονόμησή του ὡς «ἐπινοημένου» κειμενικοῦ δείγματος, ἀξίζει νά μᾶς ἀπασχολήσει, ἀφοῦ ἀφορᾶ τόν ἐπιστημονικό χαρακτήρα τῆς ἱστορίας καί ἀγγίζει τή χρήση τῆς ἱστορικής μνήμης στίς σημερινές κοινωνίες.

Στήν προσπάθειά μου, λοιπόν, αὐτή δέν πρόκειται νά συνοψίσω τήν προϊστορία τοῦ θέματος, δηλαδή τίς ιστοριογραφικές εὐρωπαϊκές «ἀντανεκλάσεις» καί τά «στερεότυπα» πού ἀπαντοῦν στίς βαλκανικές ἐθνικές ιστοριογραφίες ἀπό τό 19ο αἰώνα. Θά περιοριστώ, παραδειγματικά, νά συνοψίσω πῶς μεταφράστηκε στά βαλκανικά ἐθνικά κράτη τό κυρίαρχο ὑπόδειγμα τοῦ ιστορισμοῦ γιά τήν ἀφηγηματική γραφή καί μέ ποιὰ ἀποτελέσματα τόσο στόν τρόπο ἀφήγησης τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ὅσο καί στή μετατροπή τῆς ἱστορικής γνώσης σέ κύριο συστατικό στοιχεῖο τοῦ ἐθνικοῦ πολιτικοῦ λόγου. Μέ τό παράδειγμα τῶν εὐρωπαϊκῶν ιστοριογραφικῶν «ἀντανεκλάσεων» τοῦ 19ου αἰώνα στά Βαλκάνια μπορεῖ νά φωτιστοῦν οἱ τρόποι μέ τοῦς ὁποίους σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκές καί ἀγγλοσαξωνικές ιστοριογραφικές «ἀντανεκλάσεις» μπολιάζουν τίς βαλκανικές καί ἰδιαίτερα τήν ἑλληνική ιστοριογραφία, ἀκόμα οἱ σχέσεις τοῦ ἀφηγηματικοῦ ὕφους μέ τά ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ιστορικοῦ λόγου καί τέλος ἡ συνάφεια ὅλων αὐτῶν μέ τήν κοινωνική χρήση τῆς μνήμης.

Ἡ ἀφηγηματικότητα ὡς ιστοριογραφικό ζήτημα δέν προέκυψε βέβαια γιά πρώτη φορά στίς μέρες μας, ὅπως γενικά πιστεύεται. Ἀντίθετα, τό θέμα διχάζει ιστορικούς καί ἄλλους ἐπιστήμονες ἀπό τήν ἀρχή τοῦ 19ου αἰώνα, πρὶν δηλαδή ἀκόμα ἡ ἱστορία καταχτήσει μιά ἀδιαμφισβήτητη θέση ἀνάμεσα στίς ἐπιστήμες, μέ ξεχωριστό ἀντικείμενο καί συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία στό ἐσωτερικό τῶν ἐθνικῶν κρατῶν. Ἡ ἐπισημάνση αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀναδείξουμε τήν ἀρχική σημασία τοῦ θέματος γιά τίς ἱστορικές σπουδές ἄλ-

λά καί νά τό συσχετίσουμε μέ τά ὑπόλοιπα ιστοριογραφικά ζητήματα πού συζητήθηκαν κατά κόρον στήν περίοδο πού ἡ ἱστορία διεκδικοῦσε καί κατακτοῦσε μιά θέση στό πεδίο τῶν ἐπιστημῶν πρὶν δηλαδή κατακτήσει τό κύρος καί τήν κοινωνική χρησιμότητα πού τῆς ἐπέτρεψε –ἐπέτρεψε στοῦς ἐπαγγελματίες ιστορικούς– νά εἰσδύει στοῦς ὑπάρχοντες κρατικούς θεσμούς ἢ νά κάνει ἀναγκαῖα τή συγκρότηση νέων (ἐκπαίδευση, ἐρευνητικά κέντρα, θεομοθέτηση κρατικῶν ἀρχειῶν συλλογῶν καί μουσείων κ.ἄ.) καί νά ἀποτελεῖ, τελικά, συστατικό στοιχεῖο τοῦ πολιτικοῦ λόγου. Δέν εἶναι μάλιστα τυχαῖο ὅτι τότε ἐπινοήθηκαν ἢ μεταφράστηκαν ἀπό δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες καί στά ἑλληνικά ὄροι πού περιγράφουν καί ὑποδεικνύουν τρόπους ιστορικής γραφῆς, στό πλαίσιο πάντα τῆς προσπάθειας νά γραφεῖ ἡ ἐθνική ἱστορία: «ἀφηγηματικότης» καί «ἀφηγητῶν -τρια» ἀλλά καί ἐιδικότερα «δραματισμός», «δραματοποιήσις», «ἱστορικοηρωικῶς», «ἱστορικολυρικός», «ἱστορικοκαλλιτεχνικός».<sup>4</sup>

Δέν εἶναι τῆς ὥρας νά μνημονεύσουμε χωρῖα ἀπό τά ἔργα τῶν ἰδίων τῶν ἐθνικῶν ιστοριογράφων τοῦ 19ου αἰώνα σχετικά μέ τό δίλημμα ἂν ἡ ἱστορία εἶναι ἐπιστήμη ἢ τέχνη. Αὐτό πού γίνεται σαφές εἶναι ὅτι τό ζήτημα τῆς ἀφηγηματικότητος δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα ζήτημα ὕφους ἢ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἀλλά ὅτι συνδέεται μέ συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές χρήσεις τῆς μνήμης. Συνεπῶς πρέπει νά νοηθεῖ σέ ἀναπόσπαστη συνάφεια μέ ὅλα ἀνεξαιρέτως τά ὑπόλοιπα ιστοριογραφικά ζητήματα, δηλαδή τή θεματική, τήν ἱστορική μέθοδο καί τήν ἐρμηνευτική. Εἰδικότερα ἡ κάθε ἐθνική ἱστορία, ὅπως εἶναι γνωστό, δομεῖται μέ βάση μιά συγκεκριμένη «ἱστορίας ὕλην», δηλαδή μιά σειρά ἀπό πολιτικά κυρίως συμβάντα πού ἀνακηρύσσονται, μέ ἀρκετή δόση αὐθαιρεσίας, σέ «ἱστορικά γεγονότα». Αὐτά, διαρθρωμένα σέ μιά συνεχῆ ἱστορική ἀφήγηση στή βάση μιᾶς τελεολογικῆς ἀντίληψης «ἀποκαθιστοῦν» –στήν οὐσία κατασκευάζουν ἐξαρχῆς– τήν ἀδιάλειπτη ἱστορία τοῦ ἔθνους, τό ὅποιο θεωρεῖται ὅτι ὑπῆρχε ἀνέκαθεν, ἂν καί ἔως πρόσφατα βρισκόταν σέ «ὑπνώττουσα» κατάσταση. Ἡ ἱστορία αὐτή, ἂν καί ἐξιστορεῖ ὅσα ἀφοροῦν ἓνα ὄργανικά προσδιορισμένο «ὑποκείμενο» γιά αἰῶνες σέ «λήθαργο», εἶναι ἐξαιρετικά δραματική. Ἀκριβῶς, οἱ δραματικές καί ἥρωικές

1994, ἀπό τήν ὁποία πρόσφατα ἀνατυπώθηκαν ἀνάμεσα σέ ἄλλα καί αὐτά μαζί μέ τό ἀποκαλυπτικό, γιά τίς ιστοριογραφικές καί λογοτεχνικές της ἀγωνίες, εἰσαγωγικό κείμενο «Ἀντί προλόγου: Στά μισά τοῦ δρόμου», *Asylum A Balkan Poetry Magazine* 5 (Prespes Lakes, August 2003), 3-12.

4. Βλ. τά ἀντίστοιχα λήμματα στό Στ. Ἀθ. Κουμανοῦδη, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεῖσῶν ἀπό τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐν Ἀθήναις 1900, ἀνατύπωση, προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1980.

ἐκφάνσεις («περιπετειώδεις τύχαι τοῦ ἔθνους») συγκροτοῦν, σύμφωνα μέ τούς ἐθνικούς ιστοριογράφους, τή ραχοκοκκαλιά τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία συγκροτεῖται ὡς γνωστικός κλάδος μέσα στό ἐθνικό κράτος μέ στόχο «τήν δικαιολογίαν τῶν ἐθνικῶν ἀξιώσεων».<sup>5</sup> Κάθε ἔθνος-κράτος, θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ μιά «ἀτομικότητα» μέ χαρακτηριστικά θετικά καί ἀρνητικά —«τόν ιδιαίτερον ἐθνικόν χαρακτήρα»— μέ ὀργανική ὀρμή γιά πρόοδο καί γεωγραφική ἐπέκταση καί, τέλος, μέ μιά ἀποστολή προσδιορισμένη ἀπό τήν Πρόνοια.

Ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τά ἔθνη, τά ἐθνικά κράτη καί «τόν ἱστορικόν βίον» τους γίνονται ἀντιληπτά ἀπό τούς ἐθνικούς ιστοριογράφους ὡς νομοτέλεια, ἡ ὁποία ὡστόσο δέν εἶναι πάντοτε φανερή. Γι' αὐτό τό λόγο πιστεύουν ὅτι στήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας —δηλαδή στούς ἴδιους— ἐναπόκειται νά ἀναζητήσει καί νά καταδείξει, μέ βάση τή θετικιστική συλλογιστική, τούς «γενικούς καί ἐιδικούς νόμους» πού διέπουν τήν ἱστορία τοῦ ἔθνους —ὁ «νόμος τῆς ἐνότητος» εἶναι ὁ κυριότερος. Ἔτσι δομημένη, ἡ ἐθνική ἱστορία θεωρεῖται ὡς ἡ μόνη καί κατεξοχήν ἀληθινή ἱστορική ἐκδοχή. Μέσα ἀπό αὐτή ὁ ἱστορικός, ὁ πολιτικός ἀλλά καί κάθε πολίτης ἐπικοινωνοῦν καί συν-πάσχουν μέ τούς προγόνους τους. Ἔτσι ὀπλίζονται καί εἶναι σέ θέση νά υπεραμυνθοῦν τοῦ συγκεκριμένου ἔθνους, τῆς δικῆς του δηλαδή πατρίδας. Ὁ ἱστορικός, λοιπόν, λόγος γιά νά εἶναι «ἐθνωφελής» —ἄλλος νεολογισμός τοῦ 19ου αἰώνα— πρέπει νά εἶναι λόγος ἀπολογητικός, λόγος πολεμικῆς ἐναντία στούς ἄλλους ἐθνικούς λόγους ἢ καταγγελίας τῶν «μυθοπλασιῶν» τους, νά εἶναι τέλος ἕνας λόγος δραματικός, πού νά ἐμπνέει ταυτόχρονα ὑπερηφάνεια καί φανατισμό, βεβαιότητες καί ἐπιχειρήματα. Ταυτόχρονα πρέπει νά εἶναι πειστικός, ἀληθοφανής καί νά βασίζεται σέ ἱστορικά δεδομένα πού ἔχουν ὑποστῆ συστηματική καί κριτική ἐπεξεργασία. Μέ μιά λέξη πρέπει νά εἶναι λόγος ἐπιστημονικός, σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῶν θετικῶν πάντα ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖες θεωροῦνταν καί ὡς κατεξοχήν ἀντικειμενικές ἐπιστήμες.<sup>6</sup>

Πέρα ἀπό τίς ἀναπόφευκτες ἀντιφάσεις τοῦ ἱστορισμοῦ, γίνεται σήμερα σαφές ὅτι μέθοδος, θεματική, ἐρμηνευτική, θεσμοθέτηση τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας καί διδασκαλίας καί ἐπαγγελματοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ, ὅλα αὐτά σέ ἀναπόσπαστη συνάφεια μεταξύ τους συνηγοροῦν γιά τή δημιουργία μιᾶς ἱστορικῆς μνήμης στήν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καί τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῶν Μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Ἔτσι, οἱ κυρίαρχες ἀστικές δυνάμεις στά Βαλκάνια, μαζί μέ τό πολιτικοκοινωνικό μοντέλο ὀργάνωσης τοῦ ἔθνους-κράτους δέν μποροῦσαν παρά νά υἱοθετήσουν καί τό παραπάνω εὐρωπαϊκό ιστοριογραφικό μοντέλο. Ταυτόχρονα, λοιπόν, μέ τόν ἀγῶνα τους νά ἀναδειχθεῖ κάθε βαλκανικός λαός ὡς διακριτό ἔθνος, ἀντιλήφθηκαν τό παρελθόν τους ὡς αὐτονόητα ἐθνικό καί αἰσθάνθηκαν τήν ἀνάγκη —ἀν δέν τούς εἶ-

χαν προλάβει εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς— νά γράψουν τήν ἱστορία τους σέ ἐθνική βάση. Κριτικές προσεγγίσεις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος καί προβληματισμοί σέ διαφορετική θεωρητική βάση δέν μποροῦσαν νά γίνουν παρά μόνο ἀργότερα ἀπό ὅσους δέν ἀποδέχονταν τό ἐθνικό μοντέλο στό σύνολό του, τούς σοσιαλιστές, οἱ ὁποῖοι ὅμως δροῦσαν ἔξω ἀπό τούς μηχανισμούς τοῦ κράτους. Ἀντίθετα, οἱ διανοούμενοι ἐπαγγελματίες ἱστορικοί πού στελέχωσαν τούς μηχανισμούς τῶν ἐθνικῶν κρατῶν, ταυτίστηκαν καί ἀναπαρήγαγαν σέ γενικές γραμμές τίς κυρίαρχες εὐρωπαϊκές ἰδεολογίες, τά σχήματα σκέψης καί τά ἐθνικά στερεότυπα, μέ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο νά ἀναπαριστῶνται οἱ ἴδιοι οἱ Βαλκάνιοι μέ τούς γνωσιολογικούς καί ἐξουσιαστικούς ὅρους τῆς Δύσης, ἀλλά καί νά μεταφέρονται οἱ εὐρωπαϊκές ἀντιπαλότητες στό βαλκανικό σκηνικό, ἀφοῦ κάθε Μεγάλη δύναμη εἶχε μέ τό μέρος της κοινωνικές δυνάμεις, πού ἐπηρέαζαν, λιγότερο ἢ περισσότερο, τήν πολιτική κάθε βαλκανικοῦ κράτους. Μέσα ἀπό τίς εὐρωπαϊκές ἐπιρροές καί τόν κοινωνικοπολιτικό μετασχηματισμό τῆς Βαλκανικῆς διαπιστώνονται, ἔτσι, ἀξιοπρόσεκτες ἀντιστοιχίες ὄχι μόνο στά ἐπιμέρους στερεότυπα πού ἀποδίδονται σέ κάθε λαό ἀλλά καί στήν πολιτική ἰσορροπία ἀνάμεσα στούς Βαλκάνιους, ἡ ὁποία ἀποτυπώνεται μέ εὐρωπαϊκούς ὅρους καί τυπολογίες: οἱ Ἕλληνες ἀναπαριστῶνται ὡς «Γάλλοι τῆς Ἀνατολῆς» πού ἀντιπαρατίθενται στούς «Πρώσους τῆς Βαλκανικῆς», τούς Βούλγαρους, ἐνῶ ἀπό ὅλους τούς Βαλκάνιους, οἱ Μαυροβούνιοι ὡς «Ἀραβες τῆς Εὐρώπης» ἀποτελοῦν ζωντανό παράδειγμα γιά τήν ἴδια τήν ἀντίθεση Ἀνατολῆς-Δύσης.

Ἡ Ἕλλη-Σκοπετέα, ὅμως, —τό εἶπαμε κιόλας— εἶχε σαφῶς ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπό αὐτή τήν ἱστορική σχολή, παρόλο πού εἶχε μάθει σωστά «τό ἴδιωμα τοῦ ἱστορικοῦ» τοῦ 19ου αἰώνα καί τό χρησιμοποιοῦσε μέ τέχνη. Οἱ «ἐξορύξεις» καί οἱ «ἀνασκαφές» της δέν στόχευαν σέ νομιμοποίηση μιᾶς μοναδικῆς ἀλήθειας οὔτε οἱ «περιπέτειες τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἢ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», πού ἀφηγήθημε, ταυτίζονταν

5. Σπ. Λάμπρος, *Νέοι ὀρίζοντες ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐρευνῇ Λόγος ἀπαγγελθείς ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 15 Ἰαν. 1905*, ἐν Ἀθήναις 1905, 26-7.

6. Βλ. τά σχετικά ἄρθρα στό συλλογικό τόμο *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, eds G. G. Iggers, J. M. Powell, Syracuse University Press, 1990. Ἐπίσης Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Εἰσαγωγή εἰς τās Ἱστορικός μελέτας, κατά μετάφρασιν Σπυρίδωνος Λάμπρου*, ἐν Ἀθήναις 1902. G. G. Iggers, *The German Conception of History The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown, Conn. 1983, 6' ἐκδ. [1968]. Γκ. Ἰγκερς, *Νέες κατευθύνσεις στήν εὐρωπαϊκή ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα 1991 [1984]. Fr. Hartog, *Ὁ 19ος αἰώνας καί ἡ Ἱστορία Ἡ περίπτωση τοῦ Φυστέλ ντέ Κουλάνζ*, Ἀθήνα 1999 [1988].

μέ «τάς περιπετείας τῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους». Ἀντίθετα, ἀναζητοῦσε περίπλοκες σχέσεις καί ἀποχωρήσεις στό χῶρο τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἰδεολογίας, τίς ὁποῖες συνέθετε μέ πρωτότυπο τρόπο καί, τό κυριότερο, σ' αὐτές θά μπορούσε νά ἀναγνωρισεῖ «ἐγκυρότητα σέ πάνω ἀπό μία ἐθνική ὀπτική γωνία» (Δύση, σ. 9). Ἡ ἱστορική μνήμη πού προέκυπτε ἀπό τή σύνθεσή της ἀναδείκνυε τίς ἀντιφάσεις, τή δυναμική τῶν διαφορῶν ἀπόψεων καί τήν πολυπλοκότητα τῆς ἐποχῆς ἀλλά καί τίς δυσκολίες τοῦ ἱστορικοῦ πού δέν διαθέτει μπούσουλα. Μήπως γιά ὅλα αὐτά ὁ σέρεβος δάσκαλός της, Ράντοβαν Σάμαρτζιτς, χρειάστηκε «ἐπί σειρά ἐτῶν» νά «καταβάλλει προσπάθειες» γιά νά τήν «πείσει ὅτι εἶναι ἱστορικός»; «Καί τελικῶς μᾶλλον μ' ἐπεισε», γράφει στό τελευταῖο της βιβλίο (Φαλμεράνερ, σ. 14). Πράγματι, ἦταν ἱστορικός καί μάλιστα ἰκανή. Ποιές κατευθυντήριες γραμμές μπορούμε νά διακρίνουμε στό ἔργο της; Ἄν ἀπό τόν ἱστορισμό κράτησε τά νοητικά ἐργαλεῖα καί τίς βασικές ἀρχές γιά τήν κριτική τῶν πηγῶν, μέ ποιές θεωρητικές ἀρχές ἀντικατέστησε ἐκεῖνες τοῦ θετικισμοῦ;

Ἡ Ἑλλη Σκοπετέα, καθῶς ἀποστασιοποιεῖται μέ τό προσωπικό στυλ γραφῆς της ἀπό τήν παραδοσιακή ἱστορική ἀφήγηση δύσκολα ἀφήνει κάποιον ἀδιάφορο, γιά νά μὴν πῶ ὅτι γοητεύει, ἀκόμα καί αὐτούς πού θά περίμεναν πιά στέρεα συμπεράσματα. Ὁ ἀμφίσημος τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀφηγεῖται τήν ἱστορία καί ἡ σύζευξη ἱστορίας καί ποίησης ξεπερνάει μιά ἀφηγηματική «ἰδιο-τροπία». Θεωρῶ, μᾶλλον, ὅτι ἡ ἀποστασιοποίησης της ἀπό τήν ἀκαδημαϊκή ἱστορική ἀφήγηση δέν εἶναι ἄσχετη ἢ καλύτερα, προκύπτει ἀπό τήν ἀμφισβήτηση τῶν παραπάνω νομοτελειῶν σχημάτων καί γενικότερα ἀπό τήν ἀπόρριψη τοῦ μοντέλου τοῦ ἱστορισμοῦ τό ὁποῖο, ὅπως κίολας τόνισα, πριμοδοτοῦσε τήν πολιτική καί ὑπέτασσε σ' αὐτή τήν κοινωνική χρῆση τῆς ἱστορικῆς μνήμης. Γράφει στό βιβλίο της *Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς*: «Ὁμολογῶ ὅτι μπροστά στά τόσα ἀνθελληνικά πού χρειάστηκε νά διαβάσω, αἰσθάνθηκα ἀνακούφιση ὅποτε διάβασα τίποτε φιλελληνικό. Φυσικό εἶναι. Τό πρόβλημα, ὅμως, ὑπάρχει: Πῶς παραμένει ἄπατρις ὁ ἱστορικός; Ἄν ἡ ἱστορία εἶναι ἐπιστήμη (πράγμα πού συζητιέται) εἶναι ἄπατρις. Καλῶς προσέχουν τά ὑπουργεῖα Ἑξωτερικῶν καλῶς, μπροστά σέ ὑπαρκτές ἀντίπαλες προπαγάνδες, ὀργανώνονται καί ἐπιστημονικά, ἀλλά ἡ ἱστορία δέν εἶναι τῆς ἀποκλειστικῆς τους ἀρμοδιότητος» (σ. 10-11). Ἄπό τήν ἄλλη μεριά αὐτή ἡ ἐπιλογή της δέν συνέπεσε τυχαῖα μέ τή ζωνρή συζήτηση πού γίνεται τίς τελευταῖες δεκαετίες γιά τήν ἀφηγηματικότητα στήν ἱστορία καί τό διάλογο πού συνοψίζεται στόν ὄρο «the narrative debate».<sup>7</sup>

Σέ μιά περίοδο ἀνατροπῆς τῆς ψυχροπολεμικῆς ἰσορροπίας, ἐπιανεμφάνισης τῶν ἐθνικισμῶν, κι ἀκόμα περισσότερο ἀμφισβήτησης τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς ἱστορικῆς γνώσης –ὄχι μόνο αὐτῆς πού προέκυψε ἀπό τίς ἐθνικές ἱστοριογραφίες ἀλλά καί ἐκείνης πού

ἀναπροσδιορίστηκε ἀπό τή «νέα ἱστορία»– ἡ ἱστορική ἀφήγηση τῆς Σκοπετέα μεταφέρει μέ ἐκδηλῆ ἀγωνία πολλαπλές ἀμφιβολίες καί ἀμφισχημίες γιά τήν ἱστορία καί τόν ἱστορικό, γιά τό παρόν καί τό παρελθόν καί ἀφήνει νά αἰωροῦνται ἐρωτήματα καί ἀπορίες. Πράγματι, τό τέλος τοῦ Ψυχροῦ πολέμου, ἡ διάλυση τῆς ΕΣΣΔ καί τῆς Γιουγκοσλαβίας καί ἡ ἔξαρση τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀποτελέσαν μιά δευτέρη τραυματική εὐρωπαϊκή ἐμπειρία μετά ἀπό ἐκείνη τοῦ Β΄ Παγκόσμιου πολέμου. Πολλοί ἱστορικοί, πολλοί διανοούμενοι γενικότερα, ἐπηρεάστηκαν ἀπό τίς ἀλλαγές τοῦ παρόντος καταλυτικά. Δέν βίωσαν, ὡστόσο, μέ τόν ἴδιο τρόπο τήν ἀνθρώπινη δυστυχία πού προέκυψε ἀπό τίς συγκρούσεις καί τίς κοσμοϊστορικές ἀλλαγές. Διχάστηκαν μέσα σ' ἓνα κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο πολιτικό κλίμα πού συνεπικουροῦσε τούς βομβαρδισμούς καί τίς συνακόλουθες διαιρέσεις (ἡ «balkanisation» στήν πιό καθαρή μορφή της).

Σ' αὐτή τή συγκυρία ἡ ἐρευνήτρια τῆς σεργικῆς καί εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας συνέλασσε καί προβληματιζόταν γενικότερα καί γιά τό ρόλο τοῦ ἱστορικοῦ σ' ἓνα φορητισμένο ἀπό ἱστορία παρόν. Κάποιες πρώιμες σκέψεις της τίς συμπεριέλαβε τό Νοέμβριο τοῦ 1991 ὡς Ὑστερόγραφο στόν Πρόλογο τοῦ βιβλίου της *Ἡ Δύση τῆς Ἀνατολῆς*, πού εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1989:

«Ἄς μὴ μείνει ἀσχολίαστη, γράφει, ἡ καθυστέρηση αὐτή. Πολλά μὲν δέν εἶναι δύο χρόνια: ἀλλά ὅταν πρόκειται εἰδικά γιά τήν διετία 1989-1991; Τί διετία, πού αὐριο θά γίνεῖ τριετία, καί οὕτω καθεξῆς –μέχρι νά κλείσει ὁ κύκλος, καί ἀργεῖ ἀκόμα. Ἐν τῷ μεταξύ γλιστρήσαμε, ὅπως γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης, σέ μιά ρευστότητα πού μᾶς ἀπολύμανε ἀπό χαλασμένη γνώση, ὄχι πρὸς ἀνακούφισίν μας ὅμως: Τό μέχρι χθές “παρόν” ἔγινε ἄφαντο, τό μέχρι χθές “παρελθόν” ἐκτινάχθηκε ἀπειλητικό στήν καθημερινότητά μας. Πράγματα δῆθεν τελειωμένα ὅταν γραφόταν τό βιβλίο, τά βλέπω ξαφνικά μπροστά μου σέ πλήρη ἐξέλιξη –δελτίο εἰδήσεων– τά βλέπω ξαφνικά ἐπίκαιρα. Ὅ,τι κινδυνωδέστερο γιά τόν ἱστορικό πού θά στραφεῖ, σῶζοντας τά προσχήματα, στό ἴδιωμα τοῦ ἐπαγγέλματος: ἡ ἱστορία γράφεται γιά νά ξαναγραφεῖ: ὁ ἱστορικός εἶναι ἀναγκαστικά χειρι-

7. Βλ. τήν πολύ χρήσιμη συλλογή κειμένων *The History and Narrative Reader*, ed. G. Roberts, London-New York 2001, σ. 1-21 Introduction The history and narrative debate, 1960-2000. Βλ. καί P. Ricoeur, *Ἡ ἀφηγηματική λειτουργία*, Ἀθήνα 1990 [1979]. *Ἀφηγηματικότητα, Ἱστορία καί Ἀνθρωπολογία. Πρακτικά Διημερίδας 1-2 Ἀπριλίου 1994*, ἐπιμ. Ρ. Μπενβενίστε-Θ. Παραδέλλης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1994. *Διανοητική ἱστορία Ὅψεις μιᾶς σύγχρονης συζήτησης*, Κείμενα τῶν R. Chartier, D. La Cugna, H. White, EMNE -Μνήμων, Ἀθήνα 1996.

στής (ή κυνηγός) έκκρεμοτήτων και, στό κάτω-κάτω, τά όσα συμβαίνουν γύρω μας δέν πρέπει νά τόν έκπλήρουν (ώστόσο, δέν τά πρόβλεψε!) – ή νά τόν πτοούν» (σ. 15).

Μέ τίς άπροσδόκητες αυτές εξέλιξεις ή ψυχροπολεμική περίοδος, στή διάρκεια της οποίας ή Σκοπετέα «ένηλικιώθηκε» ήλικιακά (1969) και έπιστημονικά (ύποστήριξε τή διατριβή της τό 1984), είχε παρέλθει άνεπιστρεπτή. Πρίν από τό τέλος της ώστόσο είχαν συζητηθεί εύρέως πολλά και άνατρεπτικά ζητήματα, τά όποια άσφαλώς συνέβαλαν στή διαμόρφωση της προσαπικότητας της. Η έπιστήμη της ιστορίας γνώρισε τή μεγαλύτερη και δυναμικότερη φάση ώς πρός τή θεματική και τήν έρμηνευτική της. Η όπτική της διευρύνθηκε όσο ποτέ πρίν, μέ άποτέλεσμα νά γίνει γενικά άποδεκτός ό κοινωνικός πλέον χαρακτήρας της. Νεομαρξιστικές προσεγγίσεις όπως και εκείνες της σχολής των Annales σφράγισαν μέ πρωτότυπο και άνανεωμένο τρόπο τήν ιστορική προβληματική, καθώς υπέδειξαν ώς έρευνητικά άντικείμενα κυρίως άργόσυρτες οικονομικές, κοινωνικές δομές, κώδικες συμπεριφοράς και νοοτροπίες, χωρίς ώστόσο νά παραγνωρίζονται τό μερικό και τό εφήμερο. Ειδικότερα ή ιδεολογία, πού βρίσκεται στό πεδίο των διερευνήσεων της Σκοπετέα, ώς εργαλείο άνάλυσης γίνεται σ' αυτή τή φάση εύρύτερα άντικείμενο κριτικής έπεξεργασίας.

Ταυτόχρονα και ή Βαλκανική ιστορία, μετά τήν πρώτη ψυχροπολεμική φάση, έκμεταλλευόμενη τίς ρήξεις στό έσωτερικό του Άνατολικού κόσμου (Γιουγκοσλαβία 1948, Ούγγαρία 1956, Τσεχοσλαβία 1968) και τά πολιτικά άνοιγματα πρός τή δυτική Εύρώπη του τότε «ύπαρκτου σοσιαλισμού» (Ρουμανία), γνώρισε μία περίοδο άνθησης. Άπό τό 1963, πού ιδρύθηκε ή Διεθνής Έπιτροπή Σπουδών ΝΑ Εύρώπης μέ έδρα τό Βουκουρέστι, ή θεματική της Βαλκανικής ιστορίας διευρύνθηκε ξεπερνώντας τά έθνικά σύνορα, μέ άποτέλεσμα νά άναζητηθούν οι ύπαρκτοί αλλά ξεχασμένοι ένωτικοί δεσμοί άνάμεσα στους Βαλκάνιους. Θυμίζω μόνο τόν χαμένο πρόσφατα Νικολάι Τοντόροφ, πού πρωτοστάτησε σέ μία βαλκανική συνεργασία αλλά και στήν άνάδειξη θεμάτων πού ύπαγόρευε ή «νέα ιστορία» και πού άναδεικνυαν τήν κοινή βαλκανική κληρονομιά. Πρός τήν κατεύθυνση της άμφισβήτησης των παραδοσιακών ιστορικών προσεγγίσεων και των άκαμπτων σχημάτων σταλινικής έμπνευσης συνέβαλαν και τά άντιαποικιοκρατικά κινήματα, ένώ ή συγκρότηση του λεγόμενου «τρίτου κόσμου» όδήγησε σέ μία άυτοσυνείδηση του άραβικού κόσμου. Άμεση σχέση μ' αυτή τήν εξέλιξη έχει ό Όριενταλισμός του Ε. Σαϊντ, πού κυκλοφόρησε στήν Άμερική τό 1978 και πού εισήγαγε στήν ιστορική άνάλυση τή δυτικοευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική πολιτική ώς παράμετρο για τήν κατανόηση της προκατασκευασμένης εικόνας της Άνατολής από τή Δύση.<sup>8</sup> Μέ όλες αυτές τίς άλλαγές, γίνεται πλέον σαφές ότι ή ιστορία τείνει νά λειτουργήσει στό παρόν ύπερ μιάς κοινωνικής άυτοσυνειδησίας μάλλον παρά

ώς «όπλον» για τή νομιμοποίηση των αίτημάτων του έθνικού κράτους.<sup>9</sup> Αυτές οι εξέλιξεις δείχνουν ότι ή έκφορα του ιστορικού λόγου είναι στενά συνδεδεμένη και ύπερκαθορίζεται από τήν κοινωνική και πολιτική λειτουργία της ιστορικής μνήμης και ότι κάθε μεταβολή της τελευταίας συνεπιφέρει όχι μόνο άλλαγή στή θεματική αλλά και στον τρόπο έκφορας του ιστορικού λόγου. Κάπως έτσι, άλλωστε, βαθμιαία έγινε άνεπίκαιρη ή «δραματοποιήσις» του ιστορικού λόγου και μή λειτουργικός ό «τακτοποιημένος» άφηγηματικός τρόπος μέσα από τόν όποιο άναδεικνυόταν ώς άπρόσκοπη και νομοτελειακά καθορισμένη ή αίτιακή σειρά των ιστορικών συμβάντων. Άκριβώς, στή μεταπολεμική φάση ό ιστορικός, έπιχειρώντας νά άπαντήσει σέ κοινωνικά και όχι άπαραιτήτως έθνικά ιστορικά έρωτήματα, άνατρέχει πλέον σέ νέου τύπου πηγές (δημοτολόγια, τιμές προϊόντων, μετρήσεις φυσικών φαινομένων κ.ά.) και ό λόγος του παίρνει άναπόφευκτα τή μορφή άκολουθίας συλλογισμών, πού στόχο έχουν νά φωτίσουν, νά κάνουν δηλαδή περισσότερο κατανοητή τή ζωή των ανθρώπων και τίς σχέσεις τους σέ μικρο- και μακρο-κλίμακα.

Αυτή ώστόσο ή κοινωνική στροφή δέν ήταν ή μόνη εξέλιξη στήν ιστοριογραφία. Η έμπειρία του Β' παγκόσμιου πολέμου συνέβαλε πολλαπλά και πρός διαφορετικές κατευθύνσεις στήν άμφισβήτηση της αλήθειας, πού οι έθνικές ιστορίες πρόβαλλαν από τό 19ο αιώνα. Άπό τή δεκαετία του '70, στό πλαίσιο του άναπροσδιορισμού του ρόλου του έθνικού κράτους, άρχισαν έπιστημονικοί κλάδοι άναπροσδιορίσματος μαζί μέ τό άντικείμενό τους τήν έκφορα του λόγου τους και, συνακόλουθα, τή χρήση της παραγόμενης ιστορικής γνώσης σέ μία μεταβαλλόμενη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Έτσι, π.χ. ό γάλλος Ζάν-Φρανσουά Λυοτάρ άνέπτυξε τή «μεταμοντέρνα» θεωρία τό 1979. Οι κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις πού συγκροτούσαν τόν ιστό των κρατών-έθνών, στίς σύγχρονες κοινωνίες, γράφει, «χάνουν τό θέλητρό τους». Τό «ύφάδι σχέσεων», προσδιορισμένο πλέον σέ άτομική βάση («ό έαυτός» του καθενός νέου ή γέρου, άντρα ή γυναίκας, πλούσιου ή φτωχού), είναι «πιό περίπλοκο και εύκίνητο από ποτέ» και «έχει έμπλακει σέ “σταυροδόμια” κυκλωμάτων έπικοινωνίας». «Τό ζήτημα του κοινωνικού δεσμού», γράφει ό Λυοτάρ, «ώς ζήτημα, είναι ένα γλωσσικό παιχνίδι, τό παιχνίδι της έρωτηματοθεσίας, [...]: αυτή ή έρώτηση είναι ήδη ό κοινωνικός δεσμός».

8. Ed. Said, Όριενταλισμός, Νεφέλη, Άθήνα 1996. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τή συγκρότηση του έρευνητικού άντικειμένου του Σαϊντ είναι τό πρόσφατο άυτοβιογραφικό του έργο *Χωρίς πατρίδα*, Άθήνα 2003.

9. Βλ. π.χ. πώς, στή διάρκεια της ένοπλης σύγκρουσης στή Μακεδονία, παρομοιάζει τόν ιστορικό λόγο ό Σπ. Λάμπρος, *Νέοι όρίζοντες*, ό.π., σ. 28: «ούδέμία άλλη γραφίς είναι σχεδόν ισόδυναμος πρός όπλον όσον ή του ιστορικού».

Γράφοντας επίσης για την «πραγματολογία της αφηγηματικής γνώσης» την αντιλαμβάνεται ως μία γνώση που «δέχεται μέσα της μία πολλαπλότητα γλωσσικών παιχνιδιών». <sup>10</sup> Αυτές οι νέες μεταμοντέρνες θεωρήσεις αποτέλεσαν, συχνά άκριτα, τό θεωρητικό μοντέλο για την ανάλυση των σύγχρονων κοινωνιών κι ακόμα περισσότερο κατέληξαν, έτεροχρονισμένα, ως προκρούστεια κλίνη για ιστορικές διερευνήσεις. Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο γλωσσολόγοι και θεωρητικοί της λογοτεχνίας αντιμετώπισαν τά λογοτεχνικά και τά ιστορικά κείμενα ως όμοιους αφηγηματικούς λόγους. Έτσι, π.χ. ο ιστορικός λόγος έγινε αντιληπτός τήν ίδια δεκαετία ως ένα «λογοτεχνικό τεχνούργημα» (literary artifact). <sup>11</sup> Ακόμα όμως περισσότερο από τήν εξομοίωση τής ιστορικής μέ τή λογοτεχνική αφήγηση, ή αναγωγή τής ίδιας τής αφήγησης ως «ή κατ' έξοχήν μορφή αυτής τής γνώσης» άκυρώνει τό βασικότερο αιτούμενο για τόν έπιστημονικό χαρακτήρα τής ιστορικής γνώσης, δηλαδή τή σταθερή βάση του ιστορικού λόγου, εκείνη που θά έδρισκε σύμφωνους όλους τούς ιστορικούς ανεξάρτητα από τήν εθνική όπτική τους γωνία, <sup>12</sup> ή, όπως γράφει ή Σκοπετέα, «τήν άπονομή έγκυρότητας σέ πάνω από μία εθνική όπτική γωνία» (Δύση, σ. 9). Μ' άλλα λόγια, ή «γλωσσολογική στροφή» στό χώρο τών ιστορικών σπουδών μέ τήν ανάδειξη του ρόλου τής γλώσσας στή δημιουργία ιστορικού «μηνύματος», δηλαδή τής αφηγηματικότητας, άγγιζε τό ζήτημα του *raison d'être* τής ιστορικής έπιστήμης ή, άκριβέστερα, τής νέας λειτουργίας τής ιστορικής μνήμης σέ μία κοινωνία ατόμων «τοποθετημένων σέ "σταυροδρόμια" κυκλωμάτων έπικοινωνίας». Από αυτή τήν άποψη, άν ο 19ος θεωρήθηκε «αιών τής ιστορίας» —για νά θυμηθούμε τόν Σπ. Λάμπρο (σ. 13)—, ο 21ος φαίνεται νά πριμοδοτεί τή λογοτεχνία και τόν τεμαχισμένο σέ κάθε άτομική ύπαρξη βιωματικό λόγο. Η κρίση τών ιστορικών σπουδών που άχνοφάνηκε στή δεκαετία του '70 και μορφοποιήθηκε σαφέστερα στίς έπόμενες δεκαετίες, μέ τό τέλος τής ψυχροπολεμικής περιόδου, που συνεπέφερε και ανατροπές στήν κοινωνική λειτουργία τής ιστορικής μνήμης, τείνει νά γίνει κυρίαρχη. Σ' αυτή τήν πρόσφατη συγκυρία παρόμοιοι προβληματισμοί μεταφέρθηκαν και στήν Ελλάδα. Ο άκριτος, ώστόσο, τρόπος άποδοχής και διάχυσης τους, που θυμίζει τόν έξίσου άδιαμφοιστήριο τρόπο άποδοχής τών δυτικοευρωπαϊκών εθνικών ιστοριογραφικών μοντέλων από τούς βαλκάνιους ιστοριογράφους του 19ου αιώνα, δέν μπορεί νά μās άπασχολήσει έδώ.

Αυτό που χρειάζεται νά τονιστεί, σέ σχέση μέ τό ζήτημα τής αφηγηματικότητας στό έργο τής Σκοπετέα, είναι ότι εργάστηκε σέ μία περίοδο άνθησης τών ιστορικών σπουδών και ότι έπωφελήθηκε ποικιλότροπα, κατέχοντας έξαρχής τή μέθοδο και τά νοητικά εργαλεία που απαιτούνται για τή μελέτη τών ανθρώπινων κοινωνιών. Ως «άνασκαφείας» και «μεταλλωρύχος» έπεξεργάστηκε ένα έτερόκλητο και συνειδητά έπιλεγμένο ιστορικό ύλικό (έφημερίδες, περιοδικά ταξιδιωτι-

κές έντυπώσεις, δημοσιευμένα και άνέκδοτα διπλωματικά έγγραφα και ήμερολόγια κ.ά.). Ανέλυσε μέ συστηματικό και κριτικό τρόπο ιδεολογικοπολιτικά θέματα, τά όποια άγγίζουν τίσ δομικές εθνικές αλλαγές του 19ου αιώνα. Τίς παρατήρησε μέ τό μικροσκόπιο και τό τηλεσκόπιο ταυτόχρονα και τίς «άπεικόνισε» (Δύση, σ. 11-12) μέ σύνθετο και πρωτότυπο τρόπο, άποφεύγοντας τίς παγίδες και τίς αντιφάσεις τής εθνικής ιστοριογραφίας αλλά και τούς έτεροχρονισμούς, που θά προέκυπταν από τή μετατροπή του ιστορικού κειμένου σέ λογοτεχνικό. Έτσι, ή αφηγηματικότητά της πήρε τή μορφή μās μεστής ιστορικής σύνθεσης, που άποτύπωνε πολλαπλές πτυχές του παρελθόντος, τίς όποιες δέν διέκριναν οι εθνικοί ιστοριογράφοι. Η καλλιπέειά της από τήν άλλη δέν λειτούργησε άνατρεπτικά για τήν ιστορικότητα του λόγου της, άφου είχε συνείδηση του ρόλου του ιστορικού στο παρόν και μελετούσε τό ιστορικό παρελθόν μέ τούς δικούς του όρους και όχι σύμφωνα μέ τούς σημερινούς περί αφηγηματικότητας προβληματισμούς. Τέλος, δέν οδήγήθηκε σέ κανένα σχετικισμό ή άγνωστικισμό, παρόλο που είδε τό δικό της παρόν νά ανατρέπεται άπροσδόκητα. <sup>13</sup> Έτσι ιδωμένη ή ιστορική αφήγηση τής Σκοπετέα, μπορεί νά θεωρηθεί έμπνευσμένη, αλλά όχι «έπινοημένη».

10. Η μεταμοντέρνα κατάσταση, Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 55-7 και 62. Άξιοσημείωτη είναι ή αναδρομή του σέ ρομαντικές και προρομαντικές νοηματοδοτήσεις του πολιτισμού μέσα από τό άλμα προς χειρκελιανές έννοιες, σ. 64, σημ. 68 και 70.

11. Βλ. Η. White, *The Historical Text as Literary Artifact, Tropics of Discourse Essays in Cultural Criticism*, Βαλτιμόρη 1978, 81-100 [1974]. Του ίδιου, *Metahistory The historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore-London 1987 [1973]. Ρ. Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία*, Αθήνα 1990.

12. Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, ό.π., σ. 65 «Η αφήγηση είναι ή κατ' έξοχήν μορφή αυτής τής γνώσης, και τούτο κατά πολλές έννοιες» και, σύμφωνα μέ τόν Σπ. Λάμπρο, ό.π., σ. 2 «Ασφάλεια» και «έπακριβούς του όρθου και του άληθούς». Τό αίτημα αυτό δέν έπαψε νά προβάλλεται ως πρόσφατα από ιστορικούς διαφορετικών αντιλήψεων, βλ. π.χ. Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις*, ό.π., 20 κ.έ.

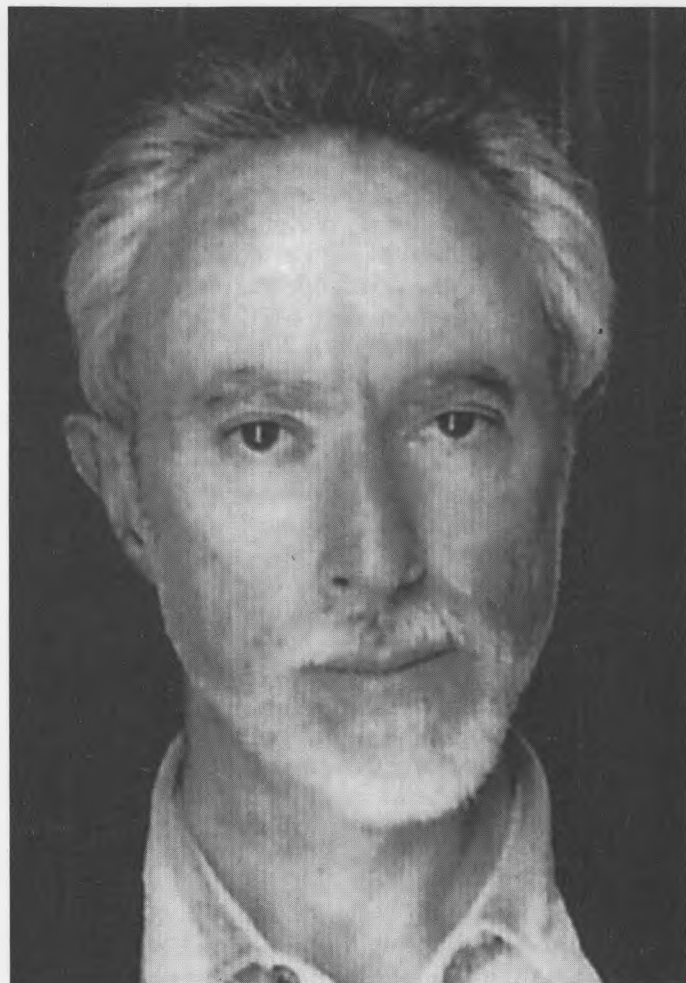
13. Γράφει στον πρόλογο τών ποιημάτων της: «...μήπως "διακυβεύεται ή έλευθερία μου". Πλήρης παρανόηση. Δέν ευθύνεται ή ιστορία για κανένος τό φόβο —τέτοιου τύπου, τουλάχιστον—, τό πρόβλημα προκύπτει από τή στιγμή που ο ιστορικός (ή ο ποιητής) άσκει τήν ιστορία ως έπάγγελμα. Τότε και ιστορικός και ποιητής εκτίθενται σέ παρεμφερείς κινδύνους. Έξω από τό πλαίσιο τών εργασιακών σχέσεων, ώστόσο, ή ίδια έλευθερία —και ή ίδια αλήθεια— ζητούνται στή μία και στήν άλλη περίπτωση. Ποιά αλήθεια, ποιά έλευθερία; Ούτε ο ποιητής ούτε ο ιστορικός δέν κρατεί έδώ κανένα μονοπώλιο, και, από τήν άλλη, μακράν ήμών ο σχετικισμός. Η απάντηση άπόκειται στήν ίδια τήν αναζήτησή. Η περιπέτεια. Ο δρόμος», *Asylum*, ό.π., 5.

## ΤΖΩΝ Μ. ΚΟΥΤΣΥ

Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας 2003

τῆς Ἀθηνᾶς Δημητριάδου

«Τό ἀγγλικό μυθιστόρημα γράφτηκε ἐξαρχῆς ἀπό Ἄγγλους γιά Ἄγγλους. Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι πού τό κάνει ἀγγλικό μυθιστόρημα. Τό ρωσικό μυθιστόρημα γράφτηκε ἀπό Ρώσους γιά Ρώσους. Ὅμως τό ἀφρικανικό μυθιστόρημα δέν γράφτηκε ἀπό Ἀφρικανούς γιά Ἀφρικανούς. Μπορεῖ οἱ Ἀφρικανοί μυθιστοριογράφοι νά γράφουν γιά τήν Ἀφρική, γιά τίς ἐμπειρίες τους ἀπό τήν Ἀφρική, ὅμως ἐμένα τουλάχιστον μοῦ δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι σέ ὅλο τό διάστημα πού γράφουν, ρίχνουν καί μιά ματιά πίσω τους, πρὸς τό μέρος τῶν ξένων πού θά τοὺς διαβάσουν. Εἶτε τοὺς ἀρέσει εἶτε ὄχι ἔχουν ἀποδεχτεῖ τό ρόλο τοῦ διερμηνέα, διερμηνεύουν τά τῆς Ἀφρικῆς στοὺς ἀναγνώστες τους. Εἶναι ὅμως δυνατόν νά ἐξερευνηθεῖς ἕναν κόσμο σέ ὅλο του τό βάθος ἐνῶ ταυτόχρονα πρέπει νά τόν ἐξηγεῖς σέ ἄσχετους περὶ τό ἀντικείμενο; Εἶναι σάν τόν ἐπιστήμονα πού ἀπό τή μία προσπάθει νά ἀφοσιωθεῖ ψυχῇ τε καί σώματι στήν ἐρευνά του, ἀπό τήν ἄλλη εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐξηγεῖ τά ὅσα κάνει σέ μιά τάξη ἀδᾶων μαθητῶν. Πάει πολύ γιά ἕναν καί μόνο ἄνθρωπο, δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει, σέ βάθος τουλάχιστον. Ἴδού, κατὰ τή γνώμη μου, ἡ ρίζα τοῦ προβλήματος: Νά πρέπει νά ὑποδύεσαι διαρκῶς τήν ἀφρικανότητά σου καθώς γράφεις».<sup>1</sup>



**Μ**ελετώντας τό ἔργο τοῦ Κουτσύ διαπιστώνει κανεῖς ὅτι τό δίλημμα αὐτό εἶναι ἕνα ἀπό τά ὀξύτερα, ἂν ὄχι τό ὀξύτερο, πού ἀντιμετώπισε ὡς συγγραφέας. Καί τό ἀντιπαρῆλθε μέ τό δικό του, πολύ ἰδιαίτερο τρόπο. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ συγγραφική του δραστηριότητα συμπορεύτηκε γιά πολλά χρόνια μέ τήν παρουσία τοῦ Ἀπαρτχάιντ στή Νότιο

Ἀφρική, ὁ ἴδιος ρητά στό γενέθλιο τόπο του ἀναφέρεται ἐλάχιστα καί κυρίως στό ὄψιμο ἔργο του. Σέ μιά ἐποχή πού ἡ ἄλλη σπουδαία Νοτιοαφρικανή

1. J. M. Coetzee, *Elizabeth Costello*, Secker & Warburg, σ. 51.

συγγραφέας, επίσης κάτοχος του Νόμπελ λογοτεχνίας, ή Ναντίν Γκόρντιμερ, χρησιμοποιούσε αποκλειστικά τή ρεαλιστική γραφή ως μέσο έκφρασης, ο Κουτού προτίμησε να κάνει ευρεία χρήση τής αλληγορίας, ή οποία του επέτρεψε να φθάσει στο βάθος που επιθυμούσε. Όσο για τήν αφρικανικότητά του ναί μόν δέν τήν υποδύεται διαρκώς, είναι όμως διάχυτη στά περισσότερα μυθιστορήματά του. Θά σκεφθεί ίσως κάποιος πώς ή αλληγορία ήταν ένας εύσημος τρόπος να αποφύγει τή λογοκρισία.

Μάλλον όχι, γιατί τήν ίδια εποχή ή Γκόρντιμερ, υιοθετώντας τήν άποψη του Σάρτρ ότι «άποστολή του συγγραφέα είναι να δρᾷ μέ τέτοιο τρόπο ὥστε να μὴ αφήνει κανένα σε άγνοια για τά ὅσα συμβαίνουν στον κόσμο και να μὴ του επιτρέπει να ισχυριστεί ότι είναι άθῶος για ὅσα συμβαίνουν γύρω του», ἔγραφε στηλιτεύοντας άπροκάλυπτα τό καθεστῶς και οὐδέποτε άντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα μέ τίς άρχές. Θέμα χαρακτήρα και επιλογῶν, θά λέγαμε. Μέσω τής αλληγορίας πάντως ο Κουτού εἶχε τή δυνατότητα να άσκήσει κοινωνική και πολιτική κριτική, ὅπωςδήποτε ὑπόγεια, αλλά δριμύτατη και σαφῶς οίκουμενική. Ο ἴδιος θά δηλώσει τό 1978, «τείνω να άντιμετωπίσω τήν κατάσταση στή Νότιο Άφρική [σήμερα] ὡς ἐκδήλωση μιᾶς ευρύτερης ιστορικής συγκυρίας στενά συνδεδεμένης μέ τήν παραδοσιακή άποικιοκρατία, τήν ὄψιμη άποικιοκρατία και τό νεοαποικιακό πνεῦμα». Θά μπορούσαμε, λοιπόν, να προχωρήσουμε εὐθύς ἔξαρχῆς σε μιά γενίκευση σχετικά μέ τό ἔργο του: ἀνάλυση του ψυχισμού τῶν ἐκάστοτε άποικιοκρατῶν —κάτι πού ἔχει μὲν άμεση σχέση μέ τήν Άφρική αλλά και ξεφεύγει ἀπό τά ὄρια της— άμφισβήτηση τῶν μυθιστορηματικῶν συμβάσεων —εἴτε πρόκειται για ευρωπαϊκό εἴτε για άφρικανικό μυθιστόρημα— ἔμφαση στίς κειμενικές δομές και συνεχῆς αυτοκριτική. Και τή μὲν αλληγορία περί τά μέσα τής συγγραφικῆς του πορείας θά τήν ἐγκαταλείψει ἐπιλέγοντας να διερευνήσει κι άλλους δρόμους, ή αυτοκριτική του ὅμως για τό κατά πόσο άνταποκρίνεται διαρκῶς στίς εὐθύνες του ὡς πολιτικού ὄντος και συγγραφέα είναι τό νῆμα πού συνέχει ὅλο τό ἔργο του.

Γεννημένος στό Κέηπ Τάουν, στίς 9 Φεβρουαρίου 1940, ο Τζῶν Κουτού μεγάλωσε στό τυπικό περιβάλλον τῶν άφρικάνερ (Ευρωπαῖοι ὀλλανδικῆς καταγωγῆς, πού μιλοῦν άφρικανς, δηλαδή τή γλώσσα πού δημιούργησαν οἱ άποικοὶ πρόγονοὶ τους τόν 18ο αἰῶνα), ἀκούγοντας τόσο άγγλικά ὅσο και άφρικανς. Τελειώνοντας τίς σπουδές του στό πανεπιστήμιο του Κέηπ Τάουν, τό 1961, και ἔχοντας ἤδη βιώσει τήν ἀποξένωση πού ἐπέβαλαν ή ὑποχρεωτική διγλωσσία και οἱ φυλετικές διακρίσεις, θά βρεθεῖ στήν Άγγλία για να σπουδάσει προγραμματισμό ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν. Τά παιδικά χρόνια στό Καρού, στήν άχανή, ἡμέρημη περιοχή του Κέηπ Τάουν, και ή διαμονή στήν Άγγλία θά του παράσχουν άφθονο

ὕλικό για δύο ἀπό τά ὄψιμα ἔργα του, τό *Boyhood* και τό *Youth*, τά ὁποία στήν οὐσία ἀποτελοῦν ἕνα *Πορτρέτο του* (νοτιοαφρικανου) *καλλιτέχνη σε νεαρά ἡλικία*. Παράλληλα θά ἀρχίσει και ή συστηματική ἐνασχόλησή του μέ τή λογοτεχνία. Αρχικά θά ὑποβάλει διπλωματική ἔργασία μέ θέμα τό ἔργο του Φόρντ Μάντοξ Φόρντ και ἀργότερα, στίς ΗΠΑ πλέον ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἀπό τό 1965, θά ὑποβάλει διδακτορική διατριβή μέ θέμα τά πεζά ἔργα του Σάμουελ Μπέκετ. Τό ἔργο του Μπέκετ μέ τήν ἔλλειπτικότητα του και τή διάχυτη αἴσθηση τής ἀποξένωσης θά ἐπηρεάσει τόν Κουτού —ο Μάικλ Κ. θά μπορούσε να είναι χαρακτήρας του Μπέκετ. Μόνο πού ἀπό τόν Κουτού ἀπουσιάζει τό «Δέν μπορῶ να συνεχίσω, θά συνεχίσω» του *Άκατονόμαστου*, ὅπως και τό πικρό χιούμορ του Μπέκετ. Η άποικιοκρατία σφράγισε ἀνεξίτηλα τόν ψυχισμό του και ή σκλήρυνση του νοτιοαφρικανικῶ καθεστῶτος ἀπό τό 1960 και μετά δέν του ἄφησε περιθώρια αἰσιοδοξίας. Ο Κουτού θά παραμείνει στήν Άμερική μέχρι τό 1971. Θά διδάξει στό State University τής Νέας Υόρκης και παράλληλα θά γράψει τό πρῶτο του μυθιστόρημα, *Dusklands* (Χῶρες του λυκόφωτος).

Τό *Dusklands*, σύμφωνα μέ τούς μελετητές του Κουτού, είναι τό προανάκρουσμα τής άμφισβήτησης του ρεαλιστικῶ νοτιοαφρικανικῶ μυθιστορηματος. Ἐμβριθῆς μελετητής ο ἴδιος του νοτιοαφρικανικῶ και του παγκόσμιου κλασικῶ μυθιστορηματος, θά τό χρησιμοποιήσει σάν κέλυφος και θά ὑπονομεύσει τήν ἑσωτερική του δομή. Τό βιβλίο χωρίζεται σε δύο βασικές ἐνότητες. Η πρώτη φέρει τόν τίτλο «Ἐπιχειρήση Βιετνάμ» και περιγράφει τήν πορεία του ἀφηγητή της πρὸς τήν παράνοια. Ἐνός ἀφηγητῆ πού είναι ταυτόχρονα ἐπιφορτισμένος να συντάξει ἀνάλυση μέ θέμα τόν ψυχολογικό πόλεμο στό Βιετνάμ για λογαριασμό του Ἐπουργείου Ἀμύνης τῶν ΗΠΑ. Η δεύτερη φέρει τόν τίτλο «Η ἀφήγηση του Τζέηκομπους Κουτού» και βασίζεται σε ταξιδιωτικά κείμενα του δέκατου ἔβδομου και δέκατου ὄγδοου αἰῶνα, γραμμένα ἀπό «ἐξερευνητές» του Κέηπ. Ο ἀναγνώστης καλεῖται να ἀνιχνεύσει τήν παράλληλη πορεία του σύγχρονου ἱμπεριαλισμοῦ και τής κυριαρχίας τῶν άφρικάνερ, στό πρῶτο της στάδιο, στή Νότιο Άφρική. «Τό πιό σημαντικό είναι ή φιλοσοφία τής ιστορίας», γράφει ο Φλωμπέρ. Ο Κουτού θά χρησιμοποιήσει τή φράση αὐτή ὡς μόντο στή δεύτερη αφήγηση και ὡς ἀχώριστο ὄδηγό τόσο σ' αὐτό ὅσο και στα ἐπόμενα βιβλία του.

Ἐάν στό *Dusklands* ο χῶρος και ο χρόνος είναι συγκεκριμένοι, στα δύο ἐπόμενα βιβλία, παρά τό ὅτι ὑπάρχουν ἀσθενεῖς ἐνδείξεις, τίποτα δέν είναι ξεκάθαρο. Τό ἀμέσως ἐπόμενο μυθιστόρημά του, *Στήν καρδιά τής χώρας*, παρότι κυκλοφορεῖ τό 1977, ὄχι μόνο δέν ἔχει τήν παραμικρή ἀναφορά στα συγκλονιστικά γεγονότα του Σοδέτο (1976), αλλά οὔτε τήν ἐλάχιστη χωροχρονική ἐνδειξη. «Ἐξησα... σ' ἕνα θέα-



τρο από πέτρα και ήλιο περιφραγμένο από μίλια συρματοπλέγμα», λέει κάπου η ήρωίδα, και λίγο πιό κάτω, «Ο χρόνος στο αγρόκτημα είναι ο χρόνος του άπεραντου κόσμου, ούτε σταλιά παραπάνω ούτε σταλιά λιγότερο».<sup>2</sup> Καί όμως η 'Αφρική είναι πανταχού παρούσα, η βαθύτατη ανησυχία του σκεπτόμενου ατόμου για τὰ γεγονότα διαποτίζει τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ζόφου πού κυριαρχεῖ στο μυθιστόρημα – ἡ καρδιά τῆς χώρας εἶναι ἡ «καρδιά τοῦ σκότους»– καί ὁ συγγραφέας ταυτίζεται μέ τὴν ἡρωίδα ἀσκώντας κριτική στὴν πρακτική του: «Μία γυναίκα ἀποφασισμένη νὰ γράφει ἡ ἴδια τὴν ἱστορία τῆς θ' ἄνοιγε μεμιάς διάπλατα τίς κουρτίνες, πλημμυρίζοντας τὴν ἐνοχὴ πράξη μέ φῶς...».<sup>3</sup> Τό βιβλίο αὐτό –τό πιό δυσπρόσιτο ἴσως τοῦ Κουτού– μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ σέ πολλά ἐπίπεδα, τό βέβαιο πάντως εἶναι πῶς ὁ ἀναγνώστης αισθάνεται ἀσφυκτική τὴν παρουσία τῆς βίας. Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι εἶναι τό ἕνα ἀπό τὰ δύο βιβλία ὅπου ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ ὡς κυρίως φωνή του γυναικεῖο πρόσωπο –τό ἄλλο εἶναι τό τελευταῖο του μυθιστόρημα, *Elizabeth Costello* (2003). Μέ τὴ διαφορά ὅτι ἡ Μάγδα τῆς *Καρδιάς* εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τὴ γῆ, ἐνῶ ἡ Ἐλίζαμπεθ Κουτέλλο εἶναι διανοούμενη. Καί οἱ δύο πάντως ἔχουν ἀπεγνωσμένη ἐξάρτηση ἀπό τὴ μνήμη. Ἡ *καρδιά τῆς χώρας* εἶναι γραμμένη σέ ἀριθμημένες παραγράφους πού παραπέμπουν σέ ἡμερολογιακές καταχωρίσεις –ἡ νεαρή Μάγδα/Κουτού κρατᾷ ἡμερολόγιο, ἡ ἠλικιωμένη Ἐλίζαμπεθ Κουτέλλο/Κουτού ἐκφράζεται μέσα ἀπό σειρά διαλέξεων– περιέχει πληθώρα ἀντηχήσεων τῆς σύγχρονης θεωρίας καί τῶν μεγάλων ἔργων τῆς λογοτεχνίας, κάτι πού συναντᾷμε μεταξὺ ἄλλων καί στό τελευταῖο του μυθιστόρημα, καί ἀποτελεῖ τὴν πρώτη σαφῆ ὑπονόμευση ἑνός παραδοσιακοῦ λογοτεχνικοῦ μοντέλου, τοῦ νοτιοαφρικανικοῦ βουκολικοῦ μυθιστορήματος.

Τό ἀμέσως ἐπόμενο βιβλίο, πού θὰ κάνει τόν Κουτού εὐρύτατα γνωστό εἶναι τό *Περιμένοντας τοὺς βαρβάρους* (1980), ὅπου καί πάλι χῶρος καί χρόνος εἶναι ἀπροσδιόριστοι, προκειμένου νὰ προβληθεῖ στό μέγιστο βαθμό ἡ καταστροφικότητα ἀλλά καί ἡ αὐτοκαταστροφικότητα ἑνός ἱμπεριαλιστικοῦ καθεστώτος. Ὁ ἀφηγητής, ἕνα εἶδος ἰσόδιου δικαστικοῦ ἐπιτρόπου σέ μεθοριακὴ περιοχὴ, καταλήγει, μέσα ἀπό μιά ὀδνηρὴ καί ἀμφίθυμη διαδικασία αὐτοαξιολόγησης καί αὐτοκριτικῆς, στὴν ἄρνηση τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ προοπτικὴ τῆς βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς –ὁ τίτλος τοῦ μυθιστορήματος εἶναι δάνειο ἀπό τό ὁμότιτλο ποίημα τοῦ Κ. Καβάφη– ἀντιμετωπίζεται διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ δύο κύρια πρόσωπα: ὁ συνταγματάρχης θεωρεῖ ἀναγκαῖα τὴν ἐπιδρομὴ προκειμένου νὰ ἀξιολογηθοῦν οἱ ὑπηρεσίες του καί ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ ἐπίτροπος θεωρεῖ ὅτι οἱ βάρβαροι ἔχουν ἤδη φτάσει, εἶναι ἡ χωροφυλακὴ τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ ἴδιος ὁ Κουτού σέ δοκίμῳ του χαρακτηρίζει τό *Περιμένοντας τοὺς βαρβά-*

*ρους* ὡς μυθιστόρημα πού πραγματεύεται τό ζήτημα τῶν βασανιστηρίων καί τῶν ἐπιπτώσεών τους στόν ἄνθρωπο πού διαθέτει ἠθικὸ βάρος. Καταλήγει στό ὅτι ἂν ὁ συγγραφέας ἐπιλέξει εἴτε νὰ ἀγνοήσει τὰ βασανιστήρια εἴτε νὰ τὰ ἀναπαραγάγει ἀπλῶς ἀναπαριστώντας τα, ἔχει κάνει καί στίς δύο περιπτώσεις λάθος. Κατῆκον τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ τὰ δομήσει μέ τοὺς δικούς του ὅρους.<sup>4</sup> Ἐτσι σέ μιά ἐντελῶς καφκική σκηνὴ περιγράφει ὡς ἐξῆς τό μαστίγωμα τῶν αἰχμαλώτων:

«Ὁ Συνταγματάρχης κάνει ἕνα βῆμα μπρός. Σκύβοντας πάνω ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους, τρίβει στὴν πλάτη τους ἀπὸ μιά χούφτα χῶμα καί μ' ἕνα κομμάτι κάρβουνο σχεδιάζει μιά λέξη. Διαβάξω τὴ λέξη ἀνάποδα: ΕΧΘΡΟΣ... ΕΧΘΡΟΣ... ΕΧΘΡΟΣ... ΕΧΘΡΟΣ...»

...Καί τότε ἀρχίζουν νὰ τοὺς δέρνουν. Οἱ στρατιῶτες χρησιμοποιοῦν κάτι γερά πράσινα καλάμια, πού τὰ κατεβάζουν μέ δύναμη καί κρότο, κάνοντας ν' ἀναβλύζουν κόκκινα αὐλάκια στίς πλάτες καί τὰ ὀπίσθια τῶν αἰχμαλώτων. Μέ μεγάλη προσοχή, ἀργά-ἀργά, οἱ αἰχμάλωτοι ἀπλώνουν τὰ κορμιά τους μέχρι πού οἱ κοιλιές τους ἀγγίζουν τό ἔδαφος, ὅλοι ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον πού μούγκριζε πρὶν καί τώρα ἀγκομαχάει μέ κάθε χτύπημα.

Τό μαῦρο κάρβουνο καί τό κιτρινωπὸ χῶμα ἀρχίζουν νὰ διαλύονται καθὼς ἀνακατώνονται μέ τὸν ἰδρώτα καί τό αἷμα. Ὡστε αὐτός εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ παιχνιδιοῦ: νὰ τοὺς δείρουν μέχρι νὰ ξεπλυθοῦν οἱ πλάτες τους.»<sup>5</sup>

Τό ἴδιο ἀκριβῶς θέμα ἐπανέρχεται ὡς δίλημμα τῆς Ἐλίζαμπεθ Κουτέλλο στό μάθημα πού φέρει τὸν τίτλο *The Problem of the Evil*.<sup>6</sup> Πρέπει ὁ συγγραφέας νὰ δίνει μέ φωτογραφικὸ τρόπο ὑπόσταση στὴ φρικτὴ λεπτομέρεια ἢ νὰ τὴν ἀναπαραγάγει ὑπαινικτικά, μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ κινητοποιεῖται μὲν ὁ ἀναγνώστης, χωρὶς ὅμως νὰ τοῦ καλλιεργεῖται ἡ νοσηρὴ περιέργεια καί ἡ ἠδονὴ τῆς φρίκης; Ὁ Κουτού ἔχει ἤδη ἀπαντήσει μέ τό παραπάνω ἀπόσπασμα καί θὰ ἐπανέλθει στὴ θέση του αὐτὴ μέ τὴ σκηνὴ τοῦ διασμοῦ στὴν *Ἀτίμωση*. Κλειδωμένος στό μπάνιο ἀπὸ τοὺς τρεῖς κακοποιούς, ὁ πατέρας ἀκούει τὸν διασμό τῆς κόρης του. Ἡ Ἐλίζαμπεθ/Κουτού θὰ τό πραγματευθεῖ σέ μιά ἀπὸ τίς διαλέξεις τῆς μέ τὴν ἴδια αὐτοσυνειδησία μέ τὴν ὁποία σχολιάζει τίς ἐπιλογές

2. Τζ. Κουτού, *Στὴν καρδιά τῆς χώρας*, μτφρ. Α. Δημητριάδου, *Scripta*, σ.σ. 21, 22.

3. *Στὴν καρδιά τῆς χώρας*, σ. 100.

4. J. M. Coetzee, *Doubling the Point: Essays and Interviews*, Harvard University Press, σ. 364.

5. Τζ. Κουτού, *Περιμένοντας τοὺς βαρβάρους*, μτφρ. Μ. Φραγκόπουλος, Κρύσταλλο, σ.σ. 150, 151.

6. J. M. Coetzee, *Elizabeth Costello*, σ. 156.

του και ο επίτροπος. Και τίς προσωπικές αποτυχίες του και τή συνυπαιτιότητά του με τό «καθεστώς». Μιά αυτοσυνειδησία χαρακτηριστική του σύγχρονου φιλελεύθερου μυθιστορήματος, πού κρίνει τά πάντα υποβάλλοντάς τα σέ εξονυχιστικό αυτοέλεγχο, μέ ένα εξέϊσου έντονο συναίσθημα ένοχής.

Έάν τό *Περιμένοντας τούς βαρβάρους* είναι ένα βιβλίο γιά τά βασανιστήρια, ο *Βίος και πολιτεία του Μάικλ Κ.* (1983) είναι –σύμφωνα μέ δήλωση του ίδιου του Κουτσού– ένα βιβλίο γιά τήν τεμπελιά. Αυτός καθεαυτός ο τίτλος πάντως αποτελεί πρόκληση γιατί εϊθισται, όταν αναφερόμαστε σέ βίο και πολιτεία, νά περιμένουμε τήν αλληλεπίδραση άτομου και κοινωνικού συνόλου. Όμως έδω έχουμε τό αντίθετο – τό μυθιστόρημα, μέ μεγάλη δόση ειρωνείας,

αντίσταση «μέ τήν κηπουρική», όπως παρατήρησε εύστοχα ο Ντομινίκ Χέντ (Dominic Head), και αυτοπροστατεύεται από τό καθεστώς μέ τή σιωπή του, τήν τόσο εύγλωττη. Ο Μάικλ Κ. –φόρος τιμής ίσως στον Γιόζεφ Κ. τής *Δίκης*– παλεύει νά ζήσει εκτός ιστορίας,<sup>7</sup> κάνοντας έμμεση, υποδόρεια κριτική του συστήματος. Γιά τό έργο αυτό ο Κουτσού θά βραβευτεί μέ τό *Booker* του έτους 1983.

Ακολουθεί τό μυθιστόρημα *Foe* (1986). Η λέξη σημαίνει «έχθρος, αντίπαλος», ταυτόχρονα όμως ο Κουτσού κάνει λογοπαίγνιο μέ τό όνομα του Daniel Defoe, συγγραφέα του *Ροβινσώνα Κροϋσου*. Ο Ντηφού θεωρείται πατέρας του παραδοσιακού αγγλικού μυθιστορήματος, ο δέ *Ροβινσώνας Κροϋσος* ή ενσάρκωση του μεγάλου μύθου του δυτικού ιμπεριαλισμού,



υπονομεύει τή σχέση αυτή, περιγράφοντας τή ζωή ενός αντι-ήρωα, ενός μπεκετικού Έστραγκόν, πού αντιστέκεται σέ κάθε έμφανή έπαφή μέ τό κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Οι σκηνές του Μάικλ Κ. παραπέμπουν στή μετά-Σοβέτο κρίση τής Νότιας Αφρικής, ο ήρωας είναι ένας απλοϊκός Νοτιοαφρικανός, «έγχρωμος», κατά τόν όρισμό τής κυβέρνησης του Απαρτχάιντ, ο οποίος ύφίσταται τίς ταπεινώσεις και τίς στερήσεις του Απαρτχάιντ ύστερα από τήν κοινωνική αποσύνθεση πού επέφερε ο έμφύλιος. Σύμφωνα μέ τίς αρχές του ρεαλισμού «δέν γίνεται τίποτα», κι όμως αυτή ή φιγούρα μέ τό ελάχιστο βάρος, αυτός ο άνθρωπος πού «διώνει λάθρα», κάνει

του πάση θυσία επιβεβλημένου «εκπολιτισμού» των ιθαγενών. Μέσα από πληθώρα αλληγορικών αναλογιών, όχι μόνο σέ λογοτεχνικό αλλά και σέ πολιτικό επίπεδο, ο Κουτσού παραδίδει έναν Κροϋσο πού δέν έχει τό παραμικρό ενδιαφέρον γιά τή χρήση των εργαλείων και τήν επαύξηση των αγαθών του, άρα καμιά σχέση μέ τό άρχέτυπο του ιμπεριαλιστή, αλλά άσχολείται μόνο μέ τά στοιχειώδη και μέ δουλειές στην ουσία μάταιες. Ο Κροϋσο του Κουτσού δέν φτιάχνει καρέκλα, τραπέζι, λάμπα ή κεριά, δέν έχει καμιά διάθεση νά κρατήσει ήμερολόγιο ή νά φτιάξει βάρκα, δέν έχει σπόρους νά φυτέψει, αλλά περνάει τήν ώρα του φτιάχνοντας πεζούλες γιά φύτεμα.<sup>8</sup> Ο

Παρασκευάς του Κουτού, με τη σιωπή που του έχει επιβληθεί –του έχουν κόψει τη γλώσσα– παραπέμπει στην καταπίεση της νοτιοαφρικανικής μαύρης πλειοψηφίας. Άλλωστε αυτός ο Παρασκευάς είναι ρητά και κατηγορηματικά μαύρος, ενώ ο ήρωας του Ντηφόου είναι απλώς «μελαψός», διαφέρει αδιαμφισβήτητα από τους «νέγρους». Τό γυναικείο πρόσωπο, ή Σούζαν Μπάρτον, χαρακτηρίζεται από τον παραπέμπει σε άλλο μυθιστόρημα του Ντηφόου, τη *Roxana*, και πού στο *Foe* κατέχει εν μέρει το ρόλο της αφηγήτριας, παραπέμπει στους λευκούς Νοτιοαφρικανούς φιλελεύθερους, αυτή τη μειοψηφία που θά ήθελε να ξαναγράψει την ιστορία δίνοντας φωνή στους μαύρους, αλλά αποδεικνυόταν διαρκώς ανεπαρκής. Μεγάλο μέρος του μυθιστορήματος είναι γραμμένο με τη μορφή επιστολών της Σούζαν Μπάρτον προς τον Φόου, τον συγγραφέα από τον οποίο ζητεί να ξαναγράψει την ιστορία του Κρουσο. Μέσω της Σούζαν Μπάρτον και της σχέσης της με τον καπετάνιο, τον Κρουσο, τον Παρασκευά, και τον Φόου ο Κουτού προσεγγίζει με μεγάλη μαστοριά θέματα όπως ο φεμινισμός, το μεταμοντέρνο, ή μετααποικιοκρατική εποχή. Πάντως είναι αξιοσημείωτο ότι μετά τον Μάικλ Κ., με ενδιάμεσο σταθμό το *Foe*, θέματα όπως η Αυτοκρατορία και ο μη λευκός πρωταγωνιστής παύουν να κατέχουν την κυρίαρχη θέση στο έργο του Κουτού.

Ο Κουτού έχει να παρουσιάσει και αξιολογικό δοκιμακό και μεταφραστικό έργο. Το *White Writing: On the Culture of Letters in South Africa* (1988) περιέχει επτά κείμενα σχετικά με τη Νότιο Αφρική και τη λογοτεχνία της. Τα κείμενα αυτά είναι άκρως διαφορετικά και για τις επιλογές του ίδιου του Κουτού. Στην ίδια ομάδα εντάσσονται τα *Doubling the Point: Essays and Interviews* (1992), *Giving Offence: Essays on Censorship* (1996) καθώς και το *Stranger Shores: Essays 1986-1999*, στο οποίο περιλαμβάνεται πλειάδα κριτικών κειμένων για συγγραφείς και θέματα λογοτεχνίας. Μεταξύ άλλων περιλαμβάνεται και παρουσίαση του έργου του ρηξικέλευθου Όλλανδου συγγραφέα, του τέλους του 19ου αιώνα, Marcellus Emants *A Posthumous Confession*, το οποίο ο Κουτού μετέφρασε από τα όλλανδικά και το οποίο θεωρείται ότι συνεχίζει την παράδοση που άρχισε ο Ρουσό με τις *Εξομολογήσεις*. Το είδος του εξομολογητικού μυθιστορήματος θά τον απασχολήσει και σε σχέση με το συγγραφικό του έργο. Ήδη από το επόμενο μυθιστόρημά του θά αρχίσει να πειραματίζεται πάνω σ' αυτό για να καταλήξει στον απόλυτα εξομολογητικό τόνο της *Elizabeth Costello*.

Τό *Age of Iron* (1990), είναι κατά μία έννοια συνέχεια του *Foe* ως προς την έπιβολή της σιωπής στον άνθρωπο της μετααποικιακής εποχής, χωρίς πάντως τό αλληγορικό του στοιχείο. Θά μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τό πιο ρεαλιστικό έργο του συγγραφέα,

δεδομένου ότι αναβιώνει τις ταραχές του 1986 στό Κέηπ Τάουν. Πρόκειται ταυτόχρονα για κείμενο ελεγειακό, τό πρώτο στό όποιο ό Κουτού αφήνει να παρεισφρήσει τό προσωπικό στοιχείο, ένα άνοιγμα, θά λέγαμε, στον πόνο της καθημερινότητας. Είναι στην ουσία ή προσπάθεια του ανθρώπου να συμβιβαστεί με την ιδέα της προσωπικής απώλειας αλλά και των μαζικών απωλειών ως έπιστέγασμα μιας κοινωνίας κατασπαραγμένης από τις φυλετικές διαμάχες, θέματα που θά δοϋμε αργότερα στην *Ατίμωση* και την *Elizabeth Costello*. Τό μυθιστόρημα έχει μορφή έπιστολής με άποστολέα μία συνταξιούχο καθηγήτρια της κλασικής φιλολογίας και άποδέκτη την κόρη της στις ΗΠΑ. Τό γράμμα αρχίζει να γράφεται την ήμερα που ή καθηγήτρια πληροφορείται ότι πάσχει από καρκίνο των όστών και βρίσκεται στό τελευταίο στάδιο της νόσου, περιγράφει δέ με συνταρακτική λεπτομέρεια τη φρίκη και τη ντροπή του να ζει κανείς σε καθεστώς Άπαρτχάιντ. Για πρώτη φορά ή άλληγορία δίνει τη θέση της στη ρητή αναφορά των γεγονότων του Άπαρτχάιντ. Η κυρία Κάρεν έχει έπίγνωση ότι δίνει μία μάχη, την όποια έχει ήδη χάσει, και όρκισμένη αν και άπογοητευμένη φιλελεύθερη καθώς είναι, χρησιμοποιεί τό γράμμα προς την κόρη της σαν έσχατη προσπάθεια να μεταδώσει τις αξίες της στις έπόμενες γενιές. «Τούτα τά λόγια, καθώς τά διαβάξεις, αν ποτέ τά διαβάσεις, μπαινουν μέσα σου και ξαναπαίρνουν ζωή. Για να στό πώ άλλως, είναι ό τρόπος που επέλεξα για να συνεχίσω να ζω». Μόνο που σύντομα θά άποδειχτεί ότι ή γλώσσα άδυνατεί να σηκώσει τό βάρος των ιδεών που έπιζητεί να εκφράσει και τό γράμμα θά έξελιχθεί σε κύκνειο άσμα μιας πίστης που πεθαίνει.

Ο έξομολογητικός τόνος που διατρέχει τό *Age of Iron* θά συνεχιστεί και στό «Ο άρχοντας της Πετρούπολης» (1994) μία περίτεχνη και σύνθετη μελέτη για τό θέμα της λογοτεχνικής δημιουργίας, έξίσου περίτεχνη με τό *Foe*. Ένώ όμως τό *Foe* προσδιορίζει μία συγκεκριμένη φάση της μετα-αποικιακής λογοτεχνικής παραγωγής, «Ο άρχοντας της Πετρούπολης» θέτει ευρύτερα έρωτήματα για τό έργο και την ευθύνη του συγγραφέα και την κατεύθυνση του μεταμοντέρνου μυθιστορήματος, έρωτήματα που στό διβλίο πηγάζουν από προβλήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι. Για μία άκόμη φορά γίνεται φανερό πως τά κίνητρα και οι ευθύνες του συγγραφέα είναι ένα ζήτημα που έχει άπασχολήσει ιδιαίτερος τον Κουτού,

7. «Θέλησα να ζήσω έξω από την ιστορία. Θέλησα να ζήσω έξω από την ιστορία που ή Αυτοκρατορία έπιβάλλει στους ύπηκόους της, άκόμη και στους ύπηκόους της που έχουν χαθεί.» Τζ. Κουτού, *Περιμένοντας τους βαρβάρους*, σ. 218.

8. J.M. Coetzee, *Foe*, 13, 16, 17, 27, 33-34 82.

9. J.M. Coetzee, *Age of Iron*, 131.

διότι επανέρχεται συνεχώς και στά δοκίμιά του, και θά κυριαρχήσει, με άμειωτη αγωνία και με έντονη τήν αίσθηση του άδιεξόδου, στην *Elizabeth Costello*.

«Γιά μένα δέν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην άνίχνευση τών κινήτρων πού υπάρχουν πίσω άπ' τό έργο και στή γραφή του ίδιου του έργου. Η γραφή του έργου είναι έτσι στην ουσία ή διερεύνηση του προβλήματος γιατί γράφεις. Ωστόσο εδώ παραδοκεί πάντα ό κίνδυνος μιάς πονηριάς. Θέλω νά πώ, είναι δυνατό νά θές νά κρατήσεις αναπάντητο τό ερώτημα, γιατί ξέρεις πώς άπαξ και ή άπάντηση έρθει στό φώς, μπορεί νά μείνεις χωρίς αντικείμενο. Ό κίνδυνος λοιπόν είναι πώς μπορεί νά θές νά κρατήσεις τό σκοπό του ταξιδιού άδηλο, για νά παρατείνεις τό ταξίδι. Είναι στή φύση τών κινήτρων πίσω άπ' τή γραφή, τό νά παραμένουν σκοτεινά. Παρά τά θέλητρα πού προσφέρει τό άέναο ταξίδι, θά πρότεινα νά δοκιμάσουμε έναν άπλό κανόνα για τή γραφή: όσο πίο σοβαρή φιλοδοξεί νά είναι, τόσο περισσότερο πρέπει νά συγκεντρώνεται στην άποσαφήνιση τών κινήτρων της».<sup>10</sup>

Όπως ήδη αναφέραμε, δύο βιβλία του Κουτού, τό *Boynhood: Scenes from Provincial Life* και τό *Youth* άντλούν κατά μείζονα λόγο από τήν παιδική και νεανική ηλικία του συγγραφέα, και παρότι τό πρώτο θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί περισσότερο ως άπομνημονεύματα ενώ τό δεύτερο ως καθαρό μυθιστόρημα, είναι έμφανώς επηρεασμένα από τό *Πορτρέτο του καλλιτέχνη σέ νεαρά ηλικία* του Τζόνς αλλά και έν γένει από τό *Bildungsroman*.<sup>11</sup> Μέ μόνη διαφορά ότι τό πορτρέτο του Κουτού, σέ αντίθεση με τό τζουσκό, δέν περιέχει νότα αισιοδοξίας για τό άδηλο αλλά έλπιδοφόρο ίσως μέλλον. Άπ' αυτή τήν άποψη παραπέμπει περισσότερο στο ζοφερό κλίμα του Μούζιλ. Ό Κουτού σκιαγραφεί με πικρή ειρωνεία τά άδιέξοδα του σύγχρονου μετανάστη σέ μιά Μέκκα τών γραμμάτων και τών τεχνών, όπως είναι τό Λονδίνο—θέμα πού έχει άπασχολήσει και τόν άλλο Νομπελίστα συγγραφέα, Β.Σ. Νάιπολ— και του σύγχρονου νέου πού μάταια αναζητεί μιά σχέση πού νά τόν καλύπτει λίγο περισσότερο από σεξουαλικά.

«Και ποιο είναι τό αποτέλεσμα αυτού του έλλείμματος ζεστασιάς, αυτού του έλλείμματος ψυχής; Τό αποτέλεσμα είναι πώς κάθεται Κυριακή απόγευμα ολομόναχος σ' ένα δωμάτιο στον πάνω όροφο ενός σπιτιού χαμένου στα βάθη του Μπέρκσαϊρ, με τά κοράκια νά σκούζουν στα λιβάδια, με τή γκριζα πάχνη νά κρέμεται πάνω από τό κεφάλι του και παίζει σκάκι με τόν εαυτό του, γερνάει, περιμένει πότε θά σουρουλώσει ώστε νά μπορέσει με ήσυχη τή συνείδησή του νά τηγανίσει τά λουκάνικα και τό ψωμί για τό θραδινό του. Στα δεκαοχτώ του θά μπορούσε νά είχε γίνει ποιητής. Τώρα δέν είναι

ούτε ποιητής, ούτε συγγραφέας, ούτε καλλιτέχνης. Είναι προγραμματιστής ηλεκτρονικών υπολογιστών, ένας είκοσιτετράχρονος προγραμματιστής ηλεκτρονικών υπολογιστών σ' ένα κόσμο όπου δέν υπάρχουν τριαντάρηδες προγραμματιστές ηλεκτρονικών υπολογιστών. Στα τριάντα ένα είσαι πιά πολύ μεγάλος για προγραμματιστής ηλεκτρονικών υπολογιστών—τότε τό γυρίζεις σέ κάτι άλλο— κάτι πού νά χει σχέση με επιχειρήσεις— ή τινάζεις τά μυαλά σου στον αέρα».<sup>12</sup>

Δύο χρόνια πριν τό *Youth* ό Κουτού δημοσιεύει τό μυθιστόρημα *Άτίμωση* (1999), για τό όποιο επίσης τιμάται με τό βραβείο *Booker*. Τό μυθιστόρημα αυτό, πίο «στρωτό» άφηγηματικά από τά προηγούμενα, εντάσσεται στα ρεαλιστικά κείμενα του Κουτού και θίγει μεταξύ άλλων ένα ζήτημα, πού ήδη σοδει σέ πολλές χώρες, κυρίως στις ΗΠΑ, τό ζήτημα τής σεξουαλικής παρενόχλησης και τών επιπτώσεών της. Όπως όμως γράφει ό ίδιος ό Κουτού σέ πρόσφατο κριτικό κείμενό του:

«Στήν καρδιά του ρεαλιστικού μυθιστορήματος υπάρχει τό θέμα τής άπογοήτευσης. Στο τέλος του *Δόν Κιχώτη*, ό Άλόνσο Κιζάνα, πού ξεκίνησε νά διορθώσει τά στραβά του κόσμου, γυρίζει σπίτι του μελαγχολικός έχοντας συνειδητοποιήσει όχι μόνο ότι ό ίδιος δέν είναι ήρωας αλλά ότι δέν υπάρχουν πιά ήρωες».<sup>13</sup>

Ό ήρωας τής *Άτίμωσης*, έτών πενήντα δύο, καθηγητής στο Πολυτεχνείο του Κέηπ Τάουν, με ειδικευση στή ρομαντική ποίηση, συνάπτει δεσμό με φοιτήτριά του, πού όμως δέν έχει καλή εξέλιξη. Πολύ σύντομα ό καθηγητής αντιμετώπιζει καταγγελία για σεξουαλική παρενόχληση και έκμετάλλευση φοιτήτριάς του, καλείται σέ άπολογία και παρ' ότι παραδέχεται πώς έσφαλε, αρνείται νά ζητήσει δημοσίως συγγνώμη και προτιμά νά παραιτηθεί. Καταφεύγει στο αγρόκτημα τής κόρης του προσπαθώντας νά συνέλθει από τό μικροαστισμό του κύκλου του, και ενώ αρχικά ή ζωή κυλάει γαλήνια, μιά επίθεση από τρεις άγνωστους, δείγμα τής άνεξέλεγκτης έγκληματικότητας στή Νότιο Άφρική τής μετα-άπαρχαϊντ εποχής, συντρίβει τή

10. Άπό συνέντευξη του συγγραφέα στην Άβριλ Χέρμπερ, τό 1978. Τό άπόσπασμα επέλεξε ό ίδιος ό Κουτού, κατά τή μαρτυρία του Άρη Μπερλή, για νά μπει στο «αυτό» τής ελληνικής έκδοσης του *Περιμένοντας τους βαρβάρους*.

11. *Bildungsroman* είναι τό μυθιστόρημα πού άφηγείται τή σταδιακή ώρίμανση του κεντρικού ήρωά του από τήν παιδική ή εφηβική ηλικία μέχρι τή διαμόρφωσή του σέ ολοκληρωμένη προσωπικότητα.

12. J.M. Coetzee, *Youth*, 168.

13. *Awakening, The Pickup*, by Nadine Gordimer, *Loot and Other Stories*, by Nadine Gordimer, *The New York Review of Books*, 23 Οκτωβρίου 2003, σ. 4.

γαλήνη και του προκαλεί μία μόνιμη αίσθηση απειλής.

Θά μπορούσε να πει κανείς ότι το μυθιστόρημα αυτό περιέχει τη «μικρότερη δόση αφρικανικότητας» από όλα τα προηγούμενα, δεδομένου ότι το θέμα της σεξουαλικής παρενόχλησης έχει αντιμετωπισθεί και από άλλες λογοτεχνίες. Όμως αυτό που θέλει να δώσει ο Κουτού είναι η εικόνα μιας κοινωνίας, η οποία ενώ σιγά-σιγά αρχίζει να αποκτά τα χαρακτηριστικά, θετικά ή αρνητικά, άλλων κοινωνιών με όμοιο παρελθόν, δεν κατορθώνει να ορθοποδήσει εξαιτίας του τραυματικού παρελθόντος της. Ο ήρωας είναι ένας άνθρωπος που δεν έχει το κουράγιο να δώσει μάχες, αφήνεται να παρασυρθεί από τα γεγονότα, δεν αντιδρά γιατί φοβάται, έχει χάσει την έμπιστοσύνη του στο συνάνθρωπο και κατ'έπекταση στον εαυτό του. Η όργη που πηγάζει από την αίσθηση του ανθρώπου ότι αδικείται –ή όργη που χαρακτηρίζει τον ήρωα του Ρόθ στο *Άνθρώπινο στίγμα*– έχει καταπνιγεί στον πολίτη της σύγχρονης Νότιας Αφρικής.

Σέ έντελως διαφορετικό κλίμα κινείται τό τελευταίο βιβλίο του Κουτού, *Elizabeth Costello*. Στόν αναγνώστη που θά ξεκινήσει να διαβάσει Κουτού αρχίζοντας απ' αυτό τό βιβλίο, τό κείμενο θά προκαλέσει απορίες και δυσκολίες. Η υπόθεση, εν περιλήψει, έχει ως εξής: Η Έλιζαμπεθ Κοστέλλο είναι μία επιτυχημένη και τιμημένη αυστραλιανή συγγραφέας. Έχει γίνει γνωστή κυρίως χάρη σέ ένα από τά πρώτα της βιβλία, τό οποίο τήν καθιέρωσε και από τό οποίο δεν μπορεί να ξεφύγει. Σέ προχωρημένη ηλικία ήδη, νιώθει ότι τό μόνο που της έχει απομείνει είναι να απολαμβάνει τίς εκδηλώσεις θαυμασμού του κοινού και να ταξιδεύει ανά τον κόσμο δίνοντας διαλέξεις, εν όλιγοις να αναλώνεται σέ πράγματα που τήν κουράζουν και τήν αφήνουν αδιάφορη. Όλη της τή ζωή τήν πέρασε παρατηρώντας τούς άλλους, τώρα όμως αισθάνεται ότι έχει γίνει ή ίδια αντικείμενο παρατήρησης. Έκείνο πάντως που επιθυμεί πλέον –όπως άλλωστε και ή ηρωίδα του *Age of Iron*– είναι να μπορέσει να συνεχίσει τήν προσπάθειά της να αρθρώσει τό όραμά της και τήν κρίση της, ως παρακαταθήκη για τίς επόμενες γενιές.

Σέ πρόσφατη κριτική παρουσίαση της *Elizabeth Costello*<sup>14</sup> ο Τζέιμς Γούντ αναφέρει ότι ο Κουτού, όσάκις τό τελευταίο διάστημα καλείται να δώσει διάλεξη, χρησιμοποιεί ένα εύφνες και ερεθιστικό τέχνασμα: διαβάσει μία ιστορία για μία συγγραφέα, ή οποία έχει κληθεί να δώσει διάλεξη μέ τό θέμα που πρόκειται να πραγματοποιηθεί ο ίδιος. Μέ τον τρόπο αυτό εμφανίζεται να συμμερίζεται τίς ιδέες της συγγραφέως, συσκοτίζοντας τό γεγονός ότι είναι αποκλειστικά δικές του. Τό βιβλίο χωρίζεται σέ έννεα μέρη, όκτώ μαθήματα –διαλέξεις και ένα ύστερόγραφο. Μαθήματα για τίς επερχόμενες γενιές; Όρισμένα από αυτά φέρουν τον ίδιο τίτλο μέ δοκίμια ή κριτι-

κές που έχει γράψει στο παρελθόν ο Κουτού. Η στοιχειώδης πλοκή του βιβλίου εμπλουτίζεται σέ σημείο κορεσμού από σκέψεις και διλήμματα της συγγραφέως/του συγγραφέα, τά όποια εκφράζονται μέ ιδιαίτερος εξομολογητικό τόνο. Η συγγραφέας οδεύει προς τό τέλος και νιώθει επιτακτική τήν ανάγκη «να μιλήσει απλά». Υπάρχουν αναφορές σέ όλους σχεδόν τούς ήρωες των προηγούμενων βιβλίων, αλλά και στους συγγραφείς που ενέπνευσαν τον Κουτού να επινοήσει αυτούς τούς χαρακτήρες. Αξιοσημείωτο είναι τό γεγονός ότι τό βιβλίο που έχει κάνει διάσημη τήν Έλιζαμπεθ Κοστέλλο είναι τό *The House on Eccles Street*, μέ ηρωίδα τήν Μάριον Μπλούμ. Η αναφορά στον *Όδυσσέα* και στον ίδιο τον Τζόυς είναι πασιφανής. Στήν ουσία ή Έλιζαμπεθ Κοστέλλο ξαναγράφει τον *Όδυσσέα*, όποτε εξηγείται και ή τόση έμφαση στο θέμα της μνήμης, λογοτεχνικής και μή.

«Όχι, δεν θεωρώ ότι μέ τον τρόπο αυτό προκαλώ τον Τζόυς. Βλέπετε, όρισμένα βιβλία περιέχουν τέτοιο πλούτο επινοήσεων ώστε στο τέλος απομένει άφθονο υλικό που σχεδόν σέ καλεί να τό πάρεις και να φτιάξεις κάτι δικό σου».<sup>15</sup>

Και βέβαια τό μοτίβο της ενοχής και της αγωνίας του συγγραφέα για τό αν έπραξε τά όσα όφειλε και αν τά έπραξε σωστά είναι παρόν σέ όλο τό βιβλίο. Θά αναρωτηθεί κανείς γιατί ή Έλιζαμπεθ Κοστέλλο είναι Αυστραλιανή. Γιατί ή Αυστραλία έχει πολλά κοινά μέ τή Νότιο Αφρική και ως προς τή διαμόρφωση του περιβάλλοντος και ως προς τήν πληθυσμιακή σύνθεση. Και διότι ο Κουτού ζει πλέον εκεί έχοντας κλείσει τον κύκλο του στη Νότιο Αφρική – ίσως και ένα κύκλο αφήγησης.

«Τελικά εγκαταλείψαμε τή συνήθεια να γράφουμε για τούς ξένους, όταν ήρθε ή ώρα που ώριμασε πιά ένα κανονικό αναγνωστικό κοινό, εκεί γύρω στα 1960. Μιλώ για αναγνωστικό κοινό, όχι για συγγραφικό – αυτό υπήρχε πάντα. Ξεμάθαμε να γράφουμε για τούς ξένους όταν ή αγορά μας, ή αγορά της Αυστραλίας, αποφάσισε ότι ήταν πλέον σέ θέση να στηρίξει τή ντόπια λογοτεχνία. Ίδού τό μάθημα που έχουμε να δώσουμε. Να τί μπορεί να μάθει από έμας ή 'Αφρική».<sup>16</sup>

Απ' αυτή τή σύντομη περιδιάβαση έγινε, ελπίζουμε, κατανοητή ή συνεισφορά του Τζών Κουτού στη λογοτεχνία του είκοστου αιώνα. Η επιλογή του, αρχι-

14. James Wood, *A Frog's Life*, *London Review of Books*, 23 Οκτωβρίου 2003, σ. 15.

15. J.M. Coetzee, *Elizabeth Costello*, 13.

16. J. M. Coetzee, *Elizabeth Costello*, 51, 52.

κά, τῆς ἀλληγορίας ἔναντι τοῦ ρεαλισμοῦ παραπέμπει στό μάθημα πού δίδαξε μεταξύ ἄλλων ὁ Μπέκετ: ἡ πραγματικότητα ἐμφανίζεται ἐντελῶς ἀσυνάρτητη ὅταν τό ἄτομο παύει νά ὀρίζει τόν ἑαυτό του καί τή θέση του στόν κόσμο. Ἡ μετακίνησή του στό ρεαλισμό γίνεται ταυτόχρονα μέ τήν ἐγκατάλειψη τῶν θεμάτων τῆς Αὐτοκρατορίας, χωρίς νά μειώσει στό ἐλάχιστο τή δύναμη τῶν κειμένων. Ἀντίθετα τά ἐμπλουτίζει μέ ἕνα πολύ πιό οἰκεῖο πάθος. Τέλος τό μυθιστόρημα μέσα στό μυθιστόρημα δίνει τή δυνατό-

τητα ἐπαναδιαπραγμάτευσης γνωστῶν μοτίβων μέ τρόπο ἐρεθιστικό γιά τόν ἀναγνώστη. Αὐτά ἀπό τεχνική σκοπιᾶς. Ἡ ἐμπλοκή τῆς ἱστορίας στό μυθιστόρημα, ἡ σχέση μεταμοντέρνου καί μετα-αποικιακοῦ καί τό σταθερά ἐπαναλαμβανόμενο ἐρώτημα του κατά πόσο ὁ συγγραφέας εἶναι σέ θέση νά συνδυάσει τήν ἠθική καί πολιτική του ὑπόσταση μέ τίς δεσμεύσεις πού τοῦ ἐπιβάλλει τό μυθιστόρημα ὡς δημιουργία εἶναι ζητήματα κρίσιμα γιά τήν ἐποχή μας.

## Η ΑΥΓΗ

### ΠΑΡΤΕ ΤΗΝ ΑΥΓΗ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΑΣ

- Καθημερινή, ἔγκυρη ενημέρωση, πολιτικές αναλύσεις.
- Πλούσιο κοινωνικό ρεπορτάζ, ἠφωνή των κοινωνικών κινήματων.
- Ἡ δράση τῆς Αριστεράς.
- Κάθε Σάββατο πλούσιο ρεπορτάζ γιά διεθνή θέματα, καθώς και παρουσίαση του διεθνούς Τύπου.
- Τετρασέλιδο γιά το διβλίο κάθε Κυριακή.
- Κινηματογραφική κριτική, θέατρο, μουσική, τέχνες.
- Αναλύσεις γιά τα θέματα του καιροῦ μας στα «Ενθέματα» κάθε Κυριακή.



- Γραφεῖτε συνδρομητές στην ΑΥΓΗ.
- Ἡ ΑΥΓΗ στο σπίτι σας, κάθε μέρα, και Κυριακή, το πρωί στις 7 με εἰδικό Ταχυδρομεῖο. Ἰσχύει μόνον ἐντός Λεκανοπεδίου (ὄχι γιά τὴν ἐπαρχία).
- Γιά νά γραφεῖτε μπορεῖτε νά ἀπευθυνθεῖτε στο τμήμα Συνδρομῶν τῆς εφημερίδας, Αγίου Κωνσταντίνου 12, ΑΘΗΝΑ, τηλ.: 010-5231831, FAX: 010-5231822, E-mail, editors@avgi.gr.
- Ετήσια συνδρομή: 290 €. Εξάμηνη συνδρομή: 150 €



Με τὴ συνδρομὴ σας ἐνισχύετε τὴν εφημερίδα  
τῆς Ἀνανεωτικῆς Αριστεράς

**Κι εσὺ καθ' αὐγὴ με τὴν ΑΥΓΗ**